

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAÇAR TARİH YAZICILIĞINDA HANEDANIN MEŞRUIYETİ

DOKTORA TEZİ

Mümin SEMERCİOĞLU

Anabilim Dalı: Tarih

Programı: Genel Türk Tarihi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Osman YORULMAZ

TEMMUZ 2023

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAÇAR TARİH YAZICILIĞINDA HANEDANIN MEŞRUIYETİ

DOKTORA TEZİ

Mümin SEMERCİOĞLU

Anabilim Dalı: Tarih

Programı: Genel Türk Tarihi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Osman YORULMAZ

TEMMUZ 2023

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Adı-Soyadı

İmzası

KAÇAR TARİH YAZICILIĞINDA HANEDANIN MEŞRUIYETİ

ÖZET

Safevi Devleti'nin 1722'de başlayan Afgan istilasıyla yıkılışa sürüklendiği süreçte Kaçarlar İran'ın iktidara talip güç unsurlarından biri olarak öne çıktılar. Rakipleri Afşarlar ile Zendleri bertaraf edip resmen İran saltanatını ele geçirmeleri 1796 yılını buldu. Meşrutiyet Devrimi'nin bir hayli sarstığı Kaçar hanedanı Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden istikrarsızlık karşısında ayakta kalamayarak 1925'te Meclis kararıyla son buldu.

Kaçar idaresi İran da dâhil olmak üzere Asya'nın İngiltere ve Rusya arasındaki rekabete sahne olduğu XIX. yüzyılda bu iki devletin askerî ve iktisadi baskılarına karşı diremedi. Kanuna dayanan, idarecileri denetleyen, reayanın refah ve emniyetini temin eden bir düzen kuramadı. Hanedanın iktidarı boyunca eyaletlerde meydana gelen isyanlar ahalinin memnuniyetsizliğini ortaya koymaktaydı. Devletten büyük ölçüde bağımsız bir nüfuz zümresi olan Şii ulema idareye muhalefetin önderi hâline geldi. Avrupa ile temasların vücuda getirdiği aydın zümresi bu muhalefete yeni bir nitelik kazandırarak İran'ı Meşrutiyet Devrimi'ne götüren yolun düşünsel zeminini hazırladı. Şii ulemasının temsilcisi olduğu Şii fikhî, hanedan ve saltanatın dinî meşruiyetini zayıflatan özellikler taşımaktaydı. Aydınların inşa ettiği fikriyat ise mutlak saltanatın karşısındaydı. Buna karşın Kaçar idaresi tarafından, hanedanın iktidarını ve hükümdarların eylemlerini meşrulaştırmaya yönelik bir söylem üretiliyordu.

Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmada Kaçar idaresinin tarih yazımı vasıtasıyla ortaya koyduğu meşruiyet anlayışı, vekayinamelerde üretilen söylem temelinde incelenmiştir. Kaçar vekayinameleri hanedan tarihçiliğinin işlevine uygun bir biçimde şahların kararlarını gerekçelendiren, hanedana idari, dinî ve tarihî meşruiyet kazandıran anlatılara yer verirler. İdari meşruiyetin inşası amacıyla veraset usulü gereği hükümdarlar ile veliahtlarının saltanatın hak sahipleri olduklarını izah eden vekayinamelerde devletin hanedana aidiyetinin nedenleri, ülkenin tarihî topraklarına niçin yeniden hâkim olması gerektiği ve iktidarın mutlak oluşunun lüzumu üzerinde durulmuştur. Dinî meşruiyetin inşası için Şii fikhîyle doğrudan çelişmeyecek bir tarzda hükümdarların ve devletin İslamiyet'i ve Şiiliği temsil ettikleri ileri sürülmüştür. Kullanılan hukukî kavramlar vasıtasıyla Kaçar yönetim anlayışının hukuka yaklaşımı ortaya konmuştur ki bu sayede kanuna dayalı bir idarenin kurulamayışının düşünsel nedeni anlaşılmaktadır. Tarihî meşruiyetin teminine yönelik olarak hanedanın kökeni ve geçmiş devirlerin hanedanlarıyla bağları hakkında iddialarda bulunulmuştur. Bu iddialar Türklerin ve İran'ın İslam öncesi tarihleri ile İslam'dan sonra İran'ı yöneten hanedanların bir arada değerlendirildiğini göstermektedir.

Halkın memnuniyetini kazanmayı başaramayan Kaçar idaresinin inşasına çabaladığı meşruiyet anlayışı, muhaliflerinin fikriyatına yenik düşmüştür. Şii fikhının siyasi kuramı Kaçar tarihi boyunca hanedanın dinî zeminini aşındırmıştır. Kanuna dayalı muntazam bir idare kuramayan mutlak saltanatın yerini önce meşruti saltanat almış, nihayet Kaçar hanedanı iktidarı kaybetmiştir. Kaçar hanedanı ıslahatın başarılmasını ve ülkenin içinde bulunduğu zaafın müsebbibi olarak addedilmiştir. İslahat talep eden aydınların faaliyetleri neticesinde İran'ın İslam öncesi tarihini merkeze alarak Türk unsurunu dışlayan bir tarih ve kimlik anlayışı gelişmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Kaçar hanedanı, meşruiyet, devlet tasavvuru, kanun, köken.

THE LEGITIMACY OF THE DYNASTY IN QAJAR HISTORIOGRAPHY

ABSTRACT

After the collapse of the Safavid Empire as a result of the Afghan invasion, which begun in the year of 1722, the Qajar tribe came forward as one of the potential elements for the power. They gained the rulership of Iran, by eliminating their rivals the Afhars and the Zands, in 1796. The Qajar dynasty, undermined during the Constitutional Revolution, could not survive the instability that followed the World War One, and abolished by the Parliament in 1925.

During the 19th century, the period when all the Asia including Iran was the scene of Anglo-Russian rivalry, the Qajar rule was not able to resist against the military and economic pressures of those two empires. The Qajar rule failed also to build an order which was based on the law, controlling the administrators, and ensuring the welfare and security of the people. The Shia doctrine, represented by the clerics, had some peculiarities weakening the dynastic rule. The intellectuals, who were outputs of contacts with the Europe, prepared the ideational base of the course which brought Iran to the Constitutional Revolution. On the other hand, the governmental mentality of the Qajars was producing a discourse aspired to legitimizing the dynastic rule.

In this doctoral thesis, the Qajar conception of legitimacy is examined on the basis of history writing of the Qajars. In accordance with the function of dynastic history writing, the Qajar chronicles contain narratives justifying decisions of monarchs and aiming to provide administrative, religious and historical legitimacy for the dynasty. In the chronicles, for building administrative legitimacy, explanations were given about the right of sovereignty of monarchs and their heirs. Other arguments for administrative legitimacy were that, the state which belonged to the dynasty, had right to control country's historical territories and must be ruled by absolute monarchy. In order to build the religious legitimacy, in a way did not contradict with the Shia doctrine directly, it was argued that the Islam and the Shia were under the protection of the monarchs and the state. Through the legal terms which were used in the chronicles, approach of the Qajars to the law was exhibited. Thus it becomes more understandable why the Qajars failed to establish an order based on the law. In order to build historical legitimacy, claims have been put forward about the origin of the dynasty and its connections with the previous dynasties. These claims show that the pre-Islamic history of the Turks and Iran and the dynasties that ruled Iran after the Islam are considered together.

Succeccion was almost always a problem for the Qajar dynasty. In chronicles, it can be observed that, some historical and religious justifications were produced for selection of heirs. By chroniclers, the Qajar rule over Iran was interpreted as natural right, because of the fact that the Qajars managed to eliminate other tribes, which were trying to come to power. Rescuing Iran from anarchy, by creating political unification was another supportive argument. The shahs were depicted as capable military leaders

and just rulers. However, the Qajars were not successful to defeat their foreign enemies or resist against foreign political and economic pressures. Obvious military weakness and broken administration made people to think that collapse of the Qajar rule was near. The Shia doctrine was not useful to provide the dynasty with religious legitimacy. The clergy enjoyed a vast influence over people and state. Qajar historiography tried to define shahs as true Muslim and Shia monarchs by using some religious titles for them. The Qajar state was also defined as an Islamic and Shia state. The main obstacle of the Qajars in subduing the clergy and gain popular support was failure to build an administration based on law. Legal terms in chronicles show that concept of stat law, which was existed in previous Turkish-Islamic states, were not inherited by the Qajars. Intellectuals, who demanded legal reforms, initiated opposition to the absolute regime. They also developed an new understanding of identity based on pre-Islamic history of Iran. That new understanding was not coherent with the dynasty's conception of historical legitimacy. Because in chronicles, Qajar rule over Iran was legitimized with their Turkish origins by narrating hegemony of Turks in different territories including Iran. However, this point of view could not survive against the intellectuals' understanding of identity.

The conception of legitimacy of the Qajars, could not prevail against the thought of their opponents. The political theory of the Shia has eroded religious ground of the dynasty. The Qajar absolute rulership, which failed to establish a rule based on law, was first replaced by the constitutional regime, and finally collapsed. The Qajar rule was blamed for the failure of reform and the weakness of the country.

Key Words: Iran, Qajar dynasty, legitimacy, the concept of state, law, origin.

ÖN SÖZ

Kaçar Tarih Yazıcılığında Hanedanın Meşruiyeti adını taşıyan bu çalışma, İran'ı 1796-1925 yılları arasında idare eden Kaçar hanedanının meşruiyet inşasını konu alan bir doktora tezidir. Safevi Devleti'nin yıkılışını takip eden yarım yüzyılı aşan bir zaman boyunca Kaçarlar iktidar mücadelesi içinde olmuşlardır. Bu mücadelede dedesini, babasını, kardeşini kaybeden ve esaretle yüzleşen Aga Muhammed Han'ın İran'da siyasi birliği sağlayıp 1796'da düzenlenen törende taç giymesıyla İran'da Kaçar hanedanının hâkimiyet devri başlamıştır. İngiltere ve Rusya arasındaki rekabeti ağır surette hisseden Kaçar hanedanı ülke içinde de ulemanın ve aydınların muhalefetiyle karşı karşıya kalmıştır. Kuvvetli bir orduya sahip bulunmayışıyla dışarıdan gelen saldırılar ve baskılar karşısında zayıf kalan Kaçar Devleti, muntazam işleyen bir idare kuramadığından ülke dâhilindeki sorunlara da çözüm bulamamıştır. Meşrutiyet Devrimi'nin üzerinden çok geçmeden 1925 yılında Kaçar hanedanının saltanatı sona ermiştir.

Kaçar idaresinin meşruiyetini temin yöntemlerinin başında tarih yazımı vardır. Vekayinamelerdeki anlatılarla hanedanın idari, dinî ve tarihî meşruiyetini sağlamaya yönelik bir söylem geliştirilmiştir. Bu söylem Kaçar hanedanının karşılaştığı sorunları ve bu sorunları gidermeyi amaçlayan gerekçelendirmeleri barındırmaktadır. Kaçar tarih yazıcılığı veraset usulünün izahından devlet tasavvuru ile hukuka yaklaşımın ortaya konuşuna, hükümdarlığa ve devlete dinî bir zemin hazırlanmasından hanedanın iktidara gelmezden evvelki geçmişinin yüceltilmesine, idarenin çeşitli açılardan meşruiyet inşası çabası ile bu çabanın kusurlu noktalarını gözler önüne sermektedir.

Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışma münasebetiyle, yardımlarını hiçbir vakit eksik etmeyen danışman hocam Sayın Prof. Dr. Osman Yorulmaz'a, kıymetli hocalarım Sayın Prof. Dr. Fatma Ürekli ile Sayın Prof. Dr. Hayrunnisa Alan'a şükranlarımı sunarım. Çalışmanın her aşamasında katkıda bulunan değerli dostlarıma ayrıca teşekkür ederim. Doktora eğitimim sırasında 2211/A Genel Yurt İçi Doktora Burs Programı kapsamında burs imkânlarından faydalandığım TÜBİTAK Bilim İnsanı Destek Programları Başkanlığı'na teşekkürlerimi arz ederim. Son olarak İSAM kütüphanesinin yönetici ve çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Mümin Semercioğlu

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
Çalışmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi.....	1
Kaynaklar Hakkında.....	6
1. İDARİ GELENEK VE UYGULAMALARIN HANEDANIN MEŞRUIYETİNE ETKİSİ	25
1.1 Veraset Usulü ve Hükümdar Unvanları.....	25
1.1.1 Kuruluş Öncesi.....	25
1.1.2 Kuruluş ve İlk Buhran.....	34
1.1.3. Velihtlık Sorunu.....	44
1.2 Devlet Tasavvuru.....	63
1.2.1 Kaçar Devleti Düşüncesi.....	63
1.2.2 İran Devleti Düşüncesi.....	70
1.2.3 İstibdattan Meşrutiyete Devlet.....	83
1.3. İdare ve Halk.....	97
2. KAÇARLARDA DİN-MEŞRUIYET İLİŞKİSİ	107
2.1 Hükümdar ve Devletin Dinî Meşruiyeti.....	107
2.1.1 İslam ve Şii Hükümdarı Düşüncesi.....	107
2.1.2 İslam ve Şii Devleti Düşüncesi.....	129
2.2 Kaçarların Hukuk Anlayışında Kanunun Yeri.....	138
2.2.1 Kaçar İdaresinde Hukuki Yapı ve Aydınların Kanun Talebi.....	138
2.2.2 Kaçar Vekayinamelerinde Hukuki Kavramların İçeriği.....	150
3. KAÇARLARDA KÖKENE VE TARİHE DAYALI MEŞRUIYET ANLAYIŞI	163
3.1 Kaçarların Nazarında Hanedanın Kökeni ve Ülkenin Kadim Tarihi.....	163
3.2 Kaçarların Kendilerinden Önceki Hanedanlara Bakışı.....	176
3.3 Kökene ve Tarihe Dayalı Meşruiyet Anlayışındaki Değişim.....	192

4. SONUÇ	211
5. KAYNAKÇA	215
5.1 Vekayinameler.....	215
5.2 Diğer Telif Eserler	216
5.3 Süreli Yayınlar.....	216
5.4 Seyahatnameler.....	216
5.5 Araştırma Eserleri.....	217
6. ÖZ GEÇMİŞ	227

KISALTMALAR

bkz.:	bakınız
C.:	Cilt
çev.:	çeviren
ed.:	editör
haz.:	hazırlayan
s.:	sayfa
No.:	Numara
pp.:	pages
Vol.:	Volume

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi

Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışma *Kaçar Tarih Yazıcılığında Hanedanın Meşruiyeti* başlığını taşımaktadır. Kaçarlar İran'ı 1796-1925 yılları arasında idare eden Türk hanedanıdır. Safevilere bağlı Kızılbaş boylarından olan Kaçarlar Safevi Devleti'nin yıkılışıyla başlayan saltanat mücadelesinin taraflarından biri oldular. Nadir Şah Afşar'ın öldürülmesine dek bu mücadeleye ağırlığını koyamayan Kaçarlar, Afşar hükümdarının katledilmesi akabinde iktidarı ele geçirmeye çok yaklaştılar ancak Zendler karşısında yenilgiye uğradılar. Esir tutulduğu Şiraz'dan kaçan, Kaçarların Koyunlu kolunun beyi Aga Muhammed Han'ın Kaçarları birleştirip, dâhili çekişmelerle zayıflayan Zendleri mağlup etmesi ve İran'ın tamamında mahallî güçlere boyun eğdirmesi ile Kaçar hanedanının iktidarı başladı.¹

Aga Muhammed Han'ın ardından yerini yeğeni Feth Ali Şah aldı. Feth Ali Şah'ın saltanat müddeilerini bertaraf etmesiyle Kaçar hanedanının iktidarı sağlamlaştı. Feth Ali Şah'ın döneminde Rusya ile 1804-1813 ve 1826-1828 yılları arasında yaşanan savaşlar İran'ın Aras Irmağı'na kadarki Kafkas topraklarını kaybetmesiyle sonuçlandı. Şah'ın vefatının hemen öncesinde Herat'a düzenlenen sefer Kaçarların burasını ele geçirmeye yönelik ilk girişimliydi.² Veliahdı Abbas Mirza'nın kendisinden önce ölümü kuşatmanın kaldırılmasına yol açtığı gibi Kaçar hanedanını yaklaşık yarım asır boyunca meşgul edecek veliahtlık sorununu doğurdu.³ Şii ulemayı memnun etme çabasından hiç vaz geçmeyen Feth Ali Şah'ın döneminde ulema devlet karşısında halkı yönlendirebilecek bir güç olarak mevki kazandı. Merkezî denetimin zayıflığından

¹ Aga Muhammed Han'ın mücadelesi ve Kaçar hanedanının kuruluş sürecine hasredilmiş bir eser olarak bkz. Gholamhossein, Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, Merkez-i Tahkik ve Tovse'e-i Ulum-i İnsani, Tahran, 1395.

² Feth Ali Şah devrinde Ruslarla meydana gelen savaşlar ve Herat üzerine gerçekleştirilen sefer hakkında bkz. Ali Asgar Şemim, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Behzad, Tahran, 1387, s.77-97, 128.

³ Abbas Mirza'nın veliaht tayin edilmesi ve babasından evvel ölümü nedeniyle ortaya çıkan veliahtlık sorunu hakkında bkz. Abbas Kadimi Kaydari, "Buhran-ı Canişini Der Devlet-i Kacar", *Pejuheşiha-i Tarihî*, Şomare-i 1 Peyapeyi-i 5, 1389, s.90-98.

faýdalanan valilerin baskıları karşısında ahalinin çıkardığı isyanlar, Kaçar tarihinin seyrini tayin eden idare-halk münasebetlerinin ilk tezahürleriydi.⁴

Feth Ali Şah vefat eden veliahdı Abbas Mirza yerine başka bir oğlunu değil Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Şah'ı veliahtlığa getirdi. Dedesinin ölümüyle Muhammed Şah, saltanat müddeisi amcalarını bertaraf ederek tahta oturabildi. Onun devrinde de Herat üzerine 1838'de gerçekleştirilen sefer netice vermedi. Bu defaki başarısızlığın sebebi İngiltere'nin donanmasını Basra Körfezi'ne göndermesiydi. Artık İran kuzeyden Rusya'nın, güneyden İngiltere'nin cenderesi içindeydi.⁵ Tasavvufi eğilimlerini dışa vuran yegâne Kaçar hükümdarı olan Muhammed Şah'ın saltanatı, devlet-ulema gerginliğinin arttığı bir devir oldu.⁶

Muhammed Şah'ın oğlu olup 1848-1896 yılları arasında tahta kalan Nasırüddin Şah Kaçarların en uzun süre saltanat süren hükümdarıydı. Onun saltanatında İngiltere'nin İran güneyine asker çıkarması karşısında, fethedilen Herat'tan 1856'da kesin bir biçimde vaz geçildi.⁷ Ulemanın nüfuzunun kırılmasını ve kanun tedvinini amaçlayan ancak netice alınmayan girişimler, idarenin ıslahını hedefleyen lakin arkasında durulmayan gayretler, yabancılara tanınan iktisadi ayrıcalıklardan kaynaklanan sorunlar ve nihayet ulema ile aydınların öncülük ettikleri ülke çapındaki Tütün İsyanı Nasırüddin Şah döneminin başlıca hadiseleriydi. Nasırüddin Şah'ın saltanatı suikaste kurban gitmesiyle sona erdi.⁸

Muzafferüddin Şah babasının yerini aldığından çoktan beridir sağlıksız bünyesi ve müşfik olmakla beraber muktedir olamayışıyla tanınmıştı. Nasırüddin Şah devrinden itibaren vücuda gelen, mutlak saltanata muhalif oluşumların faaliyetleri valilerin halka baskılarının ve iktisadi hayattaki yabancı tesirinin arttığı Muzafferüddin Şah devrinde daha da yoğunlaştı. 1905 yılı sonlarında Tahran'da başlayan eylemler kitleselleşerek 1906 yazında bir meclis kurulmasını öngören fermanın neşredilmesine neden oldu. İran Meşrutiyet Devrimi aydın-ulema-tüccar üçlüsünün mutlak saltanata

⁴ Feth Ali Şah'ın Şii ulemanın desteğini kaybetmemeye yönelik siyaseti ve idareden memnuniyetsiz ahali üzerinde ulemanın nüfuzu hakkında bkz. Hamid Algar, *Religion and State In Iran 1785-1906*, University of California Press, California, 1980, s.24-25, 57.

⁵ Şemim, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, s.118-121, 128-136.

⁶ Tasavvufa meyyal Muhammed Şah'ın ulemaya yönelik dedesinden farklılaşan tavrı ve ulemanın tepkisi için bkz. Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.105-111.

⁷ Kaçarların Herat üzerindeki iddialarının son bulması hakkında bkz. Mikhail Volodarsky, "Persia's Foreign Policy between the two Herat Crises, 1831-56", s.80-81, *Middle Eastern Studies*, Vol.21, No.2, pp.111-151.

⁸ Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, Princeton, 1982, s.50-74.

muhalefetinin ürünüydü. Muzafferüddin Şah'ın yerine tahta çıkan oğlu Muhammed Ali Şah'ın 1908'de meclisi kapatmasıyla devrimin ikinci safhası başladı. Yaşanan ihtilal meclisin yeniden açılması ve tahttan indirilen Muhammed Ali Şah yerine küçük yaştaki oğlu Sultan Ahmed Şah'ın saltanata seçilmesiyle sonuçlandı.⁹ İran Birinci Dünya Savaşı nihayete erince İngilizler tarafından işgal edildi. Bu ortamda Rıza Han orduda albay iken günden güne kudret kazandı. 1921'de gerçekleştirdiği darbeyle hükümeti ele geçirdi. İran Meclisi 1925'te Kaçar hanedanının saltanatına son verip Rıza Han'ı şahlığa seçti.¹⁰

Bu çalışmada Kaçar idaresinin tarih yazıcılığı vasıtasıyla meşruiyetini inşa çabası incelenmektedir. Kaçarların iktidarda kaldıkları müddet boyunca çözüme kavuşturamadıkları meşruiyet meselesi mevcut akademik çalışmalarda genellikle ulemanın ve aydınların eserlerinde işledikleri düşünceler bağlamında ele alınmıştır. Kuşkusuz bu çalışmalarda Kaçar idaresinin meşruiyet inşasına yönelik çabalarının çeşitli yönleri de araştırılmıştır. Ancak doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmayla amaçlanan, Kaçar idaresinin meşruiyet inşasını hedefleyen idari, dinî ve tarihî söylemini vekayinamelerde yer alan anlatılar ve kullanılan kavramların içerikleri temelinde ortaya koymaktır. Çünkü vekayinameler yalnızca siyasi hadiselerin yıl yıl aktarıldığı metinler değildir. Vekayinamelerde ileri sürülen iddialar ve gerekçelerle üretilen bir söylem vardır. Her vekayinamede aynı kalan veya değişen özellikler barındıran bu söylem Kaçar idaresinin meşruiyet inşası çabasının ürünüdür. Meşruiyet inşasına yönelik üretilen söylemin hedefi iktidarın niçin Kaçar hanedanının ve hükümdarlarının hakkı olduğunu ispat etmenin yanı sıra hükümdarların kararlarını gerekçelendirmektir. Bununla beraber vekayinamelerde Kaçar idaresinin meşruiyet inşasında yüz yüze geldiği sorunlar hakkında da malumat bulunmaktadır. Vekayiname metinlerinde kullanılan kavramların içeriği ise hem meşruiyet inşasında üretilen söylemin dayanaklarının hem de karşılaşılan başlıca sorunların düşünsel nedenlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla çalışmamızın merkezinde yer alan soru Kaçar idaresinin meşruiyet inşasında nasıl bir söylem ürettiği ve karşılaştığı esas sorunların düşünsel nedenlerinin neler olduğudur. Bu sorunun cevabı şehzadeler, devlet ricali ve vakanüvisler tarafından telif edilmiş vekayinamelerde aranmıştır.

⁹ İran Meşrutiyet Devrimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, Columbia University Press, New York, 1996.

¹⁰ Rıza Şah'ın yükselişini Dünya Savaşı sonunda İran'ı işgal eden İngiltere'nin izlediği siyaset çerçevesinde ele alan bir yorum için bkz. Mohammad Gholi Majd, *Great Britain & Reza Shah*, University Press of Florida, 2001, s.22-89.

Kaçarlar devrinde kaleme alınıp vekayiname vasfı taşımayan tarih eserleri ile yine bu devirde ülkeye gelen yabancıların seyahatnamelerinde bulunan veriler de dikkate alınmıştır.

Çalışmanın “İdari Gelenek ve Uygulamaların Hanedanın Meşruiyetine Etkisi” adını taşıyan ilk bölümünün ilk alt başlığında hanedanı uzun müddet meşgul edecek olan veraset meselesi ile Kaçar hükümdarlarının unvanları incelenmiştir. Veraset meselesi incelenirken hükümdarların niçin tahtta hak sahibi oldukları ve veliahtlığa seçilen şehzadelerin niçin bu makama getirildikleri ile ilgili sunulan gerekçeler üzerinde durulmuştur. Bu gerekçeler bir yandan hanedan içi çekişmeleri sonlandırma gayretini öte yandan Kaçarların tarih ve din algılarını yansıtmaktadır. Hükümdar unvanlarının veraset meselesiyle birlikte incelenmesinin nedeni birbirleriyle ilintili oluşlarıdır. Hanedanın kurucusu Aga Muhammed Han’ın dedesi, babası ve kardeşi ile Feth Ali Şah’ın kendisinden önce vefat eden veliahdı Abbas Mirza için kullanılan unvanlar bu açıdan bilhassa önem taşımaktadır. Bu alt başlıkta ayrıca, genel hatlarıyla Kaçar siyasi tarihinin akışı da verilmiştir. İlk bölümün ikinci alt başlığı devlet tasavvuru ile ilgili olup burada devletin hanedana aidiyeti, hâkim olunan ülke ile devlet arasında kurulan bağ ve mutlak saltanat hakkında ileri sürülen düşünceler incelenmiştir. Devletin hanedana aidiyeti noktasında, vekayinamelerde Kaçar boyunun rakip boyları mağlup ederek saltanata ulaştığının ve Kaçarlar gibi geçmiş hanedanların da kendi devletlerine sahip olduklarının vurgulandığı görülmektedir. Devlet ile ülke arasında kurulan bağ, Kaçar şahlarının İran ülkesi ve tebaasının hükümdarları olmaları vesilesiyle ve Kaçarların toprak talepleri söz konusu edilirken gündeme getirilmiştir. İradelerine sınır getirilemeyen hükümdarların yetki ve sorumlulukları ile devlet-reaya ayırımını gösteren anlatımlar ise mutlak saltanat hakkındaki düşünceleri sergilemektedir. Meşrutiyetin öngördüğü devlet, saltanatın yapısı hususunda hâliyle geleneksel tasavvurdan ayrılmaktadır. İlk bölümün son alt başlığında Kaçarların başlıca idari sorunları olan askerî zafiyet ile merkezî denetimin zayıflığının sonuçları kısaca ele alınmıştır. Her ne kadar bu çalışmanın merkezinde, Kaçar idaresinin meşruiyet inşasına yönelik vekayinameler vasıtasıyla yürüttüğü fikrî mesai yer alsa da karşı karşıya kalınan sorunlar ve bu sorunların halk üzerindeki etkilerine dair bazı somut örnekler sunulmasının konuyu daha anlaşılır kılacağı düşünülmüştür.

Çalışmanın “Kaçarlarda Din-Meşruiyet İlişkisi” adını taşıyan ikinci bölümünün ilk alt başlığında Kaçar yönetim anlayışında hükümdarın ve devletin dinî meşruiyeti incelenmektedir. Şii fikhının siyaset kuramında, imamet inancıyla saltanatın dinî meşruiyeti tartışmalıdır. Bu alt başlıkta inşasına çabalanan dinî meşruiyet, Kaçar şahları için vekayinamelerde kullanılan dinî unvanlar ile hükümdar ve devlete yüklenen dini ve mezhebi koruma görevi temelinde değerlendirilmiştir. Böylece Kaçar tarih yazımının dinî meşruiyet hususunda Şii fikhının siyaset kuramıyla ne derecede uyduğu da anlaşılacaktır. Bölümün ikinci alt başlığı Kaçarların hukuk zihniyetiyle alakalıdır. Ulemanın dâhil olduğu ayaklanmaların, Avrupa ile temaslar neticesinde vücuda gelen aydın zümresi tarafından ıslahat ve kanun talebiyle gündeme getirilen yenilikçi fikirlerin İran’ı Meşrutiyet Devrimi’ne taşıdığı malumdur. Çalışmanın bu alt başlığında Kaçar idaresinin tedvin edilmiş kanunlara sahip olmayışının, vekayinamelerde kullanılan hukuki kavramların içeriğini nasıl etkilediği incelenmiştir. Hukuki kavramların içeriği, Kaçarların Türk-İslam devletlerindeki örfi kanun anlayışını tevarüs edemediklerini göstermektedir.

Çalışmanın son bölümü “Kaçarlarda Kökene ve Tarihe Dayalı Meşruiyet Anlayışı” ismini taşımaktadır. Her hanedan gibi Kaçarlar da meşruiyetlerini inşa ederlerken neseplerine dair iddialar öne sürmüşlerdir. Ancak görüldüğü kadarıyla bu hususta tutarlı bir söylem geliştirememişlerdir. Bununla beraber vekayinamelerde hanedanın kökeni ile ülkenin tarihini bir arada değerlendiren bir yaklaşım bulunmaktadır. Aydınlar tarafından geliştirilen köken ve tarih anlayışı Kaçar idaresinin bu yaklaşımı ile farklılaşmıştır. Yüzyıllar süren Türk hâkimiyetinin akabinde Fars milliyetçiliğini esas alan Pehlevi hanedanının kurulması bu farklılaşmanın sonucudur.

Kaçar hanedanının inşasına çalıştığı meşruiyet anlayışının konu edildiği bu çalışmanın istinat ettiği başlıca kaynaklar vekayinamelerdir. Vekayinameler tarih yazımı yoluyla hanedanın yönetim anlayışının ortaya konduğu eserler olarak değerlendirilmiştir. Vekayinamelerdeki anlatılar önce aktarılmış sonrasında yorumlanmıştır. Aktarımların cümle hâlinde birebir çeviri olduğu hâllerde ibareler tırnak içerisinde italik olarak verilmiştir. Birebir yazılan veya çevrilen ancak cümle hâlinde olmayan kavramlar, tabirler ve ifadeler için sadece tırnak kullanılmıştır. Kaçar idaresinin, vekayinamelerin anlatıları temelinde açıklanmaya çalışılan meşruiyet anlayışı, siyasi olayların gelişimi, Şii siyasi geleneği ve aydınların düşünceleri ile

karşılaştırılmıştır. Islahat ve meşrutiyet yanlısı iki süreli yayından Kaçar hanedanının mutlak saltanatı karşısında yer alan düşünceden örnekler sunulması amacıyla faydalanılmıştır. Yabancıların seyahatnamelerindeki verilerle, hadiselerin somut yönüne dair dışarıdan gözlemler de mevzuya dâhil edilmiştir. Vekayinamelerdeki anlatılar arasındaki benzerlik ve farklılıkların öne çıkarılması için metnin içinde vekayinamelerin isimleri sık sık zikredilmiştir. Kronolojinin takibi için yeri geldikçe değinilen siyasi olayların seyri mümkün mertebe muhtasar tutulmuştur zira çalışmanın amacı Kaçar idaresinin meşrutiyet inşasında ürettiği söylemin incelenmesidir. Hicri tarihlerin miladi tarihlere çevrilmesinde Türk Tarih Kurumu'nun kılavuzuna müracaat edilmiştir.

Kaynaklar Hakkında

Vekayinameler

Tarih-i Muhammedi, Kaçar devri tarih yazıcılığının ilk örneğidir. Müellifi Muhammed Taki Sarevi, Kaçar hanedanının neşet ettiği Esterabad'dandır. Hanedanın ikinci hükümdarı Feth Ali Şah'ın, henüz şehzade iken müelliften Kaçarların tarihini anlatan bir eser yazmasını istemesi üzerine kaleme alınan *Tarih-i Muhammedi*'nin diğer adı *Ahsenü't-tevarih*'tir. 1797'de tamamlanan eserin içeriğini, hanedanın kurucusu Aga Muhammed Han'ın dedesi Feth Ali Han'ın iktidar mücadelesine girişmesinden Aga Muhammed Han'ın öldürülmesine dek geçen zamanda yaşananlar oluşturur.¹¹ Dolayısıyla *Tarih-i Muhammedi* Kaçar tarih yazımında hanedanın meşrutiyetini inşa için ortaya konan görüşlerin ilk numunelerini hanedanın kuruluş devri çerçevesinde sunar. Mufassal bir cülus töreni tasviriyle Aga Muhammed Han'ın dedesi, babası ve kardeşinden farklı bir mertebede olduğunu izah eder. Kaçar hanedanının kuruluşunu, Kaçar boyunun rakip boyları ortadan kaldırması zemininde değerlendirerek ve Aga Muhammed Han'ın Kafkas seferleri münasebetiyle fethine girişilen araziler üzerindeki hak taleplerini gündeme getirerek Kaçarların devlet tasavvuru hakkında ipuçları verir. Kökene dayalı meşrutiyet noktasında, hanedan için

¹¹ Abbas Amanat, "Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)", s.297-299, *Persian Historiography*, ed. Charles Melville, I.B. Tauris, New York, 2012, s.292-366. Muhammed Fethullah bin Muhammed Taki Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, haz. Gulamrıza Tabatabai Mecd, Müessese-i İntişarat-ı Emir-i Kebir, Tahran, 1371, s.9-12.

bir şecere vermemekle birlikte iktidarın Kaçarların hakkı olduğunu, Türk-Tacik ayrımını kuvvetle vurgulayarak belirtir.

Tarih-i Mülkara, erken devir Kaçar vekayinamelerinden bir diğeridir. Feth Ali Şah'ın şehzadelerinin maiyetinde görev yapan, İkbâl lakabını taşıyan müellif Mirza Ali Kulu, eserinde Aga Muhammed Han'ın dedesi Feth Ali Han ile babası Muhammed Hasan Han'ın mücadelelerine geniş yer ayırır. Anlatımını Aga Muhammed Han'ın öldürülmesinden bir süre öncesine dek sürdürür.¹² *Tarih-i Mülkara* Kaçar devlet tasavvurunda, devletin hanedana aidiyeti düşüncesi açısından önem taşıyan, Kaçar boyunun rakip boyları bertaraf etmezden evvel kendi içinde birliği sağlama süreci hakkında daha fazla teferruat barındırır. Aga Muhammed Han'ın cülus törenini tıpkı *Tarih-i Muhammedi* gibi hanedanın kurucusunun, kardeşinden, babasından ve dedesinden farklılığını izah eden bir surette betimler.

Measir-i Sultaniye, Feth Ali Şah devri vekayinamelerinden olup müellifi Abdürrezzak Beğ, Kaçarlar öncesinde Tebriz valiliği etmiş mensupları olan Dünbülü aşiretinin bir ferdi olarak Hoy şehrinde dünyaya gelmiştir. Feth Ali Şah'ın şehzadesi Abbas Mirza tarafından Tebriz'de kurulan matbaada 1825 yılında basılan eserinin içeriğinin büyük bölümünü Kaçarlar döneminde Rusya'yla yaşanan savaşların ilki oluşturur.¹³ *Measir-i Sultaniye*'de devletin hanedana aidiyeti ve devlet ile ülke arasında geçmişten gelen irtibat hususlarında Kaçar Devleti ve İran Devleti anlamına gelen terkipler kullanıma girer. Hanedanın dinî meşruiyetinin Şii fikhının siyaset kuramı ve ulemanın nüfuzu karşısındaki zaafını gösteren anlatılara, bilhassa Rusya ile meydana gelen ilk savaş esnasında ulemadan talep edilen cihat fetvaları konu edilirken yer verilir. Hanedanın nesebine ilişkin, sonraki vekayinamelerde de tekrar edilecek bir iddia öne sürülür.

Tarih-i Sahibkırani'nin müellifi, Feth Ali Şah'ın şehzadelerinden Mahmud Mirza'dır. Mahmud Mirza tercüme-i hâl ve tezkire de dâhil olmak üzere farklı türlerde çok sayıda eser vermiştir. *Tarih-i Sahibkırani*'yi iki cilde ayırmış, ilk cildini Aga Muhammed Han devrine, ikinci cildini Feth Ali Şah devrine tahsis etmiştir.¹⁴ Mahmud

¹² Mirza Ali Kulu bin Muhammed İkbâl Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, haz. Cemşid Kaimi, Ramin Yelfani, Nida-yı Tarih, Tahran, 1400, s.2-4.

¹³ Amanat, "Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)", s.299-301. Abdürrezzak Bey Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, haz. Gholamhossein Zargarinejad, Müessesesi-i İntişarati-i Ruzname-i İran, Tahran, 1389, s.9, 22.

¹⁴ Meryem Azizyan, "Mülâhazati Der Bab-ı Tarihnevisi-i Şahzadeha-i Kacari (Mütalaa Movridi-i Tarihnevisi-i Mahmud Mirza)", s.13-17, *Faslname-i Pejuheş Der Tarih*, Şomare-i 16, 1394, s.11-62.

Mirza *Tarih-i Sahibkırani*'yi babasının onayıyla, hicri Rebiülahir 1248-1249 (1832-1833/1834) yılları arasında telif etmiştir.¹⁵ *Tarih-i Sahibkırani*'de Feth Ali Şah'ın, amcası Aga Muhammed Han tarafından niçin veliaht tayin edildiği açıklanmaya çalışılır lakin Kaçar hanedanını uzun süre meşgul edecek veliahtlık sorununun doğuşuna dair malumat bulunmaz. Hükümdara düşen yükümlülüklerin Aga Muhammed Han'ın dilinden aktarılması devlet tasavvuru açısından ehemmiyet taşır.

Rüstemü't-tevarih, 1835'te Muhammed Haşim Rüstemülhükema tarafından telif edilmiştir. Müellif Kaçar ricaline mensup değildir. Vekayinamesi resmî mahiyetli bir eser olmayıp müellifin şahsi müktesebatına dayanır.¹⁶ *Rüstemü't-tevarih*'te Kaçar hanedanının kökenine dair diğer vekayinamelerde yer almayan ve tarihî gerçeklikle uyuşmayan iddialar öne sürülür. Müellifinin dinî eğilimlerinden kaynaklı olarak, hükümdarların dinî meşruiyeti diğer vekayinamelerden farklı yorumlanmıştır.

Tarih-i Zülkarneyn, Kaçar hanedanının başlangıcından, hanedanın üçüncü hükümdarı Muhammed Şah'ın ilk saltanat yılı 1836'ya dek geçen süreyi kapsar. Hâliyle eserin büyük bölümünü Feth Ali Şah devri oluşturur.¹⁷ Eserin müellifi Haveri lakaplı Fazlullah Şirazi, Şirazlı bir seyit olup idari görevlerde bulunmuştur. *Tarih-i Zülkarneyn* ilki "Name-i Hakan", ikincisi "Risale-i Sahibkırani" adlarını taşıyan iki cilt hâlinindedir.¹⁸ Kaçar hükümdarlarının önce veliahtlık ettikleri şehirde akabinde başkent Tahran'da iki kez cülus töreni tertip ettirmelerinin Feth Ali Şah ile başlayan bir gelenek olduğu *Tarih-i Zülkarneyn*'in kayıtlarıyla anlaşılmaktadır. Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza'nın ve torunu Muhammed Şah'ın veliahtlıkları hakkında gerekçelendirmede bulunulur. İran'da devletin Kaçar hanedanına ait olmakla birlikte önceki hanedanlardan Kaçarlara intikal ettiği düşüncesinin ilk olgun izahatine yine *Tarih-i Zülkarneyn*'de tesadüf edilmektedir. Vekayinamelere hâkim olan, hanedanın dinî meşruiyetini Şii fikhının çerçevesi dâhilinde inşa etme gayretine rağmen, fıkıhla çelişebilecek ima yollu bir anlatının da bulunduğu görülmektedir. Hanedanın kökene dayalı meşruiyeti noktasında diğer vekayinamelerin yaklaşımına uygun olarak

¹⁵ Mahmud Mirza Kacar, *Tarih-i Sahibkırani*, haz. Nadire Celali, Kitaphane, Tahran, 1389, s.çehelonoh-pencah.

¹⁶ Amanat, "Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)", s.362. Muhammed Haşim Asaf Rüstemülhükema, *Rüstemü't-tevarih*, haz. Muhammed Müşiri, Şirket-i Sihami-i Kitapha-i Cibi, Tahran, 1357.

¹⁷ Amanat, "Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)", s.303.

¹⁸ Mirza Fazlullah Şirazi Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I-II, haz. Nasır Efşarfer, Kitaphane, Tahran, 1380, s.siodo-siopenç.

teferruatlı bir şecereye yer verilmemiştir. Hanedanının ve ordunun Türklüğü üzerinde durulsa da İran'ın İslam öncesi destani rivayetleri Türk destani rivayetlerine tercih edilmiştir.

İksirü't-tevarih, Feth Ali Şah'ın kırk yedinci oğlu, İtizadüssaltana lakaplı Ali Kulu Mirza'nın eseridir. Ali Kulu Mirza, amcalarıyla mücadele ederek tahta çıkan Muhammed Şah'ın destekçisi olmuş, Nasirüddin Şah'ın saltanatında kurulan hükümetlerde vazife almıştır. Muhammed Şah'ın emriyle kaleme alınan *İksirü't-tevarih* iki cilde ayrılmış olup ilk cildinde İran'ın İslam öncesi devirlerinden Kaçar hanedanının zuhuruna dek geçen uzun yüzyıllar ele alınmıştır.¹⁹ Çalışmada kullanılan neşir, Kaçarların hicri 1258 (1842/1843) yılına kadarki tarihini ele alan ikinci cildir.²⁰ Muhammed Şah'ın emriyle telif edilen *İksirü't-tevarih*, Muhammed Şah'ın saltanatı güç kullanarak elde etmek zorunda kalması nedeniyle gerek kendisinin gerekse babası Abbas Mirza'nın velihtliklerini daha ayrıntılı gerekçelendirmektedir. Ayrıca Aga Muhammed Han'ın dedesi, babası ve kardeşi ile Abbas Mirza'nın konularını bahis mevzuu ederken bariz bir biçimde diğer vekayinamelerin yaklaşımından ayrılmaktadır. Muhammed Şah'ın dinî eğilimleri, vekayinamenin müellifinin dinî meşruiyet meselesinde Şii fikhının çerçevesini zorlamada daha cüretkâr davranmasını sağlamıştır. Vekayinamede hanedanın nesebine dair önceki vekayinamelerin rivayetlerine ilaveten başka rivayetler de dile getirilmektedir.

Tarih-i Nov, Feth Ali Şah'ın torunu ve Muhammed Şah'ın kardeşi Cihangir Mirza tarafından, Nasirüddin Şah'ın tahtta olduğu 1851'de tamamlanmıştır. *Measir-i Sultaniye*'nin bıraktığı noktadan başlar ve 1824-1850 yılları arasını kapsar.²¹ Valilik ve komutanlık eden Cihangir Mirza, dedesinin vefatından sonra amcalarını bertaraf ederek saltanata gelen Muhammed Şah tarafından tahta çıkışı akabinde kör ettirilmiş, Nasirüddin Şah döneminde yeniden devlet görevine atanmıştır.²² *Tarih-i Nov*'da Muhammed Şah'ın dedesi Feth Ali Şah tarafından veliht seçilmesi tarihten örneklerle gerekçelendirilir. Badireli bir tahta çıkış süreci yaşayan Muhammed Şah'ın velihtlik töreni tasvir edilir. Hanedanı sıkıntı içinde bırakan velihtlik sorunu Kaçar tarih

¹⁹ Abbas Kadimi Kaydari, *Tedavüm ve Tahavvül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, Pejuheşkede-i Tarih-i İslam, Tahran, 1393. s.51-54.

²⁰ Ali Kulu Mirza İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, haz. Cemşid Keyanfer, Müessese-i İntişarat-ı Vismen, Tahran, 1370, s.çehardeh-bistoheşt.

²¹ Amanat, "Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)", s.312.

²² Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, haz. Abbas İkbâl, Kitaphane-i Ali Ekber İlmi, Tahran, 1327, mukaddime.

yazımının gündemine iyiden iyiye dâhil olmuş durumdadır. Nitekim Abbas Mirza'nın veliahtlığı etrafındaki tartışmalara da yer verilmektedir.

Tarih-i Ravzatü'safa-i Nasiri, Nasirüddin Şah'ın emriyle Rıza Kulu Han Hidayet tarafından telif edilmiştir. Timurlu devri müverrihlerinden Mirhond'un yedi ciltlik eserine üç cilt daha eklenerek meydana getirilmiştir. Sekizinci ciltte Safevi, Afşar ve Zend tarihleri, dokuzuncu ve onuncu ciltlerde 1857'ye kadarki Kaçar tarihi anlatılır. Taş basması olarak Nasirüddin Şah devrinde neşredilmiştir.²³ Çalışmada Kaçar devrini konu edinen dokuzuncu ve onuncu ciltler kullanılmıştır.²⁴ *Tarih-i Ravzatü'safa-i Nasiri* muhteviyatının ayrıntılı oluşunun yanı sıra meşruiyet inşası bakımından da Kaçar tarih yazımının en dikkat çekici ürünüdür. Devletin hanedana aidiyeti ile ülke, hanedan ve devletin birbirleriyle bağlantısının izahında aktarılan anlatılar daha geniş ve kullanılan tabirler daha açıktır. Saltanatın mutlak oluşu Aga Muhammed Han'ın dilinden tebarüz ettirilmektedir. Şii fikhının siyasi kuramı karşısında dinî meşruiyetin inşasının zorluğu ile fikhın çerçevesine zorlamaya yönelik çekingen bir üslup yan yanadır. Kökene dayalı meşruiyet meselesinde, Türk-Tacik ayırımına işaret eden tabirler önemlidir.

Nasihü't-tevarih, Lisanülmülk lakabını taşıyan Muhammed Taki Kâşani-i Sipihri tarafından telif edilmiştir. Muhammed Şah devrinde kaleme alınan ilk cildi dünya tarihidir. Nasirüddin Şah'ın Kaçar hanedanının tarihini yazmasını emretmesi üzerine müellif hem *Tarih-i Kacariyye* hem de yine *Nasihü't-tevarih* ismini verdiği eseri kaleme almıştır. 1857'ye kadarki Kaçar tarihi üç ciltte aktarılır.²⁵ Çalışmada Kaçar tarihini konu eden bu üç cilt, *Nasihü't-tevarih* ismine atıfla kullanılmıştır.²⁶ *Nasihü't-tevarih*'te hanedanının gündemini meşgul etmeye devam eden veliahtlık sorunundan ötürü Aga Muhammed Han'a atfedilen veliahtlık vasiyeti eksiksiz sunulur. Saltanatın mutlaklığı, Nasirüddin Şah ile sadrazamı arasında geçtiği rivayet edilen tartışma zemininde vurgulanır. Ulemayı devletin ve hükümdarın emrinde

²³ Amanat, "Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)", s. 314-315.

²⁴ Rıza Kulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX-X, haz. Cemşid Keyanfer, Esatir, Tahran, 1380.

²⁵ Amanat, "Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)", s. 320-321.

²⁶ Muhammed Taki Lisanülmülk Sipihri, *Nasihü't-tevarih* I-II-III, haz. Cemşid Keyanfer, Esatir, Tahran, 1377.

göstermeyi amaçlayan yegâne anlatım *Nasihü't-tevarih*'te bulunur ve bu anlatıma İslam devleti düşüncesi etrafında başvurulur.

Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri, Nasirüddin Şah devri müverrihlerinden Muhammed Cafer Hurmuci'ye ait olup 1867'de tamamlanmıştır.²⁷ Müellif eserini Nasirüddin Şah'ın emriyle telif etmiş ve “hakayiknigar” lakabını almıştır.²⁸ Muhtasar bir eser olup, Kaçar boyunun İran ve Anadolu'ya gelişi hakkındaki iddiasıyla diğer vekayinamelerden ayrılır.

Tarih-i Muntazam-ı Nasiri, Nasirüddin Şah devrinin velut müelliflerinden ve hükümet üyeliği de yapmış devlet görevlilerinden, Saniüddeve ve İtimadüssaltana lakaplarını taşıyan Muhammed Hasan Han'a aittir. 1882 yılına kadar gelen vekayiname, sadece Kaçar tarihinin değil yıl yıl yabancı ülkelerde meydana gelen olayların da anlatıldığı bir dünya tarihidir.²⁹ Çalışmada Kaçar tarihini konu alan üçüncü cilt kullanılmıştır.³⁰ *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*'nin diğer vekayinamelerden farklı tarafı Kaçar tarih yazımında, hanedanın kökeni ile ilgili tüm rivayetleri bir araya toplamasıdır. Çalışmada Feth Ali Şah devrinde telif edilen *Tarih-i Cihanara* ile *Mülükü'l-kelem*'daki rivayetlerden, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*'deki iktibaslar vasıtasıyla yararlanılmıştır.

Tarih-i Azodi'nin müellifi Feth Ali Şah'ın kırk sekizinci oğlu Sultan Ahmed Mirza Azodüddeve'dir. Nasirüddin Şah'ın saltanatında valiliklere tayin edilmiştir. Kaçar hükümdarlarının aile yaşantısını ve harem teşrifatını anlattığı eserini hicri 1304 (1886/1887) yılında kaleme almıştır.³¹ Olayları yıl yıl aktaran diğer vekayinamelerin aksine şahların ve hanedan mensuplarının hususi hayatlarını anlatmaktadır.³²

Farsname-i Nasiri, Nasirüddin Şah'ın emriyle Mirza Hasan Fesai tarafından hicri 1311 (1893/1894) yılında telif edilmiştir. Fars eyaletinin İslam'dan sonraki tarihinin hicri 1300 yılına kadarki seyrini ele alan eser Kaçar tarihi hakkında da bol

²⁷ Amanat, “Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)”, s.323.

²⁸ Muhammed Cafer Hurmuci, *Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri*, haz. Hüseyin Hıdiv Cem, Zevar, Tahran, 1344. s.deh-yazdeh.

²⁹ Amanat, “Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)”, s.324.

³⁰ Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, haz. Muhammed İsmail Rıdvani, Dünya-yı Kitab, Tahran, 1363.

³¹ Kaydari, *Tedavüm ve Tahavvül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, s.171-172.

³² Şahzade Azodüddeve Sultan Ahmed Mirza, *Tarih-i Azodi*, haz. Doktor Abdülhüseyin Nevai, Neşr-i İlm, Tahran, 1376, s.9.

malumat verir.³³ Çalışmada Fars eyaletinin tarihine odaklanan eserin Kaçarlarla ilgili bölümlerinden istifade edilmiştir.³⁴ *Farsname-i Nasiri* çalışma kapsamında yararlanılan vekayinameler arasında Kaçar tarih yazımında hanedanının meşruiyetine dair ortaya konan yaklaşımı tüm yönleriyle barındıran son vekayinamedir. Nasırüddin Şah'ın oğlu Muzafferüddin Şah döneminde telif edilen vekayinameler Kaçar tarih yazımının geleneksel özelliklerini taşımazlar. *Farsname-i Nasiri*'yi dikkate değer kılan husus, Kaçarların yönetiminde buldukları İslam Devleti'nin Safevilerle başladığı şeklindeki anlatıdır.

Efzelü't-tevarih, Mirza Gulamhüseyin Han Efelülmülk tarafından Muzafferüddin Şah'ın emriyle telif edilmiştir.³⁵ Vekayinamede şahın tahta çıktığı 1896 yılından 1900 yılına kadarki devre konu edilmiştir. Müellif Şirazlı olup Kaçar hanedanının kurucusu Aga Muhammed Han'ın iktidarlarına son verdiği Zendlerin soyundandır.³⁶ Vekayinamesinde Kaçar hanedanının iktidarını Türk oluşuyla meşrulaştıran önceki vekayinamelerden tamamen aksi bir istikamete yönelerek hanedanın kökenine ilişkin kayda değer bir açıklama yapmadığı gibi İran ahalisini tarif etmede Acem ve Fars sözlerine başvurur.

Müntehabü't-tevarih-i Muzafferi, Sıddikülmemalik lakaplı İbrahim Han Şeybani tarafından Muzafferüddin Şah devrinde 1905'te kaleme alınmış ancak 1908'de Muhammed Ali Şah devrinde basılabilmiştir. Eser İran'ın İslam öncesi devirlerinden Muzafferüddin Şah devrine kadarki tarihidir.³⁷ Meşrutiyet Devrimi öncesinin son vekayinamesi olan bu eserde *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*'nin Kaçarlara dair malumatı iktibas edilmiş ardından Nasırüddin Şah döneminin sonları ile 1905 yılına kadarki Muzafferüddin Şah dönemi ilave edilmiştir.³⁸ Çalışmada kullanılan neşir, eserin Kaçarlarla ilgili kısmıdır.³⁹

³³ Kaydari, *Tedavüm ve Tahavvül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, s.319-321.

³⁴ Hac Mirza Hasan Hüseyini Fesai, *Farsname-i Nasiri* I-II, haz. Doktor Mansur Restgar Fesai, İntişarat-ı Emir-i Kebir, Tahran, 1378.

³⁵ Kaydari, *Tedavüm ve Tahavvül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, s.296.

³⁶ Gulamhüseyin Efelülmülk, *Efzelü't-tevarih*, haz. Mansure İttihadiye, Sirus Sadvendiyan, Neşr-i Tarih-i İran, Tahran, 1361, s.sizdeh-bistodo.

³⁷ Amanat, "Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)", s.325.

³⁸ Kaydari, *Tedavüm ve Tahavvül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, s.301.

³⁹ Mirza İbrahim Han Şeybani Sıddikülmemalik, *Müntehabü't-tevarih-i Muzafferi*, haz. İrec Efşar, İntişarat-ı Muhammed Ali İlmi, Tahran, 1366, s.11-20.

Diğer Telif Eserler

Şemal-i Hakan, Feth Ali Şah devrinin mühim devlet adamlarından Mirza Ebulkasım Ferahani'nin eseridir. Muhammed Şah tarafından 1835'te idam edilmesi üzerine tamamlanamayan eserin konusu Kaçarların kökenidir. Feth Ali Şah'ın torunu Ferhad Mirza tarafından hazırlanan, Mirza Ebulkasım Ferahani'nin yazışma ve eserlerinin bir araya toplandığı münşeata dâhil edilmiştir.⁴⁰

Hakikatü'l-Ahbar Fi Ahval-i Âl-i Kacar, aslı Arapça olup müellifi bilinmeyen bir eserdir. Çalışmada Nasırüddin Şah'ın saray müverrihlerinden Muhammed Hüseyin Fûruği tarafından hicri 1302'de (1884/1885) şahın emriyle yapılan Farsça çevirisinin neşri kullanılmıştır. Eserde Kaçarların kökeni konu edilmektedir. Aynı zamanda Batılı eserlere ve Osmanlı kaynaklarına istinaden Türklerin tarihi ile İran ve Anadolu'daki mevcudiyetlerinin eskiliğine dair iddialar öne sürülmüştür.⁴¹

Dürerü't-tican Fi Beniü'l-Eşkan Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'nın Avrupalı şarkiyatçıların araştırmalarına istinaden kaleme aldığı İslam öncesi İran'ın hanedanlarından Partların tarihidir. Kaçar devri tarih yazıcılığındaki yenileşmenin öncü eserlerindedir. Eseri dikkat çekici kılan husus Kaçarların soyunun Partlara bağlanmasıdır.⁴² Müellifin sağlığında taş basması olarak neşredilmiştir.⁴³

Halise Meşhur Be Habname, Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana tarafından telif edilmiştir. İslam öncesinden itibaren Aga Muhammed Han'ın da aralarında bulunduğu, muhtelif hanedanlardan sekiz hükümdarın, on bir Kaçar sadrazamını sorguya çektikleri bir kurgu eseridir.⁴⁴ 1895'te kaleme alınan eser, müellifin Kaçar tarihine dair siyasi yorumlarının yanı sıra tarih anlayışını da yansıtmaktadır.⁴⁵

⁴⁰ Amanat, "Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)", s. 309-310. Şahzade Mutemedüddeve Hac Ferhad Mirza, *Münşeat-ı Kaimmakam*, İntişarat-ı Kitapfuruşi-i İlmiye-i İslamiye-i Tahran, Tahran.

⁴¹ *Hakikatü'l-Ahbar Fi Ahval-i Âl-i Kacar*, Farsçaya terc. Muhammed Hüseyin Fûruği, haz. Yusuf Bey Babapur, Neşr-i Mücemmi-i Zehair-i İslami, Tahran, 1390, s.34-36.

⁴² Amanat, "Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)", s.330-332.

⁴³ Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana, *Dürerü't-tican Fi Tarih-i Beniü'l-Eşkan I*, haz. Nimet Ahmedi, İntişarat-ı Atlas, Tahran, 1371, s.14.

⁴⁴ Zehra Alizade Bircendi-Zühre Alizade-Gülsüm Kurbanı Cuybari, "Delayil-i Ruykerd-i Endişeverzan-ı Asr-ı Kacar Be Habnamenevisi", *Faslname-i Pejuheşha-i Tarihi*, Şomare-i 2 Peyapeyi-i 26, 1394, s.85.

⁴⁵ Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana, *Halise Meşhur Be Habname*, haz. Mahmud Ketirai, İntişarat-ı Toka, Tahran, 1358, s.9-25.

Hatırat-ı Zillüssultan (Sergüzeşt-i Mesudi), Nasırüddin Şah'ın Zillüssultan lakaplı şehzadesi Mesud Mirza'nın hatıratıdır.⁴⁶ Hicri 1323'te tamamlanıp (1905/1906) iki yıl sonra taş basması olarak neşredilmiştir. Eser Kaçarların kökeni hakkında yazılanlar bakımından önemlidir. Şehzade Farsça ve Arapça kaynakların yanı sıra tercüme ettirmek suretiyle Batılı eserlerden de yararlanmışır.⁴⁷

Sürelî Yayınlar

Hablü'l-metin, hicri 1311 (1893/1894) yılında Kalküta'da yayın hayatına başlamıştır. Kaçar devri İran düşünce hayatının oluşmasında en etkili sürelî yayınlardan biridir. Meşrutî idarenin kurulması sonrasında Muhammed Ali Şah'ın meclisi kapatmasına kadar geçen müddette, 1907-1908 yıllarında Tahran'da neşredilmiştir.⁴⁸

Sur-u İsrâfil, Meşrutiyet Devrimi'nden sonra 1907 yılında Tahran'da yayınlanan, meşrutî düzen yanlısı sürelî yayındır. Muhammed Ali Şah'ın meclisi kapatması akabinde editörü idam edilmiştir.⁴⁹

Her iki sürelî yayından meşrutiyetle birlikte gelen devlet anlayışının vekayinamelerde ortaya konan mutlak saltanat tasavvuru ile karşılaştırılması amacıyla faydalanılmıştır.

Seyahatnameler

A Tour to Shiraz, 1807 yılında Londra'da basılan eser, Edward Scott Waring tarafından kaleme alınmıştır. 1802 yılı yazının başlarında İran'a gelen seyyahın gözlemleri Kaçar hanedanının ikinci hükümdarı Feth Ali Şah'ın saltanatının ilk yıllarına dair malumat barındırır.⁵⁰

⁴⁶ Amanat, "Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)", s.363-364.

⁴⁷ Mesud Mirza Zillüssultan, *Hatırat-ı Zillüssultan*, haz. Hüseyin Hıdiv Cem, İntişarat-ı Esatir, Tahran, s.dibaçe.

⁴⁸ Edward G. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge University Press, Cambridge, 1914, s.73. Peter Avery, "Printing, The Press and Literature in Modern Iran", s.833-836, *The Cambridge History of Iran*, Vol.7, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s.815-869.

⁴⁹ Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia*, s.115-116. Peter Avery, "Printing, The Press and Literature in Modern Iran", s.837-838.

⁵⁰ Edward Scott Waring, *A Tour to Shiraz*, W. Bulmer and Co., London, 1807.

A Geographical Memoir of the Persian Empire, John Macdonald Kinneir tarafından kaleme alınmış, 1813 yılında basılmıştır. Seyahatnamede yer alan malumat İran'ın sadece fizikî değil beşeri coğrafyasıyla da alakalıdır.⁵¹

Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia II, İran'da da bulunan iki misyonerin gözlemlerine yer veren bu eser 1833'te basılmıştır. İran Hıristiyanlarının vaziyeti ile ilgili bilgiler vermekle birlikte daha ziyade İran'ın kavmî ve kültürel yapısı hakkında gözlemler içerir. Çalışmada İran'a dair bahislerin bulunduğu ikinci cildinden faydalanılmıştır.⁵²

A Narrative of a Tour in Turkey and Persia II, New York'ta 1840'ta yayımlanan eserin müellifi Horatio Southgate bir Amerikan Protestan misyoneridir. Eseri telif amacını Doğu Hıristiyanlarının durumuna dair incelemelerini paylaşmak olarak belirtmektedir. Buna rağmen eserinde çeşitli meselelere dair gözlemlerine yer vermektedir. Bilhassa ülkedeki siyasi iklime dair görüşleri önemlidir. Çalışmada İran'la alakalı olan ikinci ciltten yararlanılmıştır.⁵³

Three Years In Persia, George Fowler tarafından kaleme alınan eser 1841'de Londra'da basılmıştır. İran'da görevlendirilen İngiliz diplomatlarını faaliyetleriyle ilgili malumat sunmakla birlikte çalışma açısından dikkate değer olan idarenin işleyişi ve halkın idareye bakışına dair gözlemleridir.⁵⁴

A Residence of Eight Years in Persia, Amerikan Presbiteryen misyoneri Justin Perkins tarafında kaleme alınan bu eser 1843'te yayımlanmıştır. İran Hıristiyanlarının durumun eserin esas konusu olsa da İran'ın kavmî yapısı hakkındaki gözlemleri çalışma açısından önemlidir.⁵⁵

The People of Persia, İngiliz din alimi John Kitto tarafından kaleme alınmış ve 1850'de basılmıştır. İran ahalsinin dinî inanışları ve adetleri müellifin alakasını en çok çeken mevzudur.⁵⁶

⁵¹ John Macdonald Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, John Murray, London, 1813.

⁵² Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia II*, Crocker and Brewster, Boston, 1833.

⁵³ Horatio Southgate, *A Narrative of a Tour in Turkey and Persia II*, Appleton & Co., New York, 1840.

⁵⁴ George Fowler, *Three Years In Persia II*, Henry Colburn, London, 1841.

⁵⁵ Justin Perkins, *A Residence of Eight Years in Persia*, Morrill & Wardwell, New York, 1843.

⁵⁶ John Kitto, *The People of Persia*, The Religious Tract Society, London, 1849.

Glimpses of Life and Manners In Persia, İngiliz elçisinin eşi Lady Sheil tarafından yazılan bu eserde Nasirüddin Şah'ın saltanatının ilk yıllarında muhtelif yönleriyle İran'ın durumu sergilenmektedir. 1856'da Londra'da yayımlanmıştır. Çalışmada hukuki ve kavmî vaziyete dair gözlemlerinden faydalanılmıştır.⁵⁷

Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia, Nasirüddin Şah devrinde ordu ıslahatı için istihdam edilen İngiliz subaylarından Robert Macdonald tarafından telif edilip 1859'da neşredilen bu eser, Kaçar ordusu hakkında gözlemler sunmaktadır.⁵⁸

A Journey From London To Persepolis, John Ussher tarafından kaleme alınıp 1865'te Londra'da basılan bu eser, Nasirüddin Şah devri idaresinin hususiyetleriyle halkın yaşam koşullarına dair bilgi vermektedir.⁵⁹

Narrative of a Journey Through the Province of Khorassan and on the N.W. Frontier of Afghanistan in 1875, bir İngiliz subayı olan C.M. MacGregor tarafından Horasan hakkında hazırlanmış bir rapor olan bu eser, Horasan ahalisinin Kaçar idaresine bakışını yansıtmaktadır.⁶⁰

Collection of Journals and Reports Recieved from Captain the Hon. G. C. Napier, Horasan ve Esterabad gibi İran'ın kuzeydoğu mntıkasına dair İngiliz subayı G. C. Napier tarafından, 1874 yılında hazırlanan raporların bir araya getirildiği bu eser, halkın Kaçar idaresi hakkındaki düşüncelerine yer vermesi bakımından mühimdir.⁶¹

Persia The Land of Imams, Amerikan Presbiteryen misyonerlerinden olup Nasirüddin Şah'ın saltanatta bulunduğu 1871-1885 yılları arasında İran'da yaşamış James Basset tarafından kaleme alınmıştır. İdarenin işleyişi ve halkın durumu, hukuk düzeni ile kavmî vaziyet ile ilgili yazdıklarından istifade edilmiştir.⁶²

⁵⁷ Lady Sheil, *Glimpses of Life and Manners In Persia*, William Clowes and Sons, London, 1856.

⁵⁸ Robert Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, Adam and Charles Black, Edinburgh, 1859. (Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*)

⁵⁹ John Ussher, *A Journey From London To Persepolis*, Hurst and Blckett, London, 1865.

⁶⁰ C.M. MacGregor, *Narrative of a Journey Through the Province of Khorassan and on the N.W. Frontier of Afghanistan in 1875*, H. Allen & Co., London, 1879.

⁶¹ G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports Recieved from Captain the Hon. G. C. Napier*, London, 1876.

⁶² James Basset, *Persia The Land of Imams*, Blackie & Son, London, 1890.

Persia and the Persians, ABD'nin ilk İran elçisi olup 1882-1883 yıllarında görev yapan S. G. W. Benjamin tarafından telif edilmiştir. İdari ve hukuki düzen hakkındaki gözlemleri bakımından dikkate değer bir eserdir.⁶³

Persian Life and Customs, on beş yıl boyunca İran'da çalışan İngiliz misyoneri S. G. Wilson tarafından kaleme alınmış ve 1896 yılında yayımlanmıştır. Eserde müellifin seyahat ettiği şehirler hakkında bilgi verildiği gibi İran'ın toplumsal ve siyasi şartlarına dair ayrı bir başlık açılmıştır. İdari, hukuki, toplumsal hemen her meseleye dair gözlem ve yorumlar bulunmaktadır.⁶⁴

Araştırma Eserleri

Çalışma kapsamında faydalanılan araştırma eserlerinden, çalışmada ele alınan meselelerle doğrudan ilgili olanlar değerlendirilecektir. Çalışmanın ilk bölümünde idari geleneklerin meşruiyetle ilişkisi ele alınmış, öncelikle veraset usulüyle hükümdar unvanları incelenmiştir. Mesele Kaçar hanedanının kuruluşu ve veliahtlık sorunuyla ilgili olduğundan, bu konular hakkında kaleme alınmış akademik çalışmalardan faydalanılmıştır. Gholamhossein Zargarinejad tarafından kaleme alınan *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*'da⁶⁵ Kaçar boyunun saltanat mücadelesine girişmesi ve Aga Muhammed Han tarafından Kaçar saltanatının kuruluş sürecine dair ayrıntılı malumat bulunmaktadır. Nobuaki Kondo'nun "How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy"⁶⁶ başlıklı makalesinde, Aga Muhammed Han'ın şahlığını ilan ettiği tarih ile ilgili Kaçar vekayinamelerindeki karışıklık çözüme bağlanmış ve tahta çıkışına dair anlatımlardaki unsurlara değinilmiştir. Ancak her iki çalışmada da vekayinamelerin Aga Muhammed Han'ın dedesi, babası ve kardeşinden farklı bir konumda, bir hanedan kurucusu mertebesinde bulunduğunu Aga Muhammed Han için kullandıkları unvanlarla öne çıkardıklarına değinilmemiştir. "İkdamat-ı Feth Ali Şah-ı Kacar Bera-i Kesb-i Meşruiyet-i Siyasi Ber Esas-i Reveşha-i Cari Der Devre-i İslami"⁶⁷ ve "Menabi-i Meşruiyet-i Hükümet-i Aga

⁶³ S. G. W. Benjamin, *Persia and the Persians*, John Murray, London, 1887.

⁶⁴ S. G. Wilson, *Persian Life and Customs*, Oliphant Anderson and Ferrier, Edinburg and London, 1896.

⁶⁵ Gholamhossein, Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, Merkez-i Tahkik ve Tovse'e-i Ulum-i İnsani, Tahran, 1395.

⁶⁶ Nobuaki Kondo, "How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy", *Journal of Persianate Studies*, No.12, 2019, pp.261-287.

⁶⁷ Cafer Agazade, "İkdamat-ı Feth Ali Şah-ı Kacar Bera-i Kesb-i Meşruiyet-i Siyasi Ber Esas-i Reveşha-i Cari Der Devre-i İslami", *Fasname-i Pejuheşha-i Tarihi*, Şomare-i 1 Peyapeyi-i 33, 1396, s.107-126.

Muhammed Han-ı Kacar⁶⁸ isimli makalelerin içerikleri büyük ölçüde aynıdır. Bu iki makalede yer alan Kaçar vekayinamelerinin Aga Muhammed Han'ın dedesi Feth Ali Han'ı hükümdar addettikleri iddiası çalışmada reddedilmiştir. Bu iddiaya binaen ileri sürülen, Kaçarların iktidarı Safevilerden kesintisiz olarak devraldıklarını düşündüklerine ilişkin görüş de kabul edilmemiştir. Abbas Amanat'ın *Pivot of the Universe*⁶⁹ ve Abbas Kadimi Kaydari'nin *Tedavüm ve Tahavvül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*⁷⁰ isimli eserlerinde de bulunan görüşe vekayinamelerin Aga Muhammed Han'ın dedesi babası ve kardeşi için kullandıkları unvanlara istinaden karşı çıkmıştır. Kaçarlardaki veraset usulü incelenirken, veliahtlık sorunu ve tahta çıkış süreçlerine dair kaleme alınmış eserlerde bulunan malumat, vekayinamelerin veraseti gerekçelendiren izahatları ile beraber değerlendirilmiştir. Bu hususlara dair faydalanılan eserlerden, Abbas Kadimi Kaydari'ye ait, "Buhran-ı Canişini Der Devlet-i Kacar"⁷¹ isimli makalede veliahtlık sorunu Aga Muhammed Han'a atfedilen vasiyet ile Rusya ve İngiltere'nin veliahtlık meselesine müdahalesi temelinde konu edilmiştir. Soli Shahvar'ın "Domestic and External Considerations in the Struggle Over Regency in Early Qajar Iran: The Princely Rivalry Between Abbas Mirza and Muhammad Ali Mirza"⁷² isimli makalesi veliahtlık üzerinde Kaçarların erken döneminde yaşanan rekabet hakkındadır. Abbas Amanat'ın *Pivot of the Universe* ve Latifeh E. Hagigi'nin *Qajar Royal Succession: The Case of Muzaffer al-din Mirza*⁷³ isimli eserleri veliahtlık sorunun dâhili ve harici etmenlerin tesirindeki gelişimi izah edilmektedir. Kaçar hanedanındaki veliahtlık sorununa temas eden mezkûr çalışmalarda, Kaçar tarih yazımında veliaht tayinlerine dair ileri sürülen gerekçelerden yeterince faydalanılmadığı görülmektedir. Oysaki bu gerekçeler Kaçarların din ve tarih algısıyla da alakalıdır.

İlk bölümün ikinci alt başlığı Kaçarların devlet tasavvuruyla ilgilidir. Öncelikle devletin hanedana ait olduğu düşüncesi incelenmiştir. A. K. S. Lambton'a ait *Qajar*

⁶⁸ Cafer Agazade-Seccad Hüseyini, "Menabi-i Meşruiyet-i Hükümet-i Aga Muhammed Han-ı Kacar", *Costarha-i Tarihi*, Sal-i Heştom Şomare-i 2, 1396, s.171-198.

⁶⁹ Abbas Amanat, *Pivot of the Universe*, I.B. Tauris, New York, 2008.

⁷⁰ Abbas Kadimi Kaydari, *Tedavüm ve Tahavvül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, Pejuheşkede-i Tarih-i İslam, Tahran, 1393.

⁷¹ Abbas Kadimi Kaydari, "Buhran-ı Canişini Der Devlet-i Kacar", *Pejuheşiha-i Tarihi*, Şomare-i 1 Peyapeyi-i 5, 1389, s.87-106.

⁷² Soli Shahvar, "Domestic and External Considerations in the Struggle Over Regency in Early Qajar Iran: The Princely Rivalry Between Abbas Mirza and Muhammad Ali Mirza", *Middle Eastern Studies*, No.56:4, 2020, pp.549-569.

⁷³ Latifeh E. Hagigi, *Qajar Royal Succession: The Case of Muzaffer al-din Mirza*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Utah, Utah, 2012.

Persia'da⁷⁴ ve Assef Ashraf tarafından kaleme alınan, *From Khan to Shah: State, Society, and Forming the Ties that Made Qajar Iran*'da⁷⁵ Kaçar idaresinde valiliklere şehzadelerin tayin edildiğine dikkat çekilir. Şehzadelerin valiliklere tayini, hanedanın devletin sahibi olduğu düşüncesinin sonucu olmasına rağmen mezkûr akademik çalışmalarda, devletin hanedana ait addedildiğini ispat eden vekayinamelerdeki anlatımlardan yararlanılmamıştır. Çalışmamızda Kaçar tarih yazımının bu yöndeki izahatından ve devleti isimlendirmede kullandıkları tabirlerden hanedanın tarihi boyunca sürecek bir uygulamanın düşünsel nedenini ortaya koymak maksadıyla yararlanılmıştır. Dahası vekayinamelerin Kaçar Devleti'nin kuruluşunu Kaçar boyunun rakip boyları mağlup etmesi bağlamında işledikleri görülmektedir. Vekayinamelerin bu yaklaşımı Hayrunnisa Alan'ın "Türklerde Devlet Kurma Biçimi"⁷⁶ adlı makalesinde tespit ettiği, Türklerde hanedanların, kendi içinde birliği sağlayıp rakiplerini bertaraf ederek hâkimiyetini tanıttıran boylardan neşet etmesi hadisesiyle uyumludur. Kaçar yönetim anlayışında devlet ile ülke arasında da bağ kurulmuştur. Assef Ashraf, *From Khan to Shah: State, Society, and Forming the Ties that Made Qajar Iran* isimli çalışmasında Kaçar vekayinamelerine nazaran Aga Muhammed Han'ın meşruiyetini İran'da siyasi birliği sağlamasından aldığına dikkat çeker. Kaçarların toprak taleplerini kendilerinden evvel İran'ı idaresinde bulduran hanedanların hâkim oldukları araziye göz önünde bulundurarak ileri sürdükleri ve İran Devleti'ni dirilttiklerini düşündükleri Firoozeh Kashani-Sabet tarafından "The Diminishing Domains of Qajar Iran"⁷⁷ isimli makalede tespit edilmiştir. Bakır Sadri Niya, "Pejuheşi Der Bab-ı Istılah-ı Memalik-i Mahrusa-i İran"⁷⁸ adlı makalesinde İran'ın devlet adı olarak kullanılmasının geçmişini memalik-i mahrusa kavramı temelinde ele alır. Mezkûr akademik çalışmalarda mesele, vekayinamelerden seçilen az sayıdaki örneklerle ve muhtelif veçhelerine değinilmeksizin ele alınmaktadır. Çalışmamızda ise Kaçar tarih yazımında devlet ve ülke arasında kurulan bağ devlete verilen isim, Kaçar şahlarının İran ülkesi ile tebaasının hükümdarları olduklarına dair ifadeler ve bu hususlara ilaveten toprak taleplerinin ileri sürülüş şekline istinaden

⁷⁴ A. K. S. Lambton, *Qajar Persia*, I.B.Tauris, London, 1987.

⁷⁵ Assef Ashraf, *From Khan to Shah: State, Society, and Forming the Ties that Made Qajar Iran*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yale University, 2016.

⁷⁶ Hayrunnisa Alan, "Türklerde Devlet Kurma Biçimi", *Türklerde Devlet*, ed. Hayrunnisa Alan, Ali Ahmetbeyoğlu, Uğur Demir, Adnan Baycar, İstanbul, 2018.

⁷⁷ Firoozeh Kashani-Sabet, "The Diminishing Domains of Qajar Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.29, No.2, 1997, pp.205-234.

⁷⁸ Bakır Sadri Niya, "Pejuheşi Der Bab-ı Istılah-ı Memalik-i Mahrusa-i İran", *Pejuheşha-i Tarihi*, Şomare-i 1 Peyapeyi-i 17, 1392, s.131-148.

yorumlanmıştır. Kaçar tarih yazımındaki anlatılar ve tabirler esas tutularak hanedanın meşruiyetini İran’da birliği temin etmesinden aldığı, hanedandan hanedana geçen bir İran Devleti düşüncesinin mevcudiyetinin, toprak taleplerinin gerekçesi olarak fethine azmedilen arazilerin İran Devleti’ne aidiyetinin öne sürüldüğünün ispatına çalışılmıştır. Devlet tasavvuruyla ilgili son olarak Kaçarların nazarında saltanatın mutlak oluşu ele alınmıştır. Mutlak saltanatın yerini meşrutiyetin almasının başlıca sebebini kanun düzenin eksikliğinde bulan akademik eserler Kaçar idaresinin mutlak doğası hakkında da malumat vermektedirler. Shaul Bakhash tarafından kaleme alınan *Iran: Monarchy, Bureaucracy & Reform under the Qajars: 1858-1896*⁷⁹ isimli eser Nasırüddin Şah devri aydınlarının kanun talebiyle, hukuk ve idarede gerçekleştirilmeye teşebbüs edilen ıslahatın konu edildiği en kapsamlı çalışmadır. Kanun talep eden aydınların bu yöndeki fikirlerine dair Hamid Algar’ın *Mirza Malkum Khan*⁸⁰ ve Homa Katouzian’ın “The Revolution for Law: A Chronographic Analysis of the Constitutional Revolution of Iran”,⁸¹ isimli çalışmalarındaki malumat ve yorumlar önemlidir. Ervand Abrahamian’a ait “Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran”⁸² isimli makalede Kaçar idaresi “doğulu despotluk” tartışmaları temelinde yorumlanmıştır. Mezkûr akademik çalışmaların, Kaçar idaresinin mutlak yapısına aydınların muhalefetini ele alırlarken Kaçarların kendi idarelerinin mutlak oluşunu nasıl değerlendirdiklerine temas etmedikleri görülmektedir. Çalışmamızda vekayinamelerdeki anlatılar ve kavramlar temelinde hükümdarların iktidarına hudut getirilemeyeceğinin yanı sıra devlet ve hükümdarlara tebaa karşısında ne gibi sorumluluklar yüklendiği incelenmiştir. Buna mukabil meşrutiyetin öngördüğü devlet düzeninin mutlak saltanattan farklılığı noktasında meşrutiyet taraftarı süreli yayınlardaki yazılar esas alınmıştır.

İlk bölümün son alt başlığında idaredeki sorunların halka yansımaları değerlendirilmiştir. Stephanie Cronin, tarafından telif edilen “Building a new army: military reform in Qajar Iran”⁸³ ile Uzi Rabi ve Nugzar Ter-Oganov tarafından kaleme

⁷⁹ Shaul Bakhash, *Iran, Bureaucracy & Reform under the Qajars: 1858-1896*, Ithaca Press, London, 1978.

⁸⁰ Hamid Algar, *Mirza Malkum Khan*, University of California Press, California, 1973.

⁸¹ Homa Katouzian, “The Revolution for Law: A Chronographic Analysis of the Constitutional Revolution of Iran”, *Middle Eastern Studies*, Vol.47, No.5, 2011, pp.757-777.

⁸² Ervand Abrahamian, “Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.5, No.1, 1974, pp.3-31.

⁸³ Stephanie Cronin, “Building a new army: military reform in Qajar Iran”, *War and Peace in Qajar Persia*, ed. Roxane Farmanfarmanian, Routledge, New York, 2008, s.47-87.

alınan “The Military of Qajar Iran: The Features of an Irregular Army from the Eighteenth to the Early Twentieth Century”⁸⁴ isimli makaleler Kaçar ordusunu ıslah çabalarının başarıya ulaşmadığını kaydederler. Hamid Algar’ın *Religion and State In Iran 1785-1906*⁸⁵ ve Nikki R. Keddie’nin *Religion and Rebellion in Iran*⁸⁶ adlı çalışmaları ulemanın idareye muhalefet sebeplerini ele alan klasikleşmiş çalışmalardır. Mansur Muaddel, “İran’da Şii Ulema ve Devlet”⁸⁷ adlı makalesinde ulemanın muhalefetinin sosyoekonomik nedenlerini izah eder. Çalışmamızda Kaçar hanedanının meşruiyetini zayıflatan siyasi-idari etmenler, isimleri sayılan akademik eserlerdeki veriler ile vekayiname ve seyahatnamelerin verileri birlikte değerlendirilerek gösterilmiştir. Kaçarların meşruiyet inşasına yönelik tarih yazımı vasıtasıyla öne sürülen fikirlerin konu edildiği çalışmamızda bu muhtasar kısma yer verilmesindeki amaç, incelenen fikirlerin üretildiği dönemin şartlarını kısaca değerlendirmektir.

Kaçar idaresine muhalefette ulemanın öncü vaziyetinde bulunması nedeniyle Kaçar tarihi araştırmalarında Şii fikhının meşruiyet anlayışı üzerinde çok eser telif edilmiştir. Çalışmanın din-meşruiyet ilişkisini ele alan ikinci bölümünde evvela Kaçar idaresinin hükümdarlar ve devlet için tarih yazımı vasıtasıyla ortaya koyduğu dinî meşruiyet anlayışı incelemeye alınmıştır. Hamid Algar’ın *Religion and State In Iran 1785-1906* isimli çalışması Şii fikhının gerek meşruiyet anlayışı gerekse de içtihadı yaklaşımla Kaçar idaresini zayıflattığını tespit etmesi bakımından sahanın öncü eserlerindedir. Ann K. S. Lambton tarafından kaleme alınan *State and Government in Medieval Islam*⁸⁸ ve Farhad Daftary’nin telif ettiği *A History of Shi’i Islam*⁸⁹ başlıklı çalışmaları Şii fikhındaki imamet inancının doğuşunu anlatırlar. Gholamhossein Zargarinejad tarafından kaleme alınan *Endiše ve Siyaset Der İran-ı Kacar*,⁹⁰ Kaçarlar devrinde fakih ve mutasavvıfların siyasetname türündeki eserlerinin ele alındığı hacimli bir inceleme olup Şii fikhı ile tasavvufunun meşruiyet meselesine yaklaşımlarındaki farklılığı tarihî metinlerden iktibaslarla açıklaması bakımından

⁸⁴ Uzi Rabi-Nugzar Ter Oganov, “The Military of Qajar Iran: The Features of an Irregular Army from the Eighteenth to the Early Twentieth Century”,

⁸⁵ Hamid Algar, *Religion and State In Iran 1785-1906*, University of California Press, California, 1980.

⁸⁶ Nikki R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran*, Frank Cass & Co. Ltd, New York, 1966.

⁸⁷ Mansur Muaddel, “İran’da Şii Ulema ve Devlet”, *İran Devrimi*, Der. Serpil Üşür, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

⁸⁸ A. K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Routledge Curzon, New York 1991.

⁸⁹ Farhad Daftary, *A History of Shi’i Islam*, I.B.Tauris, New York, 2013.

⁹⁰ Gholamhossein Zargarinejad, *Endiše ve Siyaset Der İran-ı Kacar I*, Nigaristan-ı Endiše, Tahran, 1397.

önemlidir. Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*⁹¹ başlıklı kitabında Şii ulemanın meşruiyete yaklaşımını ismi geçen eserlere nazaran daha farklı mütalaa eder. A. K. S. Lambton, tarafından kaleme alınan “A Nineteenth Century View of Jihad”⁹² ve Abdul-Hadi Hairî’ye ait “The Legitimacy of the Early Qajar Rule as Viewed by the Shi’i Religious Leaders”⁹³ adlı makaleler Şii ulemasının cihat hakkındaki fetvalarından hareketle, Kaçar hanedanının meşruiyetine dair görüşlerini yorumlamaları bakımından mühimdir. Bütün bu akademik çalışmaların müşterek noksanı, Kaçar tarih yazımında hükümdarların ve devletin dinî meşruiyeti hususunda üretilen söylemin Şii fikhının siyaset kuramıyla karşılaştırılmamasıdır. Oysaki vekayinamelerin devlet-ulema ilişkilerine ve devletin dinî vazifelerine dair anlatımları ile Kaçar şahları için kullandıkları unvanlar, saltanat makamının dinî meşruiyetine dair Kaçar idaresinin yaklaşımının Şii fikhıyla ne ölçüde örtüştüğünün anlaşılmasını sağlamaktadır.

Çalışmamızın din-meşruiyet ilişkisine dair ikinci bölümü kapsamında, hükümdar ve devletin dinî meşruiyeti bahsini müteakiben meselenin hukuki boyutu ele alınır. Ulemanın, aydınların ve halkın Kaçar hanedanına muhalefesinde idarenin kanuna dayanmayışı üzerinde duran akademik eserlerin, Kaçarların tedvin edilmiş kanunlardan mahrum oluşunun fikrî sebepleri üzerinde durmadıkları görülmektedir. Bu cümleden Colin Meredith’e ait “Early Qajar Administration: An Analysis of Its Development and Functions”⁹⁴ ve A. Reza Sheikholeslami’ye ait “The Sale of Offices in Qajar Iran, 1858-1896”⁹⁵ başlıklı makalelerde Kaçar idaresinin işleyişi ve kanunsuzluğun yarattığı olumsuzluklar ele alınır. Willem Floor’a ait “Change and development in the judicial system of Qajar Iran (1800-1925)”⁹⁶ başlıklı makale Kaçarlarda şeri ve örfî hukukun karşılıklı vaziyetleri ile ilgilidir. Shaul Bakhash tarafından kaleme alınan *Iran, Bureaucracy & Reform under the Qajars*, Kaçar devri hukuki ıslahat çabaları ile ilgili bol malzeme sunmaktadır. Adları geçen akademik

⁹¹ Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, The University of Chicago Press, Chicago, 1984.

⁹² A. K. S. Lambton, “A Nineteenth Century View of Jihad”, *Studia Islamica*, No.32, 1970, pp.181-192.

⁹³ Abdul-Hadi Hairî, “The Legitimacy of the Early Qajar Rule as Viewed by the Shi’i Religious Leaders”, *Middle Eastern Studies*, Vol.24, No.3, 1988, pp.271-286.

⁹⁴ Colin Meredith, “Early Qajar Administration: An Analysis of Its Development and Functions”, *Iranian Studies*, Vol.4, No.2/3, 1971, pp.59-84.

⁹⁵ A. Reza Sheikholeslami, “The Sale of Offices in Qajar Iran, 1858-1896”, *Iranian Studies*, Vol.4, No.2/3, 1971, pp.104-118.

⁹⁶ Willem Floor, “Change and development in the judicial system of Qajar Iran (1800-1925)”, *Qajar Iran*, ed. Edmund Bosworth, Carole Hillenbrand, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1983.

eserler tedvin edilmiş kanun eksikliğinin fiilî neticeleri üzerinedir. Çalışmamızda hanedanın meşruiyetinin sarsılmasında mühim bir etmen olan kanun eksikliğinin fikrî yönü, vekayinamelerde geçen hukuki kavramların içerikleri esas alınarak incelenmiştir. Konunun din-meşruiyet ilişkisi kapsamında incelenmesinin nedeni, tedvin edilmiş kanundan mahrumiyetin ulemaya nüfuz kazandırdığının ve kanunun büyük ölçüde şeriattan ibaret görüldüğünün tespit edilmesidir.

Çalışmamızın son bölümü Kaçarların meşruiyet anlayışının hanedanın kökeni ve tarihiyle ilişkisine dairdir. Nobuaki Kondo'nun "How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy" başlıklı makalesinde, hanedanın kökenine dair iddialar değerlendirilirken vekayinamelerdeki anlatıların tutarsızlığına dikkat çekilmekle birlikte Kaçar tarih yazımının bilhassa erken devir ürünlerinde hanedanın iktidar hakkının, hâkimiyetin Türklere aidiyetine dair vurgular temelinde öne çıkarıldığının fark edilmediği görülmektedir. Kaçar tarih yazımında, saltanatın İslam öncesi devirlerde Türklere ve İranlılar arasında zuhuru ile ilgili öne sürülen görüşlerdeki değişime de makale kapsamında yer verilmemiştir. Kaçarların kökene dayalı meşruiyet anlayışını ele alan, vekayinamelerin köken anlatılarını iktibas ve mütalaa eden, Gholamhossein Zargarinejad'a ait *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han* ve Nasır Tekmil Hümayun'a ait *Hastgâh-ı Tarihî-i İl-i Kacar*⁹⁷ isimli eserlerde de aynı noksan söz konusudur. Kaçar devri aydınları tarafından geliştirilen kimlik ve tarih anlayışı için Mostafa Vaziri'nin *Iran as Imagined Nation*,⁹⁸ Firoozeh Kashani-Sabet'in *Frontier Fictions Shaping the Iranian Nation, 1804- 1946*,⁹⁹ Reza Zia-Ebrahimi'nin "The Uses and Abuses of the "Aryan" Discourse in Iran"¹⁰⁰ ve Yalçın Sarıkaya'nın *Tarihî ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*¹⁰¹ başlıklı eserlerinden faydalanılmıştır. İsimleri zikredilen akademik çalışmalarda aydınların kimlik ve tarihe ilişkin düşünceleri ile vekayinamelerde hanedanın soyu ve İran'ın kadim tarihine dair anlatıları yeterince mukayese edilmemiştir. Çalışmamızın son bölümünde Kaçarların kökene ve tarihe dayalı meşruiyet anlayışlarının yanı sıra Kaçar

⁹⁷ Nasır Tekmil Hümayun, *Hastgâh-ı Tarihî-i İl-i Kacar*, Pejuheşgah-ı Ulum-i İnsani ve Mütaleat-ı Ferhengi, Tahran, 1394.

⁹⁸ Mostafa Vaziri, *Iran as Imagined Nation*, Gorgias Press, 2013.

⁹⁹ Firoozeh Kashani-Sabet, *Frontier Fictions Shaping the Iranian Nation 1804-1946*, Princeton University Press, Princeton, 1999.

¹⁰⁰ Reza Zia-Ebrahimi, "The Uses and Abuses of the "Aryan" Discourse in Iran", *Iranian Studies*, Vol.44, No.4, 2011, pp.445-472.

¹⁰¹ Yalçın Sarıkaya, *Tarihî ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.

devri tarih yazımının geç devir ürünlerinde bu hususta meydana gelen değişim üzerinde durulmuştur.

1. İDARİ GELENEK VE UYGULAMALARIN HANEDANIN MEŞRUIYETİNE ETKİSİ

1.1 Veraset Usulü ve Hükümdar Unvanları

1.1.1 Kuruluş Öncesi

Kaçar hanedanının İran'daki hâkimiyeti, Kaçar boyunun Koyunlu kolundan Aga Muhammed Han'ın Tahran'da düzenlenen cülus töreninde şah ilan edilmesiyle 1796 yılında resmen başladı.¹⁰² Boy beyliğinden değil subaylıktan gelen Rıza Han'ın, Sultan Ahmed Şah yerine, İran Meclisi tarafından şahlığa seçildiğinin duyurulduğu 1925'te ise resmen son buldu.¹⁰³ Kaçarlar Safevi Devleti'nin kuruluşuna katılan Kızılbaş Türk boylarından biriydi. F. Sümer'in tespit ettiği kadarıyla Akkoyunluların bünyesinde iken Safevilere bağlanan Kaçarların başlıca yaşayış mıntıkası Bozok (Yozgat) çevresiydi ve Anadolu'dan ayrılarak Azerbaycan'a yerleşmişlerdi. XV. yüzyıldan önce kaynaklarda isimlerine tesadüf edilmemesinden hareketle Kaçarların, diğer Kızılbaş boyları gibi geç dönemde, yeni bir isim altında teşekkül etmiş oldukları söylenebilir. Safeviler tarafından Kaçarlar Azerbaycan'daki kimi idari birimlerin başına getirilmiş, Kafkasya'nın Rus işgaline girmesine kadar Gence ve Revan'daki Kaçar yönetimi devam etmiştir.¹⁰⁴ Kaçarların bir bölümünün Safevi hükümdarı Şah Abbas (1587-1629) tarafından Hazar güneyindeki Esterabad'a yerleştirildiği hususunda Kaçar vekayinamelerinin çoğu mutabıktır.¹⁰⁵ Esterabad Kaçarları zamanla Aşağı Baş/Koyunlu (Kovanlu) ve Yukarı Baş/Develü adları altında ikiye ayrılmış, hanedan Aşağı Baş/Koyunlu Kaçarlarından neşet etmiştir.¹⁰⁶

¹⁰² Aga Muhammed Han'ın cülus töreninin tam tarihinin muğlaklığı ve niçin 1796 yılı olması gerektiği hususunda bkz. Kondo, "How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy", s.263-265.

¹⁰³ Majd, *Great Britain & Reza Shah*, s.84-89.

¹⁰⁴ Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s.53-54, 96-97, 183-186. Nasır Tekmil Hümayun, "Paygiri-i Nizam-ı Kızılbaş ve Nakş-ı Kacarha", s.12-20. Musa Göktuğ, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2022, s.105-118.

¹⁰⁵ Hümayun, *Hastgâh-ı Tarihi-i İl-i Kacar*, s.129-132.

¹⁰⁶ Faruk Sümer, "Kaçarlar", *DİA*, XXIV, 2001, s.51-53.

İsfahan'ın 1722'de Afganlar tarafından işgal edilmesi ve İran'ın Afgan istilasına maruz kalması Safevi Devleti'ni çökertmişti. Bu tarihten sonra Safevi soyundan kimseler saltanat müddeilerinin kukla hükümdarları hâline geldiler.¹⁰⁷ Afgan saldırıları karşısında Safevilerin yanında yer alan Feth Ali Han, Kaçar Devleti'nin kurucusu Aga Muhammed Han'ın dedesi olup Kaçarlardan iktidar mücadelesine atılan ilk isimdir. Ancak onun mücadelesi saltanat iddiası noktasına ulaşamamıştır. İsmindeki han unvanı hükümdarlık alameti değildir. Zira Safevilerden itibaren İran'da han unvanı hükümdarlara özgü bir unvan olmaktan çıkmıştır.¹⁰⁸ Kaçarların Koyunlu koluna mensup olan Feth Ali Han, Afgan saldırısı başlamadan önce Hazar güneyindeki Esterabad ve Mazenderan'da güç odağı hâline gelmişti. İsfahan kuşatıldığında Safevi hükümdarı Şah Sultan Hüseyin'in yardımına gitti. Fakat şahın çevresi kendisi aleyhinde tavır alınca geri döndü. Akabinde Şah Sultan Hüseyin'in, kuşatılan şehirden kaçırılmış olan ve şehir düşünce şah ilan edilen oğlu Tahmasb'ın hizmetine girdi. Feth Ali Han ile Şah Tahmasb arasında karşılıklı güvenin tesis edilemediği anlaşılmaktadır. Geleceğin Nadir Şah'ı, Horasan Afşarlarından Nadr Kulu¹⁰⁹, maiyetine katıldığı Tahmasb'ı ikna ederek Feth Ali Han'ı öldürttüğünde sene 1726 idi.¹¹⁰

Kaçar Devleti'nin kurucusu Aga Muhammed Han olmakla birlikte Feth Ali Han Kaçarlara saltanat yolunu açan simadır. Bu nedenle Kaçar vekayinamelerinde hanedanın cediti olarak tazimle anılır,¹¹¹ niçin mücadeleye atıldığı ve Şah Tahmasb'ın maiyetindeki konumunun ne olduğu üzerinde durulur. Safevilere sadakati nedeniyle Afganlara karşı yürütülen direnişe iştirak ettiği tekrarlanan bir söylemdir.¹¹² Bununla

¹⁰⁷ J. R. Perry, *The Last Safavids 1722-1773*, s.59-67, *Journal of the British Institute of Persian Studies*, Vol.IX, 1971, pp.59-69.

¹⁰⁸ Han unvanının anlamları hakkında bkz. Aydın Taneri, "Han", *DİA*, XV, 1997, s.517-518. F. Sümer'e göre Şah İsmail Özbek Hanlığı'ndaki uygulamayı benimseyerek han unvanını boy beylerine vermiştir. Bkz. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999, s.235.

¹⁰⁹ Nadir Şah'ın isminin Nadr Kulu olup, Tahmasb'ın maiyetine katıldıktan sonra Tahmasb Kulu Han namını aldığı ve 1736'da hükümdarlığının ilanıyla birlikte Nadir Şah adını benimsediği hususunda bkz. Azmi Özcan, "Nadir Şah", *DİA*, XXXII, 2006, s.276-277.

¹¹⁰ Feth Ali Han'ın mücadelesi, Esterabad ve çevresinde kuvvetlendikten sonra hakikaten İsfahan'a yardıma gidip gitmediği meselesi ile hanın öldürülmesinde Nadir Şah ve Şah Tahmasb'ın rolleri hakkında bkz. L. Lockhart, *Nadir Shah*, Lozac & Co., London, 1938, s.8-26. Gholamhossein Zargarinejad, "Zendegi ve Zemane-i Feth Ali Han-ı Kacar", *Pejuheşname-i Ulum-i İnsani*, Şomare 52, 1385, s.218-228.

¹¹¹ Örneğin bkz. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasri* IX, s.7078.

¹¹² Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.30. Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.38. İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasri* III, s.1372. Vekayinamelerdeki bu söylemin Safevilerin unutulmayan itibarına hürmet kaygısından kaynaklandığı görüşü için bkz. Zargarinejad, "Zendegi ve Zemane-i Feth Ali Han-ı Kacar", s.223.

beraber saltanat maksadı götüğü sonucunun çıkarılabileceği ifadelere de yer verilir. *İksirü't-tevarih*'te Feth Ali Han'ın şehriyarlık emareleri taşıdığı için öldürüldüğü öne sürülür.¹¹³ Esterabad ile hemen batısındaki Mazenderan'a hâkim olma çabalarına temas ederken *Nasihü't-tevarih* müellifi, Feth Ali Han'da görülen cihangirlik ve fatihlik belirtilerinin yerel yöneticileri rahatsız ettiğini belirtir.¹¹⁴ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* müellifi çocukluğundan beri yüksek mertebelere ulaşma hayali kurduğunu iddia ettiği Feth Ali Han'ı methederken, yüksek himmetli kimselere küçük makamların yeterli gelmeyeceği yorumunda bulunur.¹¹⁵ Şah Tahmasb'ın “vekilü'd-devle” unvanını verdiği¹¹⁶ Feth Ali Han'a Kaçar vekayinamelerinin atfettiği mansıplar farklılık arz eder. Feth Ali Han “sahib-i ihtiyar”¹¹⁷ ve “emirü'l-ümera”¹¹⁸ gibi basit unvanların yanı sıra daha debdebeli unvanlarla da anılır. Nasirüddin Şah (1848-1896) devri vekayinamelerine göre Şah Tahmasb'ın maiyetinde bulunduğu sırada o “padişahlık umurunun kefilisi ve saltanat makamının vekili”¹¹⁹, “devletin ortağı ve saltanatın kefilisi”¹²⁰, “saltanat naibi ve devlet vekili”¹²¹, “saltanat naibi ve İran emirü'l-ümerası”¹²² konumlarındadır. Hanedan tarihçiliğinin gereği olarak Kaçarları siyaset sahnesine çıkaran zata, sahip olduğundan yüksek payeler verildiği görülmektedir.

Bu noktada vekayinamelerin Aga Muhammed Han'dan önce, dedesi Feth Ali Han, babası Muhammed Hasan Han ve kardeşi Hüseyin Kulu Han'ı hükümdar unvanlarıyla anarak Kaçarları, Safevilerden kesintisiz devraldıkları iktidarın meşru sahibi, rakip Afşar ve Zend hanedanlarını ise saltanat gasıbı şeklinde sunmaya çalıştıkları iddiası¹²³ tartışılmalıdır. Kaçarlardaki devlet tasavvuru ele alınırken ortaya konacağı üzere Kaçarların nazarında Afşar ve Zend hanedanları saltanat gasıbı değildir. Feth Ali Han için Nasirüddin Şah (1848-1896) devrinde kaleme alınan *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de “hakan”, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* ile *El-measir ve'l-*

¹¹³ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.15.

¹¹⁴ Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.11.

¹¹⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7078.

¹¹⁶ L. Lockhart, *Nadir Shah*, s.16.

¹¹⁷ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.23.

¹¹⁸ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.11.

¹¹⁹ Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.13.

¹²⁰ Sipih, *Nasihü't-tevarih* II, s.591.

¹²¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7084.

¹²² İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1372.

¹²³ Muhtelif çalışmalarda öne sürülen bu iddia için bkz. Amanat, *Pivot of the Universe*, s.2. Agazade, “İkdamat-ı Feth Ali Şah-ı Kacar Bera-i Kesb-i Meşruiyet-i Siyasi Ber Esas-i Reveşha-i Cari Der Devre-i İslami”, s.111. Agazade-Hüseyni, “Menabi-i Meşruiyet-i Hükümet-i Aga Muhammed Han-ı Kacar”, s.180-181. Kaydari, *Tedavüm ve Tahavvül-i Tarihnevîsi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, s.21-22.

asar'da "sultan" unvanlarının kullanıldığı doğrudur.¹²⁴ Lakin bu örnekler Feth Ali Han'ın hükümdar addedildiğini ispata yeterli değildir. Çünkü *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* ve *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* Kaçar hanına sadece "hakan" veya "sultan" unvanlarını değil "saltanat naibi", "devlet vekili" ve "İran emriü'l-ümerası" unvanlarını da yakıştırmışlardır. *El-measir ve'l-asar* "şah" unvanını Feth Ali Han'ın oğlu Muhammed Hasan Han'dan itibaren kullanmaktadır.¹²⁵ Aga Muhammed Han (ö.1797) devrinin vekayinamesi *Tarih-i Mülkara* da çelişkili bir anlatım sergilemektedir. Eserin girişinde adaba riayet edilerek Kaçar sultanlarının isimleriyle değil kendilerine mahsus "lakap"larla anılacağı beyan edilir. Ardından Feth Ali Han'a "Han-ı Mağfur", Muhammed Hasan Han'a "Sultan-ı Said", Hüseyin Kulu Han'a "Cihansuz Şah" ve Aga Muhammed Han'a "Hazret-i Zıllullahi" deneceği belirtilir. Görüldüğü gibi Feth Ali Han hem Kaçar sultanları arasında sayılmakta hem de kendisine verilen lakapta hükümdar unvanı bulunmamaktadır.¹²⁶ Bununla birlikte Feth Ali Han'ın hükümdar sayılmadığı, "şah" unvanıyla zikredilen Tahmasb'ın idaresinin "devlet" kavramıyla tanımlanmasından, Kaçar hanının bu devletin hizmetindeki diğer zevatla denk tutulmasından anlaşılır.¹²⁷ Zaten Safevi hanedanına mensup olup şah ilan edilen birinin hizmetine giren Feth Ali Han'ın, üstelik Safevilere sadakati öne çıkarılırken, hükümdar kabul edilmesi pek olası değildir. Nihayet Feth Ali Han için Şah Tahmasb'ın maiyetinde bulunduğu gerçeğiyle örtüşen unvanların, hükümdar unvanlarına nazaran çok daha fazla kullanıldığı meydandadır. Dolayısıyla Kaçarlarda, ataları vasıtasıyla saltanatı kesintiye uğramadan Safevilerden devraldıkları düşüncesinin bulunduğu iddiası yanlıştır denebilir. Feth Ali Han'ın vekayiname müellifleri tarafından hanedanın ilk hükümdarı sayıldığının ileri sürüldüğü iki makalede Muhammed Şah (1834-1848) devri vekayinamesi *İksirü't-tevarih*'e atıf yapılması ise ilginç bir çarpıtma örneğidir.¹²⁸ Çünkü *İksirü't-tevarih* hanedanın ilk hükümdarı olarak Feth Ali Han'ı değil, oğlu Muhammed Hasan Han'ı

¹²⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7085. İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, eserin sonundaki cetvel. İtimadüsaltana, *El-measir ve'l-asar*, s.337.

¹²⁵ İtimadüsaltana, *El-measir ve'l-asar*, s.337-338.

¹²⁶ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.14.

¹²⁷ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.23, 28.

¹²⁸ Bu iddia için bkz. Agazade, "İkdamat-ı Feth Ali Şah-ı Kacar Bera-i Kesb-i Meşruiyet-i Siyasi Ber Esas-i Reveşha-i Cari Der Devre-i İslami", s.111. Agazade-Hüseyini, "Menabi-i Meşruiyet-i Hükümet-i Aga Muhammed Han-ı Kacar", s.180-181. İçeriklerinin büyük bölümü kelimesi kelimesine aynı olan iki makalede *İksirü't-tevarih*'in Aga Muhammed Han'ı dördüncü, Feth Ali Şah'ı beşinci hükümdar olarak kabul ettiği öne sürülmektedir. Halbuki *İksirü't-tevarih*'te Aga Muhammed Han'ın üçüncü, Feth Ali Şah'ın dördüncü hükümdar oldukları yazılıdır. Bkz. İtimadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.12-14.

göstermektedir.¹²⁹ Fakat aşağıda izah edileceği üzere Kaçar tarih yazımında hanedanın kurucusunun Aga Muhammed Han olduğu hususunda şüphe yoktur.

Feth Ali Han'ın öldürülmesinden sonra Muhammed Hasan Han'a babasının ittifakları ve düşmanlıkları miras kalmıştır. Esterabad'a hâkim olma mücadelesinde Feth Ali Han bölgenin kuzeydoğusunda sakin Yomut Türkmenlerinden destek almıştı. Öldürülmesi Nadir Şah tarafından tertiplenmiş ve kimi Develü Kaçarları bu tertibe dâhil olmuştu. Babasının akıbetinden sonra, Nadir Şah'ın kuvvetlerine karşı koyamayan Muhammed Hasan Han Yomut Türkmenlerine sığındı. Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesi, Afşar hanedanının dâhilî kavgalara düşerek Horasan'ın merkezi Meşhed ve çevresi haricindeki hâkimiyetini kısa sürede yitirmesi Muhammed Hasan Han'a beklediği fırsatı verdi. Esterabad ve Mazenderan'da hâkimiyet kuran Muhammed Hasan Han'ın karşısına İrani bir kavim olan Zendlerin reisi Kerim Han çıktı. Kerim Han İran'ın güneyindeki Fars bölgesinin merkezi Şiraz'ı ele geçirdi ve bölgeyi idaresine aldı. Şah Sultan Hüseyin'in kızının oğlunu, III. İsmail namıyla şah ilan ederek Safevilerin meşruiyetinden faydalanma yolunu seçti. Bu nedenle hükümdarlık iddiası taşıyan unvanlar yerine "vekilü'd-devle" unvanını tercih etti. Muhammed Hasan Han, Kerim Han ile mücadelesinde üst üste başarılar kazandı. Esterabad ve Mazenderan'a sefer eden Kerim Han'ı yenilgiye uğrattı ve Zend ordusu ile birlikte bulunan III. İsmail'in kendi tarafına geçmesini sağladı. Safevilere uzun müddet başkentlik etmiş olan İsfahan'ı topraklarına kattı. Afganları Azerbaycan'dan kovdu. Bütün ülkeyi yönetiminde birleştirmek üzere iken Zendlerin merkezi Şiraz'ı kuşattığı esnada uğradığı ihanet sonunu getirdi. Kuşatmanın uzaması üzerine emrine aldığı Afganlar ile Develü Kaçarları orduyu terk edince Mazenderan'a dönmek zorunda kaldı. 1759 yılına gelindiğinde Zend ordusuna yenildi ve kaçarken aralarında Develülerin de bulunduğu kimseler tarafından öldürüldü. III. İsmail yeniden Kerim Han'a katıldı.¹³⁰

İran'ın tamamına hâkim olmaya çok yaklaşan Muhammed Hasan Han'ın sikke darp ettirmesi,¹³¹ III. İsmail'i veya Safevi soyundan gelen başka birini şah ilan

¹²⁹ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.12-14.

¹³⁰ Muhammed Hasan Han ve Kerim Han arasındaki mücadele için bkz. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.162-207. John R. Perry, *Karim Khan Zand*, Oneworld, Oxford, 2006, s.19-43. Gavin R.G. Hambly, "Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty", *The Cambridge History of Iran*, Vol.7, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s.107-113.

¹³¹ Huşeng Ferehbahş, *Rahnümai-i Sikkeha-i Zarbi-i İran*, Ferehbahş, Tahran, 1385, s.86.

etmemesi kendi namına hükümdarlık tesis etme amacını saklamadığını göstermektedir.¹³² Oysaki sadece Kerim Han Zend (ö.1779) değil Kerim Han'dan farklı olarak şahlığını resmen ilan eden Nadir Şah Afşar (ö.1747) dahi uzun müddet Safevi soyundan kimseleri görünürde şahlık makamında tutmuştur.¹³³ *Tarih-i Mülkara* “sultan” unvanıyla andığı¹³⁴ Muhammed Hasan Han'ın Esterabad ve çevresinde hâkimiyetini kabul ettirmesini cülus kavramıyla tarif eder¹³⁵ ve bir tören tasviri yapar. Bu tasvire göre Muhammed Hasan Han başına taç giymiş ve saltanat makamına oturmuştur. Törene katılanlar Esterabad ve Gürgân'ın önde gelenleri ile Yomut ve Göklen Türkmenlerinin reisleridir.¹³⁶ Dikkat edilirse katılımcılar yalnızca Muhammed Hasan Han'ın idaresindeki mıntıkada yaşayanlardan ibarettir. Halbuki vekayinamenin Aga Muhammed Han için betimlediği cülus töreni, babası için betimlediğine nazaran gerek ülke genelinden katılımcılara yer vermesi gerekse de hutbe ve sikke gibi unsurları barındırması bakımından farklıdır. *Rüstemü't-tevarih*'te adaletli, siyaseti ve kumandanlığı bilen, halkı kollayan, diğer hükümdarlara üstün bir “sultan” olarak nitelenen,¹³⁷ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de “İran padişahı”¹³⁸ şeklinde zikredilen Muhammed Hasan Han *Nasihü't-tevarih*'e göre “saltanat”¹³⁹ sürmüştür. Daha önce de belirtildiği gibi *İksirü't-tevarih*'te açıkça Kaçar hükümdarlarının ilki sayılmakta,¹⁴⁰ *El-measir ve'l-asar*'da “şah” unvanı ilk kez onun için kullanılmaktadır.¹⁴¹ Vekayinamelerde genellikle “sultan”¹⁴², “hakan”,¹⁴³ “şah”,¹⁴⁴ “padişah”¹⁴⁵ gibi unvanlarla anılmaktadır. Fakat oğlu Aga Muhammed Han'dan farklı olarak Muhammed Hasan Han vekayinamelerin tümünde hükümdar unvanlarıyla zikredilmiş değildir. Örneğin *Farsname-i Nasiri*'de III. İsmail'i kendi safına kazandıktan sonra Safevi şahının “saltanat naibi” olduğu ileri sürülerek hükümdarlıkla bağdaşmayacak bir

¹³² Adına para darp ettiren Muhammed Hasan Han'ın bilfiil hükümdar gibi hareket ettiği hususunda bkz. Hambly, “Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty” s.112-113.

¹³³ Perry, *The Last Safavids 1722-1773*, s.59.

¹³⁴ Vekayiname boyunca Muhammed Hasan Han için bu unvan kullanılmaktadır. Örnek olarak bkz. Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.37-38.

¹³⁵ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.111.

¹³⁶ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.47.

¹³⁷ Rüstemülhükema, *Rüstemü't-tevarih*, s.66.

¹³⁸ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7493.

¹³⁹ Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.25.

¹⁴⁰ İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.12, 14.

¹⁴¹ İtimadüssaltana, *El-measir ve'l-asar*, s.337-338.

¹⁴² *Tarih-i Muhammedi*, s.25, 32. İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.12, 14. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7087.

¹⁴³ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.38. Rüstemülhükema, *Rüstemü't-tevarih*, s.57, 65. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.24-26. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7087.

¹⁴⁴ Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.17-18. Azodüddeve, *Tarih-i Azodi*, s.15, 144.

¹⁴⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7147, 7318.

mertebede gösterilir.¹⁴⁶ Muhammed Hasan Han'ı ilk Kaçar hükümdarı kabul eden *İksirü't-Tevarih*'ten dahi hanedanın esas kurucusunun kim olduğu anlaşılabilir. Zira Muhammed Hasan Han'a sadece "sultan" denirken Aga Muhammed Han'a "hakan", "sultan", "şah" ve "padişah" denmektedir.¹⁴⁷ *Tarih-i Mülkara* dışında Muhammed Hasan Han için cülus töreni tasvir eden vekayiname yoktur. Ancak bu vekayinamede de ülkenin her yerinden gelen katılımcıların toplandığı, cülus töreninde bulunması gereken unsurları ihtiva eden bir tasvir Muhammed Hasan Han için değil Aga Muhammed Han için yapılmıştır. Muhammed Hasan Han'ın kurduğu düzenin öldürülmesini müteakiben yıkıldığı, uzun yıllar Şiraz'da esir kalan Aga Muhammed Han'ın şahlığını ilan etmek uğruna pek çok muharebeye girmek zorunda kaldığı düşünüldüğünde Muhammed Hasan Han'ın Kaçar devri tarih yazıcılığında oğlu ve oğlunun halefleriyle bir tutulması zaten beklenemez. Çünkü rakiplerini ortadan kaldırarak resmen saltanat tahtına oturan ve halefi kendisinin hemen ardından saltanatı devralan şahıs Aga Muhammed Han'dır. Muhammed Hasan Han'ın hükümdar suretinde sunulmasının birinci sebebi yukarıda da söylendiği gibi İran'ın tamamını yönetiminde birleştirmeye çok yaklaşması ve Safevi soyundan herhangi birini şah ilan etmeyerek kendi adına iktidar kurma yolunu tutması olabilir.¹⁴⁸ İkinci sebep, Aga Muhammed Han'ın hükümdar oğlu olduğu fikrini yerleştirmek gibi görünmektedir. Aga Muhammed Han'ı tarif için kullanılan "Padişah-ı Padişahzade" terkihi bu tahmini doğrular niteliktedir.¹⁴⁹

Muhammed Hasan Han'ın uğradığı başarısızlık esasen Kaçarların Koyunlu ve Develü kolları arasındaki ihtilafın sonucuydu. Hedefine ulaşmaya ramak kala yine gün yüzüne çıkan bu ihtilaftan ötürü Muhammed Hasan Han'ın bütün çabaları boşa gitmişti. En tehlikeli rakibini yok eden Kerim Han ise İran'ın büyük bölümünü hükmü altına aldı ve iktidarının kalan yıllarını ciddi bir sorunla karşılaşmadan tamamladı. Fakat kendisinden sonra hanedanının ömrü uzun olmadı. Bunun nedeni haleflerinin birbirlerine düşmesi ve bizzat kendisinin aldığı bir karardı. Muhammed Hasan Han öldürülünce Aga Muhammed Han, dedesinin ve babasının izinden giderek Türkmenlerle ittifak etmiş, mücadeleyi sürdürmeye gayret etse de Zendlere teslim olmaya mecbur kalmıştı. Kerim Han yok ettiği düşmanının varisini ortadan kaldırmak

¹⁴⁶ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.592.

¹⁴⁷ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s. 12, 14, 27, 33.

¹⁴⁸ Hambly, "Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty" s.113.

¹⁴⁹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7318.

yerine Şiraz'da gözetim altında tutmayı tercih etti. Hatta Aga Muhammed Han ile birlikte Şiraz'a götürülen anne bir kardeşi Hüseyin Kulu Han'ı 1769'da Esterabad'ın güneydoğusundaki Damegan'a vali tayin etti. Çok geçmeden Hüseyin Kulu Han Develü Kaçarlarından babasının intikamını almaya girişti. Esterabad ve Mazenderan'a akınlar düzenledi. Üzerine sevk edilen Zend kuvvetleri karşısında kendisine destek veren Türkmenlerin topraklarına çekildi. Kardeşinin faaliyetleri sebebiyle esir tutulduğu Şiraz'da zor duruma düşen Aga Muhammed Han'a, Kerim Han yine de merhametle muamele etmeyi sürdürdü. Çetin mücadelesinden dolayı "Cihansuz Şah" (dünyayı yakan şah) diye anılan Hüseyin Kulu Han 1777'de Yomut Türkmeni kimseler tarafından uykusunda öldürüldü.¹⁵⁰ Hüseyin Kulu Han'ın Kerim Han tarafından hem Develülerin Koyunlularla dengelenmesi hem de Koyunluların sadakatının sağlanması amacıyla Damegan'a tayin edildiği iddiası kayda değerdir.¹⁵¹ *Tarih-i Mülkara*'ya göre Kerim Han Koyunlu ve Develüler arasındaki çatışmaların şiddetlendiği Esterabad'da huzurun sağlanabilmesi için bu kararı vermiştir.¹⁵²

Hüseyin Kulu Han'ın Kaçar tarihi açısından önemi ağabeyinden önce iktidar mücadelesine atılmasından ibaret değildir. Aga Muhammed Han'ın halefi Feth Ali Şah, Hüseyin Kulu Han'ın oğludur. Muhammed Hasan Han, Nadir Şah'tan sonra Afşar tahtına çıkan Adil Şah'ın kuvvetleriyle muharebe ederken, henüz çocuk yaşta olan Aga Muhammed Han esir alınmış, Adil Şah'ın emriyle hadım edilmiş ve onun ölümüyle babasına iade edilmiştir. Aga Muhammed Han'ın veliahtlığa yeğenini seçmesi Kaçar tarihine damgasını vuran veliahtlık sorununun ilk vakası olacaktır.¹⁵³ Hüseyin Kulu Han Kaçar vekayinamelerinde "Cihansuz Şah" lakabıyla anılır. Bu lakaptaki şah unvanından dolayı sanki tahta çıkmış bir şehzadenin veya beyin yeni bir hükümdarlık ismi benimsediği akla gelebilir ancak durum böyle değildir. Kaçar geleneğinde gerek hükümdarlar gerekse de şehzadeler için hususi lakaplar türetildiği görülmektedir. Nitekim yukarıda temas edildiği gibi *Tarih-i Mülkara*'da Kaçar sultanlarının eser

¹⁵⁰ Hüseyin Kulu Han'ın faaliyetleri için bkz. Hambly, "Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty", s.112-113. Perry, *Karim Khan Zand*, s.60-62, 96. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.207-226.

¹⁵¹ *Tarih-i Muhammedi*'nin naşiri Golam Rıza Tabatabai Mecc tarafından öne sürülen bu iddia için bkz. Sarevi, *Tarih-i Muhammedi* s.325-326, 51. not.

¹⁵² Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.112-113.

¹⁵³ Hambly, "Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty", s.110-113, 122, 142-143.

boyunca kendilerine mahsus lakaplarla anılacağı belirtilmiştir.¹⁵⁴ Lakin vekayinamenin müellifi, Aga Muhammed Han'ın dedesi Feth Ali Han hakkında olduğu kadar kardeşi Hüseyin Kulu Han hakkında da muğlaklık yaratmaktadır. Kaçar sultanlarını hususi lakaplarıyla anacağını beyan ettikten sonra Hüseyin Kulu Han'a "Cihansuz Şah" diyeceğini ifade etmekte böylece Hüseyin Kulu Han'a hükümdarlık atfettiği izlenimini uyandırmaktadır.¹⁵⁵ Ancak eserde Hüseyin Kulu Han için bir cülus töreni tasviri yapılmadığı gibi hususi lakabında bulunan "şah" sözünden başka bir hükümdar unvanı kullanılmamıştır.¹⁵⁶ Hüseyin Kulu Han *Tarih-i Zülkarneyn*'de, doğumuna tarih düşürülürken "hakan" unvanıyla ve "Cihansuz Şah" lakabıyla geçmektedir.¹⁵⁷ Muhammed Hasan Han'ın ilk Kaçar hükümdarı kabul edildiği *İksirü't-tevarih*'te babasından sonraki ikinci hükümdar şeklinde sunulmakla birlikte gösterişli unvanlarla anılan Aga Muhammed Han ve Feth Ali Şah'ın aksine sadece "Cihansuz Şah" lakabıyla zikredilmektedir.¹⁵⁸ Bir tek *El-measir ve'l-asar*'da hem bu lakaba yer verilmekte hem de kendi isminin sonuna "şah" unvanı eklenmektedir.¹⁵⁹ Vekayinamelerin çoğunda Hüseyin Kulu Han'a farklı bir hükümdarlık unvanı verilmemiştir.¹⁶⁰ Hatta *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* Hüseyin Kulu Han'ın kendisini padişahlığa layık görmediğini öne sürmektedir.¹⁶¹ Kaçar tarih yazıcılığındaki galip eğilimin Hüseyin Kulu Han'ı hükümdar addetmemek yönünde olduğu açıktır. *İksirü't-tevarih* ile *El-measir ve'l-asar*'da kendisine hükümdarlık yakıştırılmasının amacı, Aga Muhammed Han'ın yeğeni ve Hüseyin Kulu Han'ın oğlu olan Feth Ali Şah'ı hükümdar oğlu olarak nitelemek olabilir.

Cihansuz Şah (dünyayı yakan şah) lakabının nereden kaynaklandığına gelince, *Tarih-i Mülkara* müellifi, Feth Ali Şah devri melikü'ş-şüerasının (şairler sultanı) Hüseyin Kulu Han için kullandığı bu lakabı kendisinin de kullanacağını belirtir ama ilk kez ne vesileyle kullanılmaya başlandığı hakkında bilgi vermez.¹⁶² Geç dönem vekayinamelerinden *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de Develülere ait bir kaleyi

¹⁵⁴ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.14.

¹⁵⁵ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.14.

¹⁵⁶ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.111-117.

¹⁵⁷ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.31.

¹⁵⁸ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.12-21.

¹⁵⁹ İtimadüsaltana, *El-measir ve'l-asar*, s.337-338.

¹⁶⁰ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.46-47. Sipihri, *Nasihü't-tevarih* I, s.29, 32-33. Sipihri, *Nasihü't-tevarih* II, s.591. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7166-7198. İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1376. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.610-612, 636.

¹⁶¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7197.

¹⁶² Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.14.

yaktırdığından bu lakabı kazandığı kaydı vardır.¹⁶³ Kaçar vekayinamelerinin ilki *Tarih-i Muhammedi*'de hiç geçmeyen¹⁶⁴ Cihansuz Şah lakabının hükümdarlık anlamı taşımadığına dair değinilebilecek son husus, Feth Ali Şah'ın en büyük oğlu Muhammed Ali Mirza'ya "Devletşah" lakabı verildiğidir.¹⁶⁵ Yani bir lakapta şah sözünün yer alması o lakabı taşıyan zata hükümdarlık atfedildiği manasını taşımamaktadır.

Feth Ali Han, Muhammed Hasan Han ve Hüseyin Kulu Han'ın mücadeleleri Aga Muhammed Han'a Kaçar Devleti'ni kuracağı zemini hazırlamıştır. Yer yer kendilerine yakıştırılan unvanlara rağmen Kaçar tarih yazıcılığına egemen tavır Feth Ali Han ve Hüseyin Kulu Han'ı hükümdar addetmemeye yöneliktir. Muhammed Hasan Han çoğunlukla hükümdar kabul edilmekle birlikte Aga Muhammed Han ve haleflerine denk tutulmamıştır. Aga Muhammed Han'ın devlet ve hanedanın kurucusu olduğu, cülus töreni tasviri ile vekayinamelerin onun için kullandıkları unvanlardan anlaşılabilir.

1.1.2 Kuruluş ve İlk Buhran

Aga Muhammed Han Şiraz'da tutsak hayatı yaşarken baskı altında bulundurulmuyordu. Kardeşinin faaliyetleri kötü muameleye uğramasına yol açmamıştı. Kerim Han Zend'in 1779'da hayatını kaybetmesi uzun yıllardır fırsat kolladığı kurtuluşuna imkân verdi. Av bahanesiyle kaçmaya hazır hâlde bulunan Aga Muhammed Han ölüm haberini alır almaz maiyetiyle birlikte Şiraz'dan ayrıldı. Mazenderan'a varıp burayı merkez edindi. Koyunlularla Develüler arasındaki ihtilafa son vererek Kaçar boyunu birleştirdi. Mazenderan ve Esterabad'a saldıran Zend ordularını yenilgiye uğrattı ve hâkimiyet sahasını genişletmeye başladı. Safevilere başkentlik etmiş İsfahan'ı ve ülkenin yeni başkenti yapacağı Tahran'ı 1785'te ele geçirdi. İlerleyişi durdurulamayan Aga Muhammed Han Şiraz ve Kirman'ı zapt edip Zend hanedanını yıktı. Yönünü Kafkasya'ya çevirerek Azerbaycan hanlıklarına¹⁶⁶ boyun eğdirdikten sonra Tiflis'i fethetti. Kafkas seferinin hemen ardından, Tahran'da

¹⁶³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7170-7171. Ayrıca bkz. Perry, *Karim Khan Zand*, s.61.

¹⁶⁴ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.45-58.

¹⁶⁵ Shahvar, "Domestic and external considerations in the struggle over regency in early Qajar Iran: The princely rivalry between Abbas Mirza and Muhammad Ali Mirza", s.553.

¹⁶⁶ Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesinden sonra bağımsız hareket etmeye başlayan hanlıklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Göktuğ, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2022.

düzenlenen törenle taç giydiği 1796 yılına gelindiğinde, dedesi Feth Ali Han siyaset sahnesine çıkalı yetmiş yıldıan fazla olmuştu. Cülus töreninden sonra Meşhed'e yürüyerek Horasan'daki Afşar yönetimine son verdi ancak Rus ordusunun harekete geçtiği haberi üzerine acilen Azerbaycan'a döndü. Savaşı Rusya'daki taht değişimi nledi. şuşa hanının itaatsizliği nedeniyle bir kez daha şuşa'ya gelen Aga Muhammed Han, kendisini fkelerdirdikleri gerekçesiyle ertesini idam edileceklerini söylediği  hizmetkârı tarafından 21 Zilhicce 1211/17 Haziran 1797'de çadırında uyurken öldürüldü.¹⁶⁷

Aga Muhammed Han'ın uzun süren esaretine rağmen Kaçarları nasıl birleştirebildiğini anlamak güçtür. Vekayinameler Develülerle ihtilafı sonlandırılışını teferruatıyla anlatmazlar. Develülerin kendisine boyun eğmesinde kardeşi Hüseyin Kulu Han tarafından zayıflatılmalarının payı olsa gerektir. Zira Hüseyin Kulu Han'ın öldürülmesinden yaklaşık iki yıl sonra kendisi Kaçarların yaşadığı mntıkaya gelmiştir. Hâkimiyetini dayandıracadığı insan gücünün nüvesini, kardeşinin yanı sıra babası Muhammed Hasan Han'ın mücadelesi sayesinde sağladığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁸ öncelikle Aga Muhammed Han en büyük oğul olması hasebiyle babasının doğal varisidir.¹⁶⁹ Varisliğinin resmiyete kavuşturulduğunu gösteren kayıtlar da vardır. *Tarih-i Mülkara* Urmiye ve çevresinden Afganları ıkararak Muhammed Hasan Han'ın, oğlunu veliaht tayin ederek Azerbaycan valiliğine getirdiğini yazar.¹⁷⁰ *Tarih-i Muhammedi*'de babası tarafından veliaht ve Azerbaycan valisi seçildiğine dair herhangi bir malumat yer almamakla beraber Aga Muhammed Han için Muhammed Hasan Han'ın halefi denir.¹⁷¹ Grldğu zere Aga Muhammed Han'ın devrinde telif edilen bu iki vekayiname, babası sağ iken sahip olduğu konuma dair verdikleri malumat bakımından tam olarak uyumlu değildir. Sonraki hükümdarların dönemlerinde kaleme alınan vekayinamelerde de meseleye dair tutarlılık sağlanamamıştır. Aga Muhammed Han'ın veliaht ve Azerbaycan valisi atandığı *İksirü't-tevarih*'te tekrar edilirken,¹⁷² *Nasihü't-tevarih*'te veliahtlıktan bahis

¹⁶⁷ Aga Muhammed Han'ın mücadelesi için bkz. Hambly, "Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty" s.112-142. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.227-503.

¹⁶⁸ Perry, *Karim Khan Zand*, s.60-62.

¹⁶⁹ Hambly, "Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty" s.109-111.

¹⁷⁰ olavi, *Tarih-i Mülkara*, s.80, 187.

¹⁷¹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.25.

¹⁷² İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.19.

bulunmayıp sadece Azerbaycan valisi olduğu belirtilir.¹⁷³ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de de veliahtlığından söz edilmez. Azerbaycan'daki görevine ise “eyalet naipliği” denir.¹⁷⁴ Aga Muhammed Han'ın babası tarafından veliaht tayin edildiğine dair vekayinamelerin tümünde ortak bir söylem geliştirilmemiş, valiliği için neden Azerbaycan'ın tercih edildiği açıklanmamıştır. Azerbaycan Feth Ali Şah devrinden itibaren veliahtların valilik ettikleri eyalet olacağından, hanedanın kurucusunun da burayı yönettiğine dair kayıtlar Kaçar idari geleneği açısından önem arz etmektedir.

Muhammed Hasan Han'ın emrine girmiş kimi boyların, Kaçar boyu mensuplarıyla beraber Aga Muhammed Han'ın askerî gücünün çekirdeğini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kaçar vekayinamelerinin ilki *Tarih-i Muhammedi* Medanlu ve Cihanbeylülerle birlikte bazı İsfahan boylarının Şiraz'dan ayrılıp Mazenderan'a gitmekte olan Aga Muhammed Han'a katıldıklarını yazar. Mazenderan'a hâkim olmasının akabinde, babasının buraya iskân ettirip Zendlerin İsfahan'a taşıdıkları Bahtiyari, Kılıçî, Bergüşatî, Afşar ve Kengerlü boylarını Aga Muhammed Han'ın “ülke-i Mazenderan”a geri göç ettirdiği malumatını verir.¹⁷⁵ Kuşkusuz, kalabalık boylar olan Bahtiyari ve Afşarların tamamı değil bu boylara mensup küçük topluluklar kast edilmektedir. *Tarih-i Mülkara*'ya göre on dört kişilik maiyetiyle ayrıldığı Şiraz'dan Mazenderan'a giderken İsfahan civarında, bir vakitler babasının hizmetinde bulunan Kılıçî, Berküşatî ve Begayirî boyları, devamında Medanlu ve Cihanbeylüler Aga Muhammed Han'a bağlılıklarını sunmuşlardır. Daha sonra Aga Muhammed Han İsfahan'da iken bağlılık arz eden boyları Mazenderan'a göç ettirmiştir.¹⁷⁶ Erken dönemde kaleme alınmış bu iki vekayinamenin küçük farklılıklarla aktardıkları bilgiler Aga Muhammed Han'ın başlangıçta istinat ettiği kuvveti babasının faaliyetine borçlu olduğunu göstermektedir.¹⁷⁷

Aga Muhammed Han için esas mühim mesele Develülerin kendisine karşı takınacağı tavırdı. *Tarih-i Mülkara* İsfahan'dan sonra yoluna devam ettiği sırada, Mazenderan ve Esterabad'ın hemen güneyindeki Veramin'de Develülerin geçmişteki

¹⁷³ Sipihri, *Nasihü't-tevarih* I, s.20.

¹⁷⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7114.

¹⁷⁵ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s. 61-62, 100-101.

¹⁷⁶ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s. 190-196, 255.

¹⁷⁷ İsmi geçen boylarla birlikte Aga Muhammed Han'ın askerî kuvvetinin nüvesini teşkili hakkında bkz. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.241-245. Dedesinin ve babasının mücadelesinin Aga Muhammed Han'dan önce Kaçarlar arasında saltanatın kendilerine geçeceği umudu yarattığı yorumu için bkz. Emine Pakrevan, *Aga Muhammed Han Kacar*, Farsçaya çev. Cihangir Efkari, Cami, Tahran, 1377, s.69.

tutumlarından ötürü af dilediklerini, girişeceği fütuhatin arifesinde anlaşmazlığı değil uyuşmayı seçen Aga Muhammed Han'ın af taleplerini kabul ettiğini yazar. Fakat Develülerin neden boyun eğdiklerini izah etmez.¹⁷⁸ *Tarih-i Muhammedi*'de Develülerin Veramin'de itaate girmelerinden söz edilmemektedir. Her iki vekayiname de Mazenderan'a yerleşen Aga Muhammed Han'ın, annesi Develülere mensup olan kardeşi Murteza Kulu Han ile birlikte Esterabad'da sakin Develüleri hizmetine aldığını kaydederler.¹⁷⁹ *Tarih-i Muhammedi* ve *Tarih-i Mülkara*'daki verilere dayanarak Aga Muhammed Han'ın Develülerin sadakatini nasıl kazandığını ve Develülerin Koyunlulara eski düşmanlıklarını ne sebeple terk ettiklerini anlamak pek mümkün görünmemektedir. Sonraki devirlerde kaleme alınan vekayinamelerde de bu hususta doyurucu izahat yoktur. Muhammed Hasan Han Develülerle evlilik bağı kurduğu hâlde ihanetlerine uğramıştır. Halbuki Aga Muhammed Han, önce itaat edip çok geçmeden isyan eden kardeşi Murteza Kulu Han'ı bertaraf edebilmiştir. Develülerin Murteza Kulu Han'ın başkaldırısına ne ölçüde katıldıkları meçhuldür. Aga Muhammed Han'ın Koyunlularla Develüler arasındaki birliği, yeğeni ve halefi Feth Ali Şah'ı Develü beylerinden birinin kızıyla evlendirerek kesin olarak sağladığı söylenebilir.¹⁸⁰

Kaçar hanedanının kuruluş tarihinin başlıca kaynakları olan *Tarih-i Muhammedi* ve *Tarih-i Mülkara*'da Aga Muhammed Han'ın cülus töreni son derece renkli tasvir edilmiş ancak aralarında on yıl bulunan iki farklı tarih verilmiştir. N. Kondo'nun tespit ettiği kadarıyla 1200/1786'nın nevrusunda cülus töreninin düzenlendiği iddiası *Tarih-i Mülkara*'ya aittir ve *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* ile *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*'de tekrar edilmektedir. *Tarih-i Muhammedi*'de ay ve günü kaydedilmeyen törenin, 1210/1796 yılında Kafkas seferinin hemen akabinde düzenlendiği söylenir ve bu sayede Nisan veya Mayıs aylarında gerçekleştiği anlaşılır.¹⁸¹ Elbette vekayinamelerdeki tarihler hicridir.

¹⁷⁸ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.190-196.

¹⁷⁹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.100. Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.255-256.

¹⁸⁰ Aga Muhammed Han'ın Kaçar boyu içinde birliği sağlaması hakkında bkz. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.243, 245-248. Hambly, "Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty" s.114-115. Kaçarlar arasında birliği sağlamak amacıyla Aga Muhammed Han'ın yeğenini Develü beylerinden birinin kızıyla evlendirmesi hakkında bkz. Abdülhüseyn Nevai, *İran ve Cihan Ez Kacariyye Ta Payan-i Ahd-i Nasiri*, Müessese-i Neşr-i Hüma, Tahran, 1369, s.28.

¹⁸¹ Kondo, "How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy", s.263.

Tarih-i Muhammedi'ye göre hicri 1210'a tekabül eden "sene-i luy il" yani ejderha yılında, "Kaçar taifelerinin büyükleri ve reisleri" Aga Muhammed Han'a şahlık tacını giymesi hâlinde hem Kaçar boyunun hem de bütün "kabail ve tevaif-i Etrak" yani diğer Türk boylarının iftihar duyacaklarını beyan etmişlerdir. Aga Muhammed Han ısrarlara karşı koyamamış, "Memalik-i Mahrusa"daki valilere, "her fırkanın reislerine", seyitlere, ulema ve kadınlara davet yollanmıştır. "Alahazret-i Hüdavendigâr"ın talihinin, devleti kadar güçlü olduğu vakit münecimler tarafından tespit edilmiş, hazırlıklar "kullar ağası", "gulamlar", "yasavullar" ve "binbaşılar" tarafından tamamlanmıştır. "Alahazret-i Hakani", Efrasyab ve İskender'in hasretini çektiği "Keyani Tacı"nı başına giymiş, "Derya-i Nur" ve "Tac-ı Mah" isimli mücevherleri pazubent hâlinde kollarına takmıştır. Keyhüsrev ve Keykavus gibi "mertebesi göğe erişen" tahta cülus etmiştir. Bütün belde ve vilayetlerde adına hutbeler okunmuş, altın ve gümüş sikkeler darp edilmiştir. "Keyhüsrev'in tahtı" huzurunda "Cemşid'in ayini" uyarınca müzik icra edilmiş, işret edilmiştir.¹⁸² Aga Muhammed Han'a tahta çıkması için ısrar edildiği söylemi Nadir Şah'ın saltanat tahtına oturmayı bu yöndeki talepler neticesinde kabul ettiği iddiasına benzemektedir.¹⁸³ İsrarın Kaçar boyu mensuplarından geldiğine ve Türk boylarının cülusu beklediklerine dair kayıt, çoğunluğu Türk olan ve ülkedeki askerî gücü elinde bulunduran göçebe nüfusun Aga Muhammed Han'ın esas dayanağını teşkil ettiğini göstermektedir.¹⁸⁴ Korunmuş memleketler anlamını taşıyan "Memalik-i Mahrusa" sözü ülkeyi tarif etmekte, ülkenin her yerinden muhtelif zümrelerin törene çağrıldığına dikkat çekilmektedir. Hayvan takvimi ile tören hazırlığını gören memurların Türkçe mansıpları Türk idari geleneğinin devamına işaret etmektedir.¹⁸⁵ Tacın ve tahtın İslam öncesi İran hanedan ve hükümdarlarının isimleriyle zikredilmesi, eğlence icrasının efsanevi İran hükümdarlarından Cemşid'in ayini şeklinde nitelenmesi, hükümdarlık tacının uzak geçmişte Efrasiyab ve İskender tarafından ele geçirilemediği ifadesi İranî geleneğin yansımalarıdır. Hüdavendigâr ve hakan unvanlarının kullanılmasıyla İslam öncesi İran

¹⁸² Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.282-285. Kaynağın cülus töreni anlatımının İngilizceye çevirisi için bkz. Kondo, "How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy", s.266-267.

¹⁸³ Ernest S. Tucker, *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, University Press of Florida, Florida, 2006, s.37-38.

¹⁸⁴ Nobuaki Kondo, "How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy", s.266.

¹⁸⁵ Kaçarlarda On İki Hayvanlı Türk Takvimi ile Türkçe idari terimlerin kullanımı hakkında bkz. Namiq Musalı, "Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine", s.151-154, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:2, Sayı:4, 2018, s.131-171.

ve Türk gelenekleri Aga Muhammed Han'ın şahsında birleşir.¹⁸⁶ Yeni hükümdarın adına hutbe okutulması ise İslam devlet başkanlarının vaz geçilmez meşruiyet göstergelerindedir.¹⁸⁷

Tarih-i Mülkara'ya göre “yont il-i Türki” yani Türk at yılına tekabül eden 11 Cemaziyevvel 1200/12 Mart 1786 Pazar günü, “yıldızlar sultanının” yani güneşin “koç burcunun tahtgâhına” yerleştiği nevruz vaktinde, Aga Muhammed Han adına hutbe okunmuş ve sikke darp edilmiştir. İcra edilen “beş nöbet” musikinin sesi “yedi gezegene” ulaşmıştır. Kuşandığı mücevherlerin ışıltısı “güneşin gözlerini kamaştırmıştır”. Bütün “noyanlar”, kardeşleri, ulema, imamlar, seyitler, kadılar, “Kaçar silsilesi” hanları, “memalik” komutanları, “her diyarın” önde gelenleri törende hazır bulunmuştur. “Padişah-ı Devletyar” devlet ve saltanat tahtına oturmuş, “mübarek tacı” “hümayun başına” giymiştir.¹⁸⁸ *Tarih-i Mülkara*'nın Muhammed Hasan Han ve Aga Muhammed Han için betimlediği törenler arasındaki fark çarpıcıdır. *Tarih-i Muhammedi*'deki gibi Türk, İran ve İslam geleneklerinden gelen öğelerin bir arada bulunduğu törene ülkenin farklı zümreleri davet edilmekte, sikke darp edilip hutbe okunarak Aga Muhammed Han'ın hükümdarlığı ilan edilmektedir. Bu sayede vekayiname müellifinin nazarında hanedanın kurucusunun kim olduğu ortaya çıkmaktadır. Buradaki anlatımın *Tarih-i Muhammedi*'deki anlatımdan farklı iki yönü vardır. Birincisi nevruz münasebetiyle taht ile koç burcu, güneş ile Aga Muhammed Han arasında benzerlik kurulmaktadır. İkincisi Aga Muhammed Han'ın kollarına taktığı Derya-i Nur ve Tac-ı Mah isimli mücevherlerin yanı sıra Keyani Tacı'ndan bahis yoktur.

A. Amanat'ın tespitlerine göre Keyani Tacı Aga Muhammed Han'ın siparişiyle imal edilmiş, taca İslam öncesi devrin efsanevi hanedanının ismi, muhtemelen Şehname'nin etkisiyle verilmiştir. Nadir Şah'ın Hindistan seferinde ele geçirdiği elmas mücevherlerden olup Zendlere intikal eden Derya-i Nur ve Tac-ı Mah, Zend hanedanını sonlandırdığı sırada Aga Muhammed Han'a kalmıştır. Aga Muhammed Han öldürüldüğünde katillerinin çaldığı mücevherleri Feth Ali Şah'ın geri kazanmasına, saltanatının meşruiyetini sağlayan koşullardan biri nazarıyla

¹⁸⁶ Kaçar şahlarının Türk, İran ve İslam geleneklerinden gelen hükümdarlık unvanlarını kullandıkları hususunda bkz. Abbas Amanat, *Pivot of the Universe*, s.10.

¹⁸⁷ Bkz. Mustafa Bakır, “Hutbe”, *DİA*, XVIII, 1998, s.425-428.

¹⁸⁸ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.332-333.

bakılmıştır.¹⁸⁹ Aga Muhammed Han'dan sonraki Kaçar şahlarının cülus törenlerinde de kullanılan mücevherlerin Kirman zapt edilirken (1794) ele geçirildiği hususunda *Tarih-i Muhammedi* ve *Tarih-i Mülkara* mutabıktır.¹⁹⁰ Lakin *Tarih-i Mülkara*'ya göre Aga Muhammed Han 1786'da, Kirman'ın zaptından önce tahta çıkmış, hâliyle cülus töreni tasvirine mücevherler dâhil edilmemiştir. *Tarih-i Muhammedi*'deki tahta çıkış yılı 1796'dır ve mücevherler cülus töreninin bir parçasıdır. Kaçar vekayinamelerinde mücevherlerin, şahların meşruiyet sembolleri arasında addedildiğinden hareketle *Tarih-i Muhammedi*'nin iddiası daha makbuldür denebilir. Nitekim vekayinamelerin çoğunda 1796 yılı benimsenmektedir.¹⁹¹ Bu mücevheratın sayısı, isimleri ve Nadir Şah'tan sonra kimden kime intikal ettiği açık değildir. İsimlerinin “Derya-i Nur”, “Tac-ı Mah” ve “Ekber Şahî”,¹⁹² “Derya-i Nur” ve “Kuh-i Nur”,¹⁹³ “Derya-i Nur” ve “Tac-ı Mah”,¹⁹⁴ olduğu iddiaları vardır. Bazı vekayinamelerde Muhammed Hasan Han'a bu mücevherlerin Afşarların merkezi Horasan'ı fethettiğinde bölgenin yerel hâkimleri tarafından hediye edildiği, öldürülünce Zendlere kaldığı öne sürülür.¹⁹⁵ Bazılarında Muhammed Hasan Han'ın eline nasıl geçtiklerine değinilmeden Aga Muhammed Han'ın babasından kalan mirasa kavuştuğu yazılıdır.¹⁹⁶ Feth Ali Şah saltanatı devralırken Aga Muhammed Han'ın katilleri tarafından çalınan mücevherlerin geri alınmasıyla uğraşacaktır.

Aga Muhammed Han'ın hanedanın kurucusu kabul edildiğini cülus töreninin ayrıntılı tasvirleri ile beraber vekayinamelerde kendisi için kullanılan unvanlar da ortaya koyar. Dedesi, babası ve kardeşinin aksine, Allah'ın gölgesi manasındaki

¹⁸⁹ Abbas Amanat, “The Kayanid Crown and Qajar Reclaiming of Royal Authority”, s.17-22, *Iranian Studies*, Vol.34, No.1/4, 2001, pp. 17-30.

¹⁹⁰ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.255. Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.460. Kirman'ın ele geçirildiği ve Zend idaresinin sonlandırıldığı tarih için bkz. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacarîyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.285.

¹⁹¹ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.70. Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.73-74. İtiazdüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.49. Sipihr, *Nasihü't-tevarih* I, s.79. *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de ilginç bir biçimde iki tarih birden verilmektedir. Bkz. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s. s.7299, 7387. *Farsname-i Nasiri*, *Tarih-i Mülkara*'nın tarihini yani 1786'yı vermekte ancak Aga Muhammed Han'ın İran'ın tamamına hâkim olmadan şah unvanını kullanmayı reddettiğini ileri sürmektedir. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.662.

¹⁹² Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.255. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7372. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.659.

¹⁹³ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.460. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.40.

¹⁹⁴ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.69. Sipihr, *Nasihü't-tevarih* I, s.18,71. İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1425.

¹⁹⁵ Sipihr, *Nasihü't-tevarih* I, s.18,71. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7372. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.659. Mücevheratın Muhammed Hasan Han'ın eline Horasan'da geçtiğine dair bkz. Kondo, “How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy”, s.267.

¹⁹⁶ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.255. Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.69. İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1425.

“zıllullah” unvanı hem Aga Muhammed Han hem de halefleri için kullanılır.¹⁹⁷ Aga Muhammed Han ve halefleri sıklıkla şah, hakan, sultan, şahenşah, padişah unvanlarıyla anılırlar. Kaçar şahları için kimi unvanlarla hususi lakaplar türetilmiştir.¹⁹⁸ “Hazret-i Zıllullahi”¹⁹⁹, “Alahazret-i Zıllullahi”²⁰⁰ ve öldürülmesi münasebetiyle “Şah-ı Şehid”²⁰¹ Aga Muhammed Han’ın vekayinamelerdeki hususi lakaplarıdır. Kendisi ise sağlığında han ve şah unvanlarıyla yetinmiştir.²⁰²

Cülus töreninden yaklaşık bir yıl sonra, Kafkasya’ya ikinci seferini düzenlerken Aga Muhammed Han 21 Zilhicce 1211/17 Haziran 1797’de hizmetkârları tarafından öldürüldü.²⁰³ Saltanat mücevheratı katilleri tarafından çalındı ve Azerbaycan’ın kalabalık boylarından Şekkakilerin reisi Sadık Han’a götürüldü. Aga Muhammed Han’ın öldürülmesinden faydalanmaya karar veren Sadık Han Şuşa’da bulunan orduyu terk ederek saltanat davası için hazırlığa girişti. Cinayetin işitilmesi orduda karışıklık çıkmasına neden oldu. Aga Muhammed Han’ın cenazesini Şuşa’da bırakan devlet ricali emirlerindeki kuvvetlerle birlikte ayrı öbekler hâlinde geri döndüler. Amcası tarafından veliahtlığa ve ülkenin güneyindeki Fars eyaletinin valiliğine tayin edilmiş olan Feth Ali Şah, eyaletin merkezi Şiraz’dan Tahran’a ulaşana dek başkente ricalden kimse alınmadı. Sadık Han’ın yanı sıra Aga Muhammed Han’ın hayatta kalan tek kardeşi Ali Kulu Han da saltanat sevdasına düştü. Feth Ali Şah kolaylıkla etrafındaki askerleri kendi yanına çektiği amcası Ali Kulu Han’ı kör ettirdi. Tahran’ın hemen kuzeybatısındaki Kazvin’de yenilgiye uğrattığı Sadık Han’ı, Aga Muhammed Han’ın katillerini ve mücevheratını teslim etmesi karşılığında affetti. Katillerin idamından sonra Aga Muhammed Han’ın naaşını defnedilmek üzere Şiilerin Osmanlı yönetimindeki kutsal şehirlerinden Necef’e gönderdi ve Tahran’da düzenlenen törenle taç giydi. Tahta oturmasından kısa süre sonra isyan eden kardeşi

¹⁹⁷ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.77. Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.243. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri IX*, s.7245.

¹⁹⁸ *Tarih-i Mülkara*’daki her sultanın kendi lakabıyla anılacağı kaydı Kaçar vekayinamelerinde sürdürülecek bir üslubun açık ifadesidir. Bkz. Çolavi, *Tarih-i Mülkara* s.14. Zıllullah dâhil hükümdarlık unvanlarının Aga Muhammed Han başta olmak üzere Kaçar şahları için kullanıldığı fakat kimi unvanların vekayiname metinlerinde özgün terkipler içinde belli bir Kaçar şahını tarif edecek şekilde geçtiği görülmektedir. Çalışmada unvan ve lakapların bulunduğu tüm sayfalara değil örnek sunmak amacıyla bazılarına atıf yapılacaktır.

¹⁹⁹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.144, 158. Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.14, 311, 317.

²⁰⁰ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.45, 160, 178.

²⁰¹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.53. Sipihri, *Nasihü’t-tevarih I*, s.256, 311. İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri III*, s.1376, 1437. Azodüdevle, *Tarih-i Azodi*, s.79,88. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.684, 719.

²⁰² Amanat, *Pivot of the Universe*, s.10.

²⁰³ Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.492-493.

Hüseyin Kulu Han'ı amcası gibi kör ettirmek zorunda kaldı. Yaşanan kargaşadan istifade edip Meşhed'e giren Afşarlardan Nadir Mirza'yı ve İsfahan'a giren Zendlerden Muhammed Han'ı, saltanatının ilk yıllarında bertaraf eden Feth Ali Şah Kaçar hanedanının iktidarını tescilledi.²⁰⁴

Kaçarlarda veliahtlık sorunu ilk kez Aga Muhammed Han'ın, kardeşi Cafer Kulu Han yerine yeğeni Feth Ali Şah'ı tercih etmesiyle yaşandı. Ağabeyi için pek çok zafer kazanan Cafer Kulu Han veliahtlığın kendi hakkı olduğunu düşünüyordu. Arzusunun yerine gelmeyeceğini anlayıp itaatsizlik göstermeye başlayınca 1205/1790-1791 yılında idam edildi.²⁰⁵ Aga Muhammed Han'ın Feth Ali Şah'ı veliahtlığa resmen son seferine çıkmadan evvel tayin ettiği iddialarına rağmen²⁰⁶ tayinin Aga Muhammed Han Azerbaycan'ın merkezi Tebriz ile Erdebil ve Urmiye şehirlerini idaresine almadan evvel gerçekleştiği kaydı daha doğru olsa gerektir.²⁰⁷ *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*'de Feth Ali Şah'ın 1789 yılında veliahtlığa seçildiği, Cafer Kulu Han'ın 1790 yılı içinde idam edildiği, akabinde Aga Muhammed Han'ın Azerbaycan'a hareket ettiği yazılıdır.²⁰⁸ Feth Ali Şah'ın sağlığında, şehzadelerinden biri tarafından telif edilen *Tarih-i Sahibkırani*'de Aga Muhammed Han'ın, Feth Ali Şah'ı bütün diğer kardeşlerinden ve yeğenlerinden daha ferasetli, saltanata daha layık gördüğü için tahtına varis seçtiği ifade edilmektedir.²⁰⁹

Kaçar vekayinamelerinde Aga Muhammed Han'ın ardılları için görkemli cülus törenleri tasvir edilmez. Feth Ali Şah'ın tahta çıkış süreci anlatılırken Aga Muhammed Han'ı öldürenler cezalandırılmadan ve çalınan saltanat mücevheratı geri alınmadan cülus töreni düzenlemeyi reddettiği üzerinde durulur. *Tarih-i Sahibkırani* ve *İksirü't-tevarih*'e göre amcasının katledildiği haberini valilik ettiği Şiraz'da alan Feth Ali Şah Tahran'a ilerlerken İsfahan'a vardığında, halk hutbe okunmasını ve sikke darp edilmesini talep etmiştir. Halkın talebi karşısında Feth Ali Şah devleti içinde bulunduğu perişanlıktan kurtarmadan, Aga Muhammed Han'ın intikamını almadan ve saltanat mücevheratını kurtarmadan kendi adına hutbe okunmayacağı, sikke darp

²⁰⁴ Penahi Simnani, *Feth Ali Şah-ı Kacar*, İntişarat-ı Numune, Tahran, 1376, s.19-41.

²⁰⁵ Hambly, "Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty" s.122. Pakrevan, *Aga Muhammed Han-ı Kacar*, s.244-251.

²⁰⁶ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.83. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn I*, s.42-45.

²⁰⁷ İtidadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.39-40. Hambly, "Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty" s.122.

²⁰⁸ İtidadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri III*, s.1409-1416.

²⁰⁹ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.83.

edilmeyeceği cevabını vermiştir.²¹⁰ *İksirü't-tevarih* diğer vekayinamelerde bulunmayan bir anlatıya yer vererek, Kazvin'deki muharebeden evvel Feth Ali Şah'ın rüyasında amcasının Keyani Tacı'nı başından çıkarıp kendi başına taktığını kaydeder.²¹¹ *Tarih-i Zülkarneyn*'de ise Sadık Han'ın saltanat mücevheratına sahip olunca tahta da sahip olacağını zannettiği belirtilmekte böylece mücevherlerin hükümdar olmaya yetmediği vurgulanmaktadır. Ayrıca Tahran'a girince katiller yakalanmadan cülus töreni yapılmayacağını duyursa da Feth Ali Şah'ın Şiraz'da 18 Muharrem 1212/13 Temmuz 1797 günü "İran ve Turan" tahtına oturduğu kaydedilmektedir. Fakat bu "cülus-u muhtasar" esas tahta çıkış töreni değildir.²¹² Feth Ali Şah'ın gerek Şiraz'daki "muhtasar" cülusunun gerek Tahran'daki esas cülusunun gerçekleştiği tarihler üzerinde tam bir mutabakat yoktur. Tahran'daki törenin, Hicri 1212 yılı Ramazan Bayramı'nda, nevruz vakti düzenlendiğine dair büyük ölçüde ittifak edildiği görülmektedir. Nitekim böylece İran halkının üç bayramı birden kutladığı dile getirilmiştir.²¹³ Neticede tam tarihin 1 Şevval 1212/19 Mart 1798 olduğu tahmin edilebilir.²¹⁴

Feth Ali Şah Kaçar vekayinamelerinde mutad hükümdarlık unvanlarının yanı sıra özel olarak "sahibkıran" unvanı ile anılır. "Şahensah-ı Sahibkıran"²¹⁵, "Hüsrev-i Sahibkıran"²¹⁶, "Hakan-ı Sahibkıran"²¹⁷, "Padişah-ı Sahibkıran"²¹⁸ Feth Ali Şah için kullanılan unvan terkipleridir. Feth Ali Şah'ın darp ettirdiği kimi sikkelerde de "sahibkıran" yazılıdır.²¹⁹ Sahibkıran unvanının umumiyetle geçmiş devirlerin cihangirlik gösteren hükümdarları için kullanıldığı ve Emir Timur ile özdeşleştiği malumdur.²²⁰ Fethettiği herhangi bir toprak bulunmayan Feth Ali Şah'ın niçin bu unvanla anıldığı *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de açıklanmakta, Emir Timur gibi

²¹⁰ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.104. İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.76.

²¹¹ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.79.

²¹² Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.51-71.

²¹³ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.82-83. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7445. İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1443. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.670.

²¹⁴ Abbas Amanat, "FATH-ı ALİ SHAH QĀJĀR", <https://iranicaonline.org/>.

²¹⁵ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.100. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.33. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7743.

²¹⁶ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.49. İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.40.

²¹⁷ Rüstemülhükema, *Rüstemü't-tevarih*, s.457. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7688. İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1381.

²¹⁸ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7848.

²¹⁹ Ferehbahş, *Rahnümai-i Sikkeha-i Zarbi-i İran*, s.92-93. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.610. Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.363. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7828. İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1568. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.727.

²²⁰ Hayrunnisa Alan, "Sâhipkıran", *DİA*, Ek II, s.443-444.

kendisine “sahibkıran” dendiği ifade edilirken çocuklarının ve soyundan gelenlerin fazlalığına dikkat çekilmektedir.²²¹ Zira Feth Ali Şah’ın iki yüzden fazla çocuğu olmuştur.²²²

Feth Ali Şah’ın saltanatında İran, İngiltere ve Rusya arasındaki rekabetin cereyan ettiği sahalardan biri oldu. Aga Muhammed Han’ın Kafkasya seferleri ile Gürcistan üzerindeki hâkimiyet mücadelesi İran ve Rusya arasında iki büyük savaşa yol açtı. Bu savaşların ilki Gürcistan’ı kendisine bağlayan Rusya’nın 1804’te Gence’ye saldırmasıyla başladı ve 1813’te Gülistan Antlaşması’nın imzalanmasıyla sona erdi. İkincisi ise iki devlet arasındaki sınır ihtilaflarının sürmesi ve Feth Ali Şah’ın kaybedilen İslam topraklarının kurtarılmasına yönelik Şii ulemanın baskısına karşı koyamaması üzerine 1826’da başlayıp 1828’de Türkmençay Antlaşması’nın imzalanmasıyla bitti. Bu savaşlar İran’ın Kafkasya’da Aras Irmağı kuzeyinde kalan topraklarını yitirmesine neden oldu. Savaşların neticesinde imzalanan antlaşmalar Kaçarların veraset usulüne dair hükümler de içermekteydi. Feth Ali Şah’ın döneminde veliahtlık Kaçar hanedanının başlıca meselelerinden biri hâline geldi.²²³

1.1.3. Veliahtlık Sorunu

Feth Ali Şah’ın oğlu Abbas Mirza’nın veliahtlığı Aga Muhammed Han’ın kararıdır. Kaçarların Koyunlu ve Develü kolları arasındaki düşmanlığın bir kez daha yıkıcı sonuçlar doğurmaması amacıyla Aga Muhammed Han, veliaht yeğeni Feth Ali Şah’ı Develü beylerinden birinin kızı ile evlendirmiş ve bu evlilikten doğacak oğulun bir sonraki veliaht olmasını buyurmuştur. Aga Muhammed Han’ın sağlığında dünyaya gelen Abbas Mirza, Feth Ali Şah’ın dördüncü oğludur. Babasının saltanatında veliaht, saltanat naibi ve Azerbaycan valisi olmuştur. Azerbaycan eyaletinin merkezi Tebriz Abbas Mirza’dan itibaren Kaçar veliahtlarının valilik ettikleri şehir hâline gelmiştir. Yabancı kaynaklardaki kayıtlar Feth Ali Şah tarafından Abbas Mirza’nın veliahtlığının onaylanmasını, “Devletşah” lakaplı en büyük oğlu Muhammed Ali Mirza’nın tepkiyle karşıladığını göstermektedir. Muhammed Ali Mirza’nın erken ölümü iki şehzade

²²¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasırı* IX, s.7828.

²²² Simnani, *Feth Ali Şah-ı Kacar*, s.79-80.

²²³ Feth Ali Şah devrinin siyasi gelişmeleri için bkz. Şemim, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, s.51-102.

arasında olası bir çatışmanın önüne geçmiştir.²²⁴ Rusya'ya karşı yürütülen savaşlarda (1804-1813 ve 1826-1828) Kaçar ordusunun komutanlığını üstlenen ancak her iki savaşta da mağlubiyete uğrayan Abbas Mirza'nın veliahtlığı özellikle Türkmençay Antlaşması'nın imzalandığı 1828 yılında tehlikeye girmiş, Feth Ali Şah aldığı yenilgiden dolayı oğluna öfkelenirse de Aga Muhammed Han'ın kararını değiştirmemiştir. Abbas Mirza'nın veliahtlığının 1812'de imzalanan bir antlaşmayla İngiltere tarafından, Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarıyla Rusya tarafından teminat altına alınması Kaçar tarihinin en ilginç hadiselerindedir. Devletin bağımsızlığını tehdit eden bu duruma Feth Ali Şah'ın nasıl izin verebildiği henüz tamamen anlaşılmasa da Abbas Mirza'nın tahta çıkışına diğer şehzadelerin muhalefetini önleme düşüncesinin etkili olduğu tahmin edilmektedir. Türkmençay Antlaşması'nda Rusya sadece Abbas Mirza'nın değil soyundan gelenlerin de veliahtlığını desteklemeyi taahhüt etmiştir. Böylece hem Rusya hem İngiltere Kaçar şahlarının tahta çıkışlarına doğrudan müdahil olabilecekleri zemini bulmuşlardır. Feth Ali Şah kendisinden önce vefat eden Abbas Mirza yerine diğer oğullarından birini değil, Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Şah'ı veliaht ilan etmiş, Muhammed Şah dedesinin ölümü üzerine tahta talip olan amcalarına karşı İngiliz ve Rus elçilerinin desteğini alarak tahta çıkmıştır.²²⁵

Uzun yıllar veliahtlık ve saltanat naipliğini uhdesinde taşıyıp Azerbaycan'ı yöneten, Çarlık ve Osmanlı ordularına karşı Kaçar ordusuna komutanlık eden, ölümünün hemen öncesinde Horasan hanlarının isyanını bastıran Abbas Mirza'nın Kaçar tarihinde özel bir yeri vardır. Rusya'yla yapılan savaşlar sırasında Osmanlı Devleti'ndeki örneğinden mülhem "Nizam-ı Cedid"²²⁶ adı verilen askerî modernleşmeyi uygulamaya koyarak İran'ın Batılılaşma sürecini başlatan Abbas Mirza dış ilişkileri yürütmekle de görevlendirilmiştir.²²⁷ Vekayinamelerde Abbas Mirza'nın veliaht seçilme nedeni tam bir tutarlılıkla anlatılmamaktadır. Feth Ali Şah'ın (1797-1834) saltanatında kaleme alınan *Measir-i Sultaniye* ve *Tarih-i Sahibkırani*'de Abbas Mirza'nın babası tarafından veliaht, saltanat naibi ve

²²⁴ Shahvar, "Domestic and External Considerations in the Struggle Over Regency in Early Qajar Iran: The Princely Rivalry Between Abbas Mirza and Muhammad Ali Mirza", s.550-564.

²²⁵ Kaydari, "Buhran-ı Canişini Der Devlet-i Kacar", s.90-98.

²²⁶ Abbas Mirza'nın Osmanlı sultanı III. Selim'in askerî ıslahatını örnek aldığı hususunda bkz. Rıza Kurtuluş, *1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2010, s.117-118.

²²⁷ Abbas Mirza hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nasır Necmi, *Abbas Mirza*, İntişarat-ı İlmi, Tahran, 1374.

Azerbaycan valisi tayin edildiği belirtilir fakat bu tayinin Aga Muhammed Han'ın aldığı kararın neticesi olduğuna değinilmez.²²⁸ *Tarih-i Zülkarneyn*'e göre Abbas Mirza, Aga Muhammed Han'ın kararı gereği “devletin veliahdı” idi. Bununla birlikte Feth Ali Şah tarafından tercih edilmesinin sebebi olgun ve donanımlı oluşuydu. Dolayısıyla Abbas Mirza, Aga Muhammed Han'ın vasiyeti ve Feth Ali Şah'ın arzusu icabı veliahtlığa getirilmişti.²²⁹ Muhammed Şah'ın (1834-1848) emriyle telif edilen *İksirü't-tevarih*'te Feth Ali Şah'ın Abbas Mirza'yı diğer şehzadelere üstünlüğü nedeniyle “Devlet-i Ebed müddet”in veliahtlığına seçtiği ifade edildiği gibi Aga Muhammed Han'ın Develülerle ayrılığı sonlandırmak amacıyla Feth Ali Şah'ın Develü hanımından doğacak oğlunun vakti geldiğinde tahtı devralacağı sözünü verdiği de kaydedilmiştir.²³⁰ Develülerin sadakatini temin etmek isteyen Aga Muhammed Han'ın Feth Ali Şah'ı Develü beylerinden birinin kızıyla evlendirdiği, bu evlilikten doğacak oğlunun veliaht olmasını emrettiği, Abbas Mirza'nın bu emir uyarınca veliahtlığa seçildiği Nasirüddin Şah (1848-1897) devri vekayinamelerinde de tekrarlanır.²³¹ Fakat Aga Muhammed Han (ö.1797) devri vekayinameleri olan *Tarih-i Muhammedi* ve *Tarih-i Mülkara*'da bu hususa dair bahis yoktur.

Veliahtlık ile birlikte kendisine saltanat naipliği de tevdi edilen Abbas Mirza'ya vekayinamelerde çoğu kez “Veliahd-ı Devlet”²³² ve “Naibü's-saltana”²³³ denmektedir. İsminin sonundaki “mirza”, Timurlulardan beri şehzade unvanıdır.²³⁴ Lakin Abbas Mirza için yer yer “şah” unvanı da kullanılmıştır. *Measir-i Sultaniye*'de “Hazret-i Abbas Şah” denilen Abbas Mirza hakkında “Allah saltanatını ve veliahtlığını daim etsin” duası edilmektedir.²³⁵ *Rüstemü't-tevarih*'te aynı cümle içinde “Veliahd”, “Naibü's-saltana”, “Hakan Oğlu” ve “Abbas Şah-ı Gazi”,²³⁶ *Tarih-i Zülkarneyn*'de birkaç defa “Abbas Şah”,²³⁷ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de “Abbas Şah-ı Türk”,

²²⁸ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.202-203. Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkirani*, s.128.

²²⁹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.105, 166-167. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s. 970.

²³⁰ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.89, 292-293.

²³¹ Sipihir, *Nasihü't-tevarih* I, s.101, 311. Azodüdevle, *Tarih-i Azodi*, s.110. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.718-719.

²³² Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.116. Sipihir, *Nasihü't-tevarih* I, s.107. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s. s.7529. İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1458. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.684.

²³³ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.129. Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkirani*, s.180. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.114. İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.124. Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.97. İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1458. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.695.

²³⁴ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Şehzade”, *DİA*, XXXVIII, 2010, s.478-480.

²³⁵ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.29, 158.

²³⁶ Rüstemülhükema, *Rüstemü't-tevarih*, s.52.

²³⁷ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.819, 883, 884, 971.

“Abbas Şah-ı Kacar Veliahd ve Naibü’s-saltana-i Devlet-i İran”²³⁸ şeklinde anılmaktadır. Aga Muhammed Han’ın babası ve kardeşinin açıkça hükümdar addedildiği *İksirü’t-tevarih*’te, Kaçar hanedanının beşinci hükümdarı kabul edilen Abbas Mirza için “Es-Sultan Abbas Mirza”, “Naibü’s-saltanatü’l-ulya Es-sultan Abbas Şah” ve “Hazret-i Naibü’s-saltana Es-sultan Abbas Şah” terkipleri kullanılmaktadır. Dahası Azerbaycan’daki valiliği, Azerbaycan memleketinin saltanat tacının başına konması olarak tarif edilmektedir.²³⁹ Bu tarif Feth Ali Şah ve oğlunun saltanatı paylaştığı imasını barındırmaktadır. Fakat diğer vekayinamelerde benzeri bir imaya rastlanmaz. Şah unvanıyla zikredilişi, veliaht ve saltanat naibi unvanlarıyla anılışından çok daha az olmakla beraber Abbas Mirza’ya Kaçar tarih yazımında özel bir mevki verildiği ortadadır. Bunun bir nedeni Abbas Mirza’nın geniş yetkilere sahip oluşu olabilir. Nitekim *Tarih-i Zülkarneyn* görünürde veliaht olmakla birlikte memleket ve saltanatın bütün meselelerinde dahli bulunduğunu yazmaktadır.²⁴⁰ Diğer nedenin, oğlu Muhammed Şah’ın veliahtlığına ve hükümdarlığına daha meşru bir çehre kazandırma çabası olduğu söylenebilir. Zira Muhammed Şah da Feth Ali Şah ve Aga Muhammed Han gibi hükümdar oğlu değildir.

Abbas Mirza’nın 10 Cemaziyelahir 1249/25 Ekim 1833’te, babasından önce vefat etmesiyle Feth Ali Şah’ın oğulları ve devlet ricali arasında veliahtlığın oğullarından birine tevdi edilmesi fikri belirmiştir. Özellikle Tahran Valisi Ali Şah Zıllüssultan’ın veliahtlığı talep etmesi önemlidir çünkü Abbas Mirza’nın anne bir kardeşidir. Yani Aga Muhammed Han’ın Develüleri Koyunlularla birleştirme hedefine uygun bir adaydır.²⁴¹ Şehzadenin ismi “Ali Şah” olup ismindeki şah sözü hükümdarlık alameti değildir. *Tarih-i Zülkarneyn*’e göre Aga Muhammed Han’ın şah unvanını kullanmaya başladığı Hicri 1210 yılında dünyaya geldiğinden ismine bizzat Aga Muhammed Han şah sözünü eklemiştir. Sultanın gölgesi anlamındaki “Zillü’s-sultan” şehzadenin hususi lakabıdır.²⁴² Veliahtlığa talip diğer şehzade Fars Valisi Hüseyin Ali Mirza Fermanferma’dır. Fermanferma, Hüseyin Ali Mirza’dan itibaren valilik etmiş kimi şehzadelerin hususi unvanıdır.²⁴³ Feth Ali Şah aksi yöndeki tüm talep ve ısrarlara rağmen veliahtlığı torunu Muhammed Şah’a vermiştir. Feth Ali Şah’ın Türkmençay

²³⁸ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasri* IX, s.7779, 7801.

²³⁹ İtizadüsaltana, *İksirü’t-tevarih*, s.13, 94, 104, 289, 296.

²⁴⁰ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.971.

²⁴¹ Kaydari, “Buhran-ı Canişini Der Devlet-i Kacar”, s.94-95.

²⁴² Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.972.

²⁴³ Kerim Süleymani, *Elkab-ı Rical-i Devre-i Kacariyye*, s.119-120.

Antlaşması'ndaki ilgili hüküm nedeniyle mi yoksa hanedan içindeki teamülü sürdürmek kaygısıyla mı bu kararı aldığı belirsizdir.²⁴⁴ Muhammed Şah'ın veliahtlığını gerekçelendirmeye çalışan vekayinameler, hâliyle Türkmençay Antlaşması'ndan sonraki tarihlerde tamamlanmış veya kaleme alınmıştır. Bu bakımdan Abbas Mirza'nın sağlığındaki olaylardan bahsettikleri sayfalarda Muhammed Şah'a "Veliahd-ı Sani" yani ikinci veliaht demeleri²⁴⁵ meseleyi açıklığa kavuşturmamaktadır.

Muhammed Şah'ın oğlu Nasırüddin Şah devrine ait vekayinameler Aga Muhammed Han'ın veliahtlık vasiyetini daha ayrıntılı bir biçimde sunarak Kaçar hanedanındaki veliahtlık çekişmeleri ile hanedanın Koyunlu ve Develü kollarının mensupları arasında süregelen rekabeti kurucu hükümdarın vasiyetine istinaden çözüme bağlamaya çalışırlar. Bu vasiyete göre Aga Muhammed Han, Feth Ali Şah'a Develü hanımından doğacak şehzadesinin veliaht seçilmesini, Feth Ali Şah'ın veliaht şehzadesinin de bir Develü hanımı ile evlendirilerek bu evlilikten doğacak oğulun kendi ismini taşıyıp bir sonraki veliaht olmasını emretmiştir. Abbas Mirza ve Muhammed Şah bu sayede veliahtlığa tayin edilmiş, onların şahsında Kaçarların iki kolu birleştirilmiştir. Vasiyetin son kısmı ise Muhammed Şah'tan sonra veliahtlığı ve dolayısıyla tahtı kimin devralacağı ile ilgilidir. Aga Muhammed Han, kendi ismini taşıyacak olan veliahdın bu defa Koyunlulardan bir hanımla evlenmesini bu sayede halefinin iki taraftan Koyunlu olmasını emretmiştir. Nasırüddin Şah bu vasiyet uyarınca evvela veliaht ardından hükümdar olmuştur.²⁴⁶

Vasiyetnamenin yanı sıra Kaçar vekayinamelerinde Feth Ali Şah'ın niçin oğullarından biri yerine torununu tercih ettiğine dair başka gerekçeler de gösterilir ve Muhammed Şah'ın veliahtlığının törenle ilan edildiği anlatılır. Vekayinamelerin aktardığı kadarıyla Ali Şah Zillüssultan ve taraftarları, Abbas Mirza'nın anne bir kardeşi olması hasebiyle şehzadenin veliahtlığa layık olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁴⁷ Pek çok şehzade ve devlet adamı şahın oğullarından birinin veliaht olmasından yana

²⁴⁴ Kaydari, "Buhran-ı Canişini Der Devlet-i Kacar", s.94-95, 101.

²⁴⁵ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.593. Sipühr, *Nasihü't-tevarih* I, s.311 Azodüddeve, *Tarih-i Azodi*, s.176. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.730. Şehzadeliğinde sevgisini kazandığı halkın kendisine "veliahd-ı sani" dediği hakkında bkz. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.1061.

²⁴⁶ Amanat, *Pivot of the Universe*, s.25. Vasiyetin vekayinamelerdeki kaydı için bkz. Sipühr, *Nasihü't-tevarih* I, s.311-312. Sipühr, *Nasihü't-tevarih* II, s.591. Sipühr, *Nasihü't-tevarih* III, s.925-927. Azodüddeve, *Tarih-i Azodi*, s.110-111. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.719.

²⁴⁷ İtadzüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.416-417. Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.194.

tavir almış²⁴⁸ buna karşın Feth Ali Şah torununu veliahtlığa getirmeyi devletin menfaatine daha uygun bulmuştur.²⁴⁹ Vekayinamelerde babanın makamının oğulun hakkı olduğu, Muhammed Şah'ın veliaht olarak babasının yerini aldığı tekrarlanan bir söylemdir.²⁵⁰ Muhammed Şah'ın kardeşlerinden biri tarafından kaleme alınan *Tarih-i Nov* Feth Ali Şah'ın kararına Timurlu ve Safevi tarihlerinden dayanak arar.²⁵¹ Emir Timur'un, veliahdı Cihangir ölünce yerine Cihangir'in oğlu Pir Muhammed'i, Şah Abbas'ın keza veliahdı Muhammed Bakır Mirza öldükten sonra onun oğlu Sam Mirza'yı veliaht tayin ettiklerini iddia eder.²⁵² Halbuki ne Cihangir, Emir Timur'un ne de Muhammed Bakır Mirza, Şah Abbas'ın veliahtlarıdır. Emir Timur annesi Cengiz Han soyundan olduğu için torunu Pir Muhammed'in kendisinden sonra tahta geçmesini vasiyet etmiş,²⁵³ Şah Abbas'ın oğulları ise ya babalarının emriyle idam edilmiş ya gözlerine mil çekilmiş ya da babaları sağ iken hayatlarını kaybetmişlerdir.²⁵⁴ *Nasihü't-tevarih* Abbas Mirza'nın vefatından önceki bir tarihte Feth Ali Şah'ın, pek çok şehzade ile birlikte huzurunda bulunan “Şahzade Muhammed Mirza”ya, kollarına pazubent hâlinde takılı mücevherleri göstererek bir gün bunların kendisine ait olacağını söylediğini rivayet eder.²⁵⁵ *Tarih-i Zülkarneyn*'e göre Feth Ali Şah tarafından Ali Şah Zillüssultan'a Tahran valiliğini, dolayısıyla hükümdarı ve devlet hazinesini muhafaza görevini sürdüreceği, ağabeyinin veliaht olarak ülkenin hududunu koruma vazifesinin oğluna intikal ettiği bildirilmiştir. 12 Safer 1250/20 Haziran 1834'te düzenlenen törenle veliaht, saltanat naibi ve Azerbaycan valisi tayin edilen “Emirzade-i Azam Muhammed Mirza”ya kılıç, hançer, kemer ve “şir ü horşid” yani arslan ve güneş nişanı takdim edilmiştir.²⁵⁶ *Tarih-i Nov*'da törenin davetlileri arasında şehzadeler, “İran reisleri”, ayan, yabancı elçiler, ulema, müçtehitler ve seyitler sayılmakta, tüm İran'da üç gün kutlama yapıldığı ifade edilmektedir.²⁵⁷ *Tarih-*

²⁴⁸ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.174. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.8055. Azodüddeve, *Tarih-i Azodi*, s.176-177.

²⁴⁹ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.208.

²⁵⁰ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.902-903. İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.175. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.8053. Azodüddeve, *Tarih-i Azodi*, s.177.

²⁵¹ Amanat, *Pivot of the Universe*, s.23. Kaydari, “Buhran-ı Canişini Der Devlet-i Kacar”, s.95-96.

²⁵² Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, 208-209. Bu anlatı bir başka vekayinamede de tekrarlanır. Bkz. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.8055.

²⁵³ Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s.83, 270.

²⁵⁴ Roger Savory, *Safeviler Devrinde İran*, Çev. Özgür Kolçak, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2021, s.103, 251.

²⁵⁵ Sipihr, *Nasihü't-tevarih* I, s.512.

²⁵⁶ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.902-906.

²⁵⁷ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.209.

i Ravzatü's-safa-i Nasiri'de bu anlatımlar küçük farklarla tekrar edilir. Düzenlenen törene “toy” denir ve “Acem meliklerinin” geleneği icabı mezkûr nesnelere veliaht takdim edildiği söylenir.²⁵⁸ Bazı vekayinameler Muhammed Şah'ın veliaht ilan edildiği törende hutbe de okunduğunu iddia etmektedirler.²⁵⁹

Torununu veliaht ve saltanat naibi unvanlarıyla Azerbaycan valiliğine göndermesinden birkaç ay sonra Feth Ali Şah 19 Cemaziyelahir 1250/23 Ekim 1834'te hayatını kaybetti. Babalarının sağlığında veliahtlığa talip olan Tahran Valisi Ali Şah Zillüssultan Tahran'da, Fars Valisi Hüseyin Ali Mirza Fermanferma Şiraz'da hükümdarlıklarını ilan ettiler. Feth Ali Şah'ın veliaht iken amcasının öldürülmesi üzerine valiliğini yürüttüğü Fars eyaletinin merkezi Şiraz'da ilk cülus törenini gerçekleştirmesine benzer bir biçimde Muhammed Şah da dedesinin vefat haberini alınca ilk cülus törenini valisi olduğu Azerbaycan eyaletinin merkezi Tebriz'de tertip ettirdi. Abbas Mirza'nın veliahtlığında başkent Tahran yerine Tebriz'e yerleşen İngiliz ve Rus elçileri Muhammed Şah'ı desteklediler. Şah'ın amcalarının bertaraf edilmesi için teşkil edilen ordunun masrafını İngiliz elçisi karşıladı hatta ordunun komutası bir İngiliz subayına verildi. Bu ordu ile Muhammed Şah kolaylıkla Tahran'a girerek Ali Şah Zillüssultan'ın üç aylık kabul görmeyen saltanatına son verdi. Muhammed Şah'ın Tahran'da cülus etmesinin akabinde ordu güneye sevk edildi. Topladığı kuvvetleri yenilgiye uğratılan Hüseyin Ali Mirza Fermanferma ele geçirilince taht kavgası sona erdi.²⁶⁰

Feth Ali Şah'ın Tahran'dan önce Şiraz'daki cülusu için “cülus-u muhtasar” tabirini kullanan²⁶¹ *Tarih-i Zülkarneyn* “Veliahd-ı Saltanatşiar” olarak andığı Muhammed Şah'ın başkente hareket etmeden evvel Tebriz'de tahta oturmasını aynı tabirle adlandırmakta, Ali Şah Zillüssultan'ın Tahran'da hükümdarlığını ilan edince “Adil Şah” namını kullanmaya başladığı bilgisini vermektedir.²⁶² *İksirü't-tevarih*'teki malumata göre ise Zillüssultan darp ettirdiği paraya “Ali Şah” ismini yazdırmış hutbede “Adil Şah” namını okutmuştur. Babanın hakkının oğula ait olduğu savını öne sürerek şahlığını kabul etmesi karşılığında yeğenine Azerbaycan valiliğini sürdürmesini teklif etmiştir. Bu teklifi reddeden Muhammed Şah Tebriz'de 7 Recep

²⁵⁸ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.8053-8055.

²⁵⁹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.904. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.759.

²⁶⁰ Şemim, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, s.118-121.

²⁶¹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.70.

²⁶² Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.933.

1250/9 Kasım 1834'te "Cem'in tahtına" oturmuş, Tahran'daki cülus töreni 22 Şaban 1250/24 Aralık 1834'te düzenlenmiştir.²⁶³ *Tarih-i Nov*'da Ali Şah Zillüssultan'ın yeğenine Azerbaycan valiliğinin yanı sıra veliahtlığı da teklif ettiği yazılıdır. Muhammed Şah'ın Tahran'daki cülusu için 14 Ramazan 1250/14 Ocak 1835 tarihi verilmektedir.²⁶⁴ *Nasihü't-tevarih*'te Zillüssultan'ın sikkede ve hutbede iki farklı isim kullandığı, babanın hakkının oğula ait olduğundan hareketle yeğenine veliahtlık ve Azerbaycan valiliğini önerdiği yinelenir, dahası bu öneriyi kabul etmeyip Tahran'a yürümesi durumunda saltanat mücevheratını kırma tehdidinde bulunduğu iddia edilir. Bu tehdit karşısında Muhammed Şah taç ve taht için mücevheratın lüzumlu olmadığı, aksi hâlde saltanat sırasının bezirgânlara geleceği cevabını vermiştir. Babasının vasiyetine riayet etmeyen oğulun babasının hakkına talip olamayacağını, Feth Ali Şah'ın vasiyeti gereği saltanatın kendisine kaldığını da eklemiştir.²⁶⁵ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* "Vâsi-i Hakan ve Varis-i İran" şeklinde nitelediği Muhammed Şah'ın "Darülhilafe-i Tahran"daki "cülus-u mufassal" tarihini 14 Ramazan 1250/14 Ocak 1835 olarak kaydeder.²⁶⁶

Kaçar vekayinamelerinde Muhammed Şah için alışlagelen hükümdar unvanlarının yanında özel olarak "gazi" unvanı kullanılmıştır. Nadiren diğer hükümdarlara da "gazi" denmekle beraber²⁶⁷ Muhammed Şah umumiyetle "Muhammed Şah-ı Gazi"²⁶⁸, "Şahenşah-ı Gazi"²⁶⁹, "Padişah-ı Gazi"²⁷⁰ şeklinde anılır. *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de ayrıca "Kutbü's-selatin"²⁷¹ (sultanların kutbu) ve "Gavsü'l-havakin"²⁷² (hakanların gavsı) lakaplarıyla zikredilir. Muhammed Şah'ın özel unvan ve lakapları, dinî muhteviyatlarından dolayı Kaçar şahlarının dinî meşruiyeti konu edilirken ele alınacaktır.

²⁶³ İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.420-428.

²⁶⁴ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.222, 231.

²⁶⁵ Sipihir, *Nasihü't-tevarih* II, s.601, 615-617.

²⁶⁶ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8152. Bu tarihi tekrar eden sonraki vekayinameler için bkz. İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1630. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.762.

²⁶⁷ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.222. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.295. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7562, 8137. Azodüdevle, *Tarih-i Azodi*, s.15.

²⁶⁸ İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.174. Hurmuci, *Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri*, s.22. Sipihir, *Nasihü't-tevarih* II, s.593. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.8137. Azodüdevle, *Tarih-i Azodi*, s.179. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.786.

²⁶⁹ Sipihir, *Nasihü't-tevarih* II, s.591.

²⁷⁰ Sipihir, *Nasihü't-tevarih* II, s.618. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8145. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.772.

²⁷¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8157.

²⁷² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8388.

Muhammed Şah'ın saltanatında yaşanan ilk önemli siyasi olay 1838'deki Herat seferidir. Feth Ali Şah uzun yıllar itaatsizlik içinde bulunan Horasan hanlarına boyun eğdirmek amacıyla Abbas Mirza'nın komutasındaki orduyu bölgeye sevk etmiş, Horasan sorununun çözülmesinden sonra İran'ın bir parçası addettiği Herat'ın ele geçirilmesine karar vermişti. Muhammed Şah şehzade iken Herat'a yürüyen ordunun başına getirilmiş, babası Abbas Mirza'nın ani ölümü nedeniyle kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştı. Tahta çıkışında İngiltere'den daha fazla yardım görmesine rağmen Rusya'nın teşvikiyle Herat'ı kuşatan Muhammed Şah İngiliz donanmasının Basra Körfezi'ne gönderilmesi üzerine kuşatmayı bir kez daha kaldırmak zorunda kaldı.²⁷³ Herat seferindeki başarısızlığın akabinde Sadrazam Hacı Mirza Ağası'nın kötü yönetiminden kaynaklanan huzursuzluklar, eyaletlerdeki ayaklanmalar ve Babilerin²⁷⁴ isyanları Muhammed Şah devrinin kargaşa içinde geçmesine neden oldu.²⁷⁵

Veliahtlık sorunu Muhammed Şah'ın saltanatında Rusya ve İngiltere'nin doğrudan müdahil oldukları bir mesele hâline geldi. Muhammed Şah'ın küçük yaştaki oğlu Nasırüddin Mirza yerine Şah'ın anne bir kardeşi Kahraman Mirza, Rusya ve İngiltere tarafından veliahtlığa daha uygun görülüyordu. Fakat Muhammed Şah oğlu Nasırüddin Mirza'yı veliaht ilan etmekten çekinmedi. Kahraman Mirza'yı ise Azerbaycan valisi tayin etti. Rus ve İngiliz elçileri bu tayinden sonra veliaht seçimini onayladıklarını bildirdiler. Nasırüddin Mirza babası ve dedesinden farklı olarak sadece veliaht idi. Muhammed Şah saltanat naipliğine, önce Abbas adını verdiği oğlunu, bu şehzadenin çok geçmeden vefatı üzerine yine aynı adı verdiği ve ileride "Mülkara" lakabını alacak olan bir sonraki oğlunu getirdi. Kahraman Mirza'nın ölümünden sonra Şah'ın aynı anneden diğer kardeşi Behmen Mirza Azerbaycan valisi atandı. Veliahtın yaşının küçüklüğünü mesele etmeyi sürdüren Rusya ve İngiltere bu kez Behmen Mirza'nın veliahtlığından yana tavır aldılar. Hem Kahraman Mirza hem de Behmen Mirza hanedanın Develü kolundan da destek görmüşlerdi. A. Amanat'a göre Muhammed Şah veliahtlığa ve saltanat naipliğine iki farklı oğlunu seçerek kardeşlerinin taht adayı olarak görülmelerini önlemek istemişti. Nasırüddin Şah

²⁷³ Muhammed Şah'ın Herat seferi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hasan Raznihan-Emir Ahengeran, "Berresi-i Delail-i Nakami-i Muhammed Şah-ı Kacar Der İade-i Hâkimiyet-i İran Ber Şehr-i Herat", *Pejuheşha-i Tarihi*, Şomare-i 1 Peyapeyi-i 17, 1392, s.131-148.

²⁷⁴ İran'da yeni bir dinin doğmasına yol açan Babi hareketi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abbas Amanat, *Resurrection and Renewal*, Kalimat Press, Los Angeles, 2005.

²⁷⁵ Muhammed Şah'ın saltanatı hakkında malumat için bkz. Şemim, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, s.117-143.

devrinde kaleme alınan vekayinamelerin naklettikleri, Aga Muhammed Han'a ait olduğu iddia edilen vasiyette, Muhammed Şah'ın varisinin Koyunlulara mensup bir anneden dünyaya gelmesi gerektiğine dair ifade Develülerin veliaht seçimine karışmalarını engellemeye yönelik bir tarih yazımı çabasıydı. Çünkü Nasirüddin Şah'ın annesi Koyunlulardan olduğu gibi Feth Ali Şah'ın da torunuydu. Behmen Mirza'nın konumu İngiltere'nin siyaset değiştirmesiyle sarsıldı. Rusya'nın Behmen Mirza vasıtasıyla nüfuzunu artıracığından kaygılanan İngiltere Nasirüddin Mirza'yı desteklemeye başladı. Muhammed Şah'ın vefatından kısa süre öncesinde Behmen Mirza Tahran'a gelerek Rus elçiliğine sığınınca Nasirüddin Mirza'nın veliahtlığı üzerindeki gölge kalktı. Behmen Mirza Kafkasya'ya yerleşti. Nasirüddin Mirza ise Azerbaycan'ın yeni valisi olarak Tebriz'e gönderildi. Ancak Azerbaycan valiliği uzun müddetli olmadı. Babası Muhammed Şah 6 Şevval 1264/5 Eylül 1848'de ölünce 14 Şevval 1264'te/13 Eylül 1848'de Tebriz'de cülus etti. Beraberinde Tahran'a yürüyen ordunun giderlerini karşılamak için gerekli parayı İngiliz ve Rus konsolosları temin etti. Tahran'daki cülus töreni 21 Ekim 1848'de tertip edildi.²⁷⁶

Nasirüddin Şah'ın veliahtlığı üzerindeki tartışmaların, saltanatı sırasında kaleme alınan vekayinamelerden *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de veliahtlığının bazı dinî ve tarihî dayanaklarla gerekçelendirilmesine yol açtığı görülmektedir. Vekayinameye göre insanoğlu Allah'ın yeryüzündeki halifesidir. Halifeliğin dereceleri vardır. Peygamberler ve imamlardan sonra adil sultanlar Allah'ın halifeleri olup kendi halifeleri olan veliahtlarını belirlemelidirler. Belirlenen veliaht nesep, akıl ve edep bakımından liyakatli olmalıdır. Bu ölçüler içinde hükümdar isterse oğlunu, isterse torununu seçer. Veliahdın yaşının önemi yoktur. Nitekim “Çengiz Han” üçüncü oğlu “Ögeta Kaan”ı, Şah Abbas torunu Sam Mirza'yı veliaht tayin etmiştir. “Hakan-ı Said-i Şehid Aga Muhammed Şah-ı Kacar” kardeşlerinden birini değil yeğenini bu makama layık görmüştür. “Hakan-ı Mağfur-u Sahibkiran” yani Feth Ali Şah, şahsında Kaçarların Koyunlu ve Develü kollarını birleştiren torununu veliaht seçmiştir. Babası Muhammed Şah'ın tercihi doğrultusunda “*Nasirüddin Mirza'nın veliahtlığı yakın ve uzak memleketlerin Türk ve Tacikleri tarafından işitilmiştir*”.²⁷⁷

²⁷⁶ Amanat, *Pivot of the Universe*, s.25-57, 89-100.

²⁷⁷ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8175-8177.

Vekayinamede verilen Ögedey Kağan örneği tarihî gerçekliğe uygundur.²⁷⁸ Şah Abbas'ın Sam Mirza'yı veliahtlığa getirdiği iddiası daha önce de belirtildiği gibi doğru değildir. Veliahdın yaşının önemli olmadığı önermesi ve Aga Muhammed Han'ın herhangi bir kardeşini veliaht seçmediğinin hatırlatılması doğrudan doğruya Nasırüddin Şah'ın veliahtlığı hakkındaki tartışmalarla ilgilidir.²⁷⁹ Vekayinamede ayrıca veliahdın Azerbaycan valisi olarak Tebriz'de bulunmasının Feth Ali Şah döneminden beri yerleşmiş bir gelenek olduğu, Kahraman Mirza ve Behmen Mirza'nın, küçük yaştaki veliahdın naibi olarak bu eyaletin yönetimine getirildikleri ifade edilir.²⁸⁰ Nasırüddin Şah'ın tahta çıkışı Feth Ali Şah ve Muhammed Şah'ın gibi zorlu olmamıştır. Saltanat müddeiliğinde bulunan yegâne şehzade, Ali Şah Zillüssultan'ın Kazvin'de ikamete mecbur edilen oğlu Seyfölmülük Mirza, çevresinde toplanan az miktardaki kuvvetle birlikte kolaylıkla bertaraf edilmiştir.²⁸¹

Nasırüddin Şah'ın saltanatının ilk yıllarında Kaçar hanımlarından dünyaya gelen iki veliaht şehzadesinin küçük yaşlarda hayatlarını kaybetmeleri veliahtlık sorununun devam etmesine neden oldu. Çünkü Nasırüddin Şah teamülün dışına çıkarak Kaçarlara mensup olmayan gözdesi Ceyran Hanım'dan 1852 yılında doğan oğlu Emir Muhammed Kasım Mirza'yı veliaht ilan etmeye karar verdi. Halbuki bu sırada annesi yine hanedandan olmayan Sultan Mesud Mirza ve annesi hanedandan olan Muzafferüddin Mirza isimli iki şehzadesi daha vardı. Şah'ın kararına hem hanedan mensupları hem de İngiltere ve Rusya muhalefet ettiler. Ahaliden birinin kızının veliaht annesi olması hanedan mensupları açısından kabul edilemez bir durumdu. İngiltere ve Rusya'nın ise farklı adayları vardı. Şah'ın Karabağ'da yaşayan amcası Behmen Mirza'yı Rusya, veliahtlığı talep etmesinden dolayı İran'dan sürdüğü ve bu nedenle Bağdat'ta ikamet eden kardeşi Abbas Mirza'yı İngiltere desteklemekteydi. Kararında sebat eden Şah gözdesiyle nikâhlandı. Ceyran Hanım için hem Sasanilere hem de Cengiz Han'a uzanan uydurma bir şecere hazırlandı. Emir Muhammed Kasım Mirza 23 Zilhicce 1273'te/14 Ağustos 1857'de veliaht ilan edildi

²⁷⁸ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s.43-44.

²⁷⁹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri X*, s.8178.

²⁸⁰ Hagi, *Qajar Royal Succession: The Case of Muzaffer al-din Mirza*, s.66. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri X*, s.8385.

²⁸¹ Penahi Simnani, *Nasırüddin Şah*, İntişarat-ı Numune, Tahran, 1377, s.73. Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, 318. Hurmuci, *Hakayü'l-ahbar-ı Nasiri*, s.38-39. Sipihr, *Nasihü't-tevarih III*, s.944. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri X*, s.8178, 8396-8397. İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri III*, s.1692.

ancak bir yıl içinde vefat etti. Bunun üzerine veliahtlık teamüle uygun bir biçimde Muzafferüddin Mirza'ya tevdi edildi.²⁸²

Nasırüddin Şah devri vekayinamelerinden *Nasihü't-tevarih*'te, Kaçar hükümdarlarının veliahtlığı kardeşlerine vermedikleri, hâliyle Abbas Mirza Mülkara'nın bu makama uygun olmadığı, hükümdarın oğlunu veliaht tanıyan İran halkının böyle bir kararı benimsemeyeceği yazılıdır.²⁸³ Emir Muhammed Kasım Mirza'nın veliahtlığının gerekçelendirildiği izahat, vekayinamenin sonraki nüshalarında çıkarılmıştır.²⁸⁴ Bu izahata göre Allah'ın emri uyarınca Hz. Adem'den itibaren her peygamber bir öncekinin halifesi olmuş, Hz. Muhammed halifelğe Hz. Ali'yi seçmiş, "Hz. Muntazar" yani On İkinci İmam'a kadar halifelik babadan oğula intikal etmiştir. Hükümdarlar kendilerinden sonra fitne çıkmaması için "varis-i hilafet ve halife-i devletlerini" yani veliahtlarını sağlıklarında halka tanıtmışlardır. Nasırüddin Şah vefat eden iki şehzadesinin veliahtlığını ilan ederek bu uygulamayı sürdürmüştür. Halk arasında veliahdın annesinin Kaçar boyuna mensup olması gerektiği düşüncesi yerleştiği hâlde "Şahensah-ı Bahtiyar" bu kez dilediğince davranmayı tercih etmiş, "Şahzade Emir Muhammed Kasım Han"ı veliahtlığa getirmiştir. Veliahdın annesi hanedandan olmamakla beraber yüksek sıfatlı bir kimsedir ve "Melike-i Memleket"tir. Müneccimlerin tespit ettikleri vakitte, mevlit gününde, ulemanın, müçtehitlerin, şehzadelerin, emirlerin ve elçilerin katıldığı bir törenle veliahtlık tevdi edilmiş, Tahran'da kutlamalar yapılmıştır.²⁸⁵

Nasırüddin Şah'ın ve Emir Muhammed Kasım Mirza'nın veliahtlıklarını gerekçelendiren vekayinamelerinin veliahtlık ve halifelik kavramlarını ilişkilendirdikleri görülmektedir. Veliaht seçiminde hükümdarı kısıtlayacak herhangi bir kayıt bulunmayacağı vurgusu ile birlikte seçimin kardeşler arasından yapılmasının uygun olmadığı belirtilmesi Rusya ve İngiltere'nin taleplerine cevap niteliğini taşır. Kaçar vekayinamelerinde "Melike-i Memleket" unvanıyla anılan yegâne hükümdar zevcesi Ceyran Hanım'dır. Veliahdın annesinin Kaçarlara mensubiyeti lüzumunu İran halkının beklentisi şeklinde sunan *Nasihü't-tevarih*'in sonraki nüshalarından Emir Muhammed Kasım Mirza'nın veliahtlığı hakkındaki sayfaların çıkarılması, annesi hanedandan olmayan bir şehzadenin veliahtlığının kabul görmediğinin işaretidir.

²⁸² Amanat, *Pivot of the Universe*, s.316-335.

²⁸³ Sipihr, *Nasihü't-tevarih* III, s.1198.

²⁸⁴ Vekayinamenin naşirine ait olan bu tespit için bkz. Sipihr, *Nasihü't-tevarih* III, s.1491'deki dipnot.

²⁸⁵ Sipihr, *Nasihü't-tevarih* III, s.1491-1506.

Nasırüddin Şah'ın Kaçar hanedanına mensup hanımından doğan Muzafferüddin Mirza'nın veliaht ve Azerbaycan valisi atanması veliahtlık sorununu sona erdirmeydi. 1866'da İsfahan valisi tayin edilen Sultan Mesud Mirza yaş ilerlediğinde muktedir ve hırslı bir şehzade olduğunu ortaya koydu. Fars eyaleti başta olmak üzere İran'ın güneyindeki eyalet ve şehirlerin çoğu Nasırüddin Şah tarafından en büyük oğlunun valiliğine bırakılınca, Sultan Mesud Mirza'nın yönetimindeki saha ülke topraklarının neredeyse yarısına ulaştı. Kendisine önce “Yeminü'd-devle” sonra “Zıllü's-sultan” lakapları bahşedilen Sultan Mesud Mirza idare ettiği mıntıkada tarım üretimini, ticaret ve vergi gelirlerini artırdı. Modern usullerle eğitilen bir ordu kurmaya başladı. En büyük oğlunun faaliyetlerinin tehlikeli bir seviyeye ulaştığını fark eden Nasırüddin Şah 1888 yılında şehzadesinin İsfahan dışındaki valiliklerini elinden aldı ve kurduğu orduyu dağıttı. Gözlerinden yaşadığı rahatsızlık Sultan Mesud Mirza'nın hırslarının önündeki bir diğer engel oldu.²⁸⁶

Sultan Mesud Mirza'nın ismindeki “sultan” sözü unvan değildir. “Sultan Mesud” şehzadenin ismidir. Kaçar hanedanında şehzadelere Türk ve İran hükümdarlarının adlarını verme geleneği vardır.²⁸⁷ Şehzadeye Gazneli hükümdarı Sultan Mesud'un adının verildiği söylenebilir. Sultan Mesud Mirza'nın kazandığı güç ve veliahtlığa talip oluşu yabancı gözlemcilerin dikkatini çekmiştir. Kaleme aldıkları seyahatnamelere göre ulemanın tesirinde kalan, merhametli olmakla birlikte dirayetli bir idarecilik gösteremeyen ve sağlık sorunları yaşayan Veliaht Muzafferüddin Mirza karşısında Sultan Mesud Mirza Zıllüssultan zekâsı, idaresindeki eyaletleri kalkındırma çabası, acımasızlığı ve yeri geldiğinde sert tedbirlere başvurabilmesiyle öne çıkmaktaydı. İmkân bulabilirse veliahtlığı elde etmek için zora başvuracağı veya babasının vefatından sonra emrindeki birliklere dayanarak tahtı elde etmeye çalışacağı öngörülmektedir.²⁸⁸ Sultan Mesud Mirza ile Muzafferüddin Mirza arasındaki husumet henüz çocukluklarında gün yüzüne çıkmıştı. Bir kavgaları esnasında Muzafferüddin Mirza'yı havuza atan Sultan Mesud Mirza kardeşine veliaht dahi olsa ağabeyine saygıda kusur edemeyeceğini söylemişti.²⁸⁹ Muzafferüddin Mirza emellerinin farkında

²⁸⁶ Sultan Mesud Mirza Zıllüssultan hakkında bkz. Heidi A. Walcher, *In the Shadow of the King: Zill al-Sultan and Isfahan under the Qajars*, I.B. Tauris, London, 2008, s.35-38.

²⁸⁷ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s.288-297. Kaydari, *Tedavüm ve Tahavül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, s.14.

²⁸⁸ Wills, *In the Land of the Lion and Sun or Modern Persia*, s.366. Stack, *Six Months In Persia II*, s.34-38. Benjamin, *Persia and the Persians*, s.186. Wilson, *Persian Life and Customs*, s.171. Gordon, *Persia Revisited*, s.202-204.

²⁸⁹ Stewart, *Through Persia in Disguise*, s.201.

olduğu ağabeyinin, gözlerinden rahatsızlandığı haberini aldığı zaman, valilik ettiği Azerbaycan'ın camilerinde şifa bulması için dua okutmuş, sağlığını kaybettiğini bu yolla halka duyurmuştu. Nasırüddin Şah'ın müdahalesi ve yaşadığı rahatsızlık Sultan Mesud Mirza'ya velihtlığın yolunu kapattı.²⁹⁰ Muzafferüddin Şah babası Nasırüddin Şah öldürülerek hayatını kaybetmiş olmasına rağmen herhangi bir sıkıntıyla karşılaşmadan tahta oturabildi.

Nasırüddin Şah kırk sekiz yıllık saltanatıyla en uzun süre hükümdarlık eden Kaçar şahı oldu. Onun devrinde Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki siyasi ve iktisadi baskısı arttı. İngiltere nihai olarak Herat'ı İran'dan koparıırken,²⁹¹ Rusya Horasan'ın kuzeydoğusu boyunca uzanan Türkmen topraklarındaki hâkimiyetini İran'a tanıttı.²⁹² Başta bu iki devlet olmak üzere muhtelif Avrupa devletleri ve yabancı tüccarlar elde ettikleri ayrıcalıklarla iktisadi hayata tahakküm etmeye başladılar. Düşük gümrük vergilerinden ve çeşitli imtiyazlardan yararlanan yabancı tüccarlar karşısında yerli üreticiler, tüccarlar ve esnaf rekabet etmekte zorlanır hâle geldiler. İran'ı 1906'da gerçekleşecek olan Meşrutiyet Devrimi'ne taşıyacak toplumsal dönüşüm büyük ölçüde Nasırüddin Şah devrinde yaşandı. Batı medeniyeti ile kurulan temaslar, mensupları arasında devlet ricalinden kayda değer sayıda kimseyi barındıran yeni bir aydın sınıfını doğurdu ve ülkenin yabancı devletler karşısındaki zaafının ıslahat ile giderilebileceği düşüncesi gündeme geldi. Avrupa, Rusya ve Osmanlı Türkiyesi'ne gerçekleştirdiği seyahatlerle ıslahat ihtiyacına dair farkındalığı artan Nasırüddin Şah modern okulların kurulması, kimi teknik yeniliklerin getirilmesi ve yönetimdeki sorunların çözülmesi yolunda adımlar attı. Fakat ıslahat faaliyetleri umulan neticeyi vermedi.²⁹³ Kaçar Devleti'nin en çarpıcı noksanı olan merkezî ordu bu dönemde de kurulamadı. Rusya'daki örneği takliden tesis edilen ve başında Rus subayları bulunan, az mevcutlu Kazak Birliği yegâne muntazam askerî birim olarak kaldı.²⁹⁴ Kanunlar çıkarılarak idareyi düzene sokma çabası tümüyle akamete uğradı.

²⁹⁰ Wilson, *Persian Life and Customs*, s.171-172. Muzafferüddin Şah'ın yumuşak tabiatından dolayı camilerde ağabeyi için dua okuttuğu şeklindeki yorum için bkz. Latifeh E. Hagigi, *Qajar Royal Succession: The Case of Muzaffer al-din Mirza*, s.172.

²⁹¹ Mikhail Volodarsky, "Persia and the Great Powers, 1856-1869", s.81.

²⁹² Seyyid Ali Kerimi, *Berhordha-i Nizami-i Devlet-i Kacar ve Hanat-ı Asya-i Merkezî*, s.12, *Faslname-i Gencine-i Esnad*, Peyapeyi-i 59, 1384, s.11-25.

²⁹³ Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, s.50-69.

²⁹⁴ Kaçar devri askerî ıslahatına dair bkz. Stephanie Cronin, "Building A New Army: Military Reform in Qajar Iran", *War and Peace in Qajar Persia*, ed. Roxane Farmanfarmanian, Routledge, New York, 2008, s.47-87.

Valilerin eyaletlerdeki suiistimallerinin önüne geçilemedi.²⁹⁵ Ulemanın nüfuzu halkı devlet aleyhinde tahrik edecek bir seviyeye ulaştı. Biriken sorunlar 1891-1892 yılları arasında vuku bulan ve “Tütün İsyanı” adı verilen toplumsal patlamaya yol açtı. Tütünün üreticiden alınması ile ülke içinde ve dışında satılmasının bir İngiliz tüccarının inhisarına verilmesi ulemanın başını çektiği, aydınların desteklediği, hemen hemen tüm şehirlerdeki tütün tüccarlarının ve kalabalık halk kitlelerinin katıldığı bir isyanın çıkmasına sebebiyet verdi. Meşrutiyet Devrimi’nin öncüsü sayılan Tütün İsyanı Nasırüddin Şah’ın imtiyaz anlaşmasını iptal etmesiyle fakat daha da önemlisi devletin ulema ve halk karşısındaki çaresizliğinin anlaşılmasıyla sonuçlandı.²⁹⁶ Nasırüddin Şah’ın uzun süren saltanatı 17 Zilkade 1313/19 Nisan 1896’da Tahran yakınlarındaki Şah Abdülazim türbesini ziyareti sırasında, dönemin tartışmalı siması Cemalüddin Afgani’nin²⁹⁷ takipçilerinden biri tarafından öldürülmesiyle sonlandı.²⁹⁸

Kaçar tarih yazımında Nasırüddin Şah da Feth Ali Şah gibi sahibkıran olarak nitelenmiştir. *Tarih-i Azodi*’de “Nasırüddin Şah-ı Gazi-i Hüsrev-i Sahibkıran”²⁹⁹, *Müntehabü’-t-tevarih*’te “Alahazret-i Akdes-i Hümayun-u Sahibkıran”³⁰⁰ şeklinde anılmaktadır. *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*’de Nasırüddin Şah için “Alahazret-i Hümayun-u Hüsrev-i Sahibkıran”³⁰¹, “Alahazret-i Hümayun-u Sahibkırani”³⁰² gibi unvan terkiplerini kullanan müellif Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana, başka eserlerinde de Şah’a sahibkıran der. Risalelerinin birinde Kellardeşt isimli yaylak mevkiini şimdiye dek, ikisi de “sahibkıran” olan, iki büyük padişahın ziyaret ettiğini, birinin “Emir Timur-u Gürkân” diğeri Nasırüddin Şah olduğunu yazar. Nasırüddin Şah’ı “Sahibkıran-ı İran” şeklinde zikreder.³⁰³ Öldürülmesinden dolayı, oğlu Muzafferüddin Şah döneminde kaleme alınan vekayinamelerde Nasırüddin Şah için şehit sözünü ihtiva eden unvan terkipleri de kullanılmıştır: “Zülkarneynü’ş-şehid

²⁹⁵ İdari ve hukuki ıslahat çabalarının sonuçsuzluğu hakkında bkz. Bakhash, *Iran, Bureaucracy & Reform under the Qajars*, s.261-293.

²⁹⁶ Tütün İsyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Teymuri, *Tahrim-i Tenbaku*, Şirket-i Sehami-i Kitapha-i Cibi, Tahran, 1358. Feridun Ademiyet, *Şureş Ber İmtiyazname-i Reji*, İntişarat-ı Peyam, Tahran, 1360. Nikki R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran*, Frank Cass & Co. Ltd, New York, 1966.

²⁹⁷ Cemalüddin Afgani’nin hayatına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Nikkie R. Keddie, *An Islamic Response to Imperialism*, University of California Press, Berkeley, 1972.

²⁹⁸ Simnani, *Nasırüddin Şah*, s.365.

²⁹⁹ Azodüddeve, *Tarih-i Azodi*, s.15.

³⁰⁰ Sıddikülmemalik, *Müntehabü’-t-tevarih*, s.225.

³⁰¹ İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1691.

³⁰² İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.2005.

³⁰³ İtimadüssaltana, *Resail-i İtimadüssaltana*, s.160.

Şahenşah-ı Said Nasırüddin Şah-ı Kacar”, “Şahenşah-ı Şehid-i Said”,³⁰⁴ “Şahenşah-ı Şehid”, “Şah-ı Şehid”.³⁰⁵

Nasırüddin Şah öldürüldüğünde saltanatının hicri ellinci yıl dönümü kutlamalarına hazırlanmaktaydı. Cinayete kurban gitmesine rağmen veliaht oğlu önceki taht değişimlerinde yaşanan sıkıntıların benzerini yaşamadı. Yine de Muhammed Şah’tan beri olageldiği gibi Muzafferüddin Şah’ın, emrindeki kuvvetlerle birlikte Tebriz’den Tahran’a yürümesi için lazım olan para, dönemin sadrazamının ricasını geri çevirmeyen İngiliz elçisinin aracılığıyla temin edildi. Sadrazam, babasının öldürüldüğü haberini yeni şaha İngiliz ve Rus elçilerinin refakatinde çektiği telgraf vasıtasıyla bildirdi. Başkent Tahran’ın emniyetini başında bir Rus albayının bulunduğu Kazak Birliği sağladı.³⁰⁶ Muzafferüddin Şah devri vekayinamelerinden *Efzelü’t-Tevarih* Kazak Birliği ile telgrafın, karışıklık çıkmasını ve fiyat artışlarını önlediğini yazar. Muzafferüddin Şah babasının öldürüldüğü haberini alır almaz Tahran’a telgraf çekerek et ve ekmek fiyatlarındaki mevcut narhı onayladığını bildirmiştir. Kendisinden önceki Kaçar veliahtlarının uygulamasını sürdürerek ilk cülus törenini valilik ettiği şehir Tebriz’de, 17 Zilkade 1313/30 Nisan 1896 günü tertip ettirmiş, Tahran’da 25 Zilhicce 1313/7 Haziran 1896’da düzenlenen törende sadrazam ile Tahran Cuma imamının elinden Keyani Tacı’nı giymiştir.³⁰⁷ Muzafferüddin Şah’ın cülusunda seleflerinkinden farklı iki unsur göze çarpmaktadır. İlki hem Tebriz hem de Tahran’da, vekayinamelerdeki kayda nazaran Kaçar hanedanının iktidarda bulunduğu yıl miktarınca, 114 pare top atılmasıdır.³⁰⁸ Hicri takvim esas alınarak hesaplandığında *Tarih-i Muhammedi*’deki değil *Tarih-i Mülkara*’daki kuruluş tarihinin benimsendiği anlaşılmaktadır.³⁰⁹ *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri*’de tekrar edilen bu tarihler arasında tercihin nasıl yapıldığı belirsizdir. İkinci unsur *Efzelü’t-Tevarih*’in nakliyle, Muzafferüddin Şah’ın Kaçar hanedanının meşhur mücevherlerini kuşanmayarak tam bir sadelik içinde tahta oturması ve bu tavrıyla yabancı elçilerin takdirini kazanmasıdır.³¹⁰ Devletin içine düştüğü zaaf nedeniyle yabancı elçilerin İran

³⁰⁴ Efzelülmülk, *Efzelü’t-Tevarih*, s.4, 395.

³⁰⁵ Sıddikülmemalik, *Müntehabü’t-tevarih*, s.306.

³⁰⁶ Ali Asgar Şemim, *Iran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, s.266-267.

³⁰⁷ Efzelülmülk, *Efzelü’t-Tevarih*, s.5-21.

³⁰⁸ Efzelülmülk, *Efzelü’t-Tevarih*, s.15, 21. Sıddikülmemalik, *Müntehabü’t-tevarih*, s.306-307.

³⁰⁹ *Tarih-i Mülkara*’da verilen tarih hicri 1200/1786 yılıdır. Muzafferüddin Şah’ın tahta çıktığı hicri 1313 yılından 114 sene geriye gidildiğinde 1199 tarihine ulaşılır. Bu nedenle *Tarih-i Mülkara*’da verilen tarihin kabul edildiği ancak bir tahmin olarak öne sürülebilir.

³¹⁰ Efzelülmülk, *Efzelü’t-Tevarih*, s.21.

siyasi hayatında kazandıkları ağırlık artık cülus töreni tasvirlerine dahi yansımış durumdadır.

Muzafferüddin Şah'ın en büyük oğlu ve halefi Muhammed Ali Şah'ın anneannesi Nasırüddin Şah'ın kız kardeşidir. Annesinin babası ise Nasırüddin Şah'ın sadrazamlıktan azledip idamına hükmettiği Mirza Taki Han Emir-i Kebir'dir.³¹¹ Kaçar hanedanı açısından veliahdın annesinin Kaçarlara mensubiyetine atfedilen önem aşikârdır. Muhammed Ali Şah'ın annesinin, anne tarikiyle Kaçar olmasının yeterli görüldüğü anlaşılmaktadır. Veliiaht tayinini gerekçelendiren *Müntehabü't-tevarih*'e göre veliaht belirlemek Hz. Muhammed'in sünneti ve tüm hükümdarların âdetidir. “*Saltanat cevherinin parlaklığını yitirmemesi, kutsal veraset hakkının korunması, şehriyarlık silsilesinin kopmaması, cihandarlık çarkının dönmeye devam etmesi, idare ve saltanatın nizam ve kıvam bulması*” için veliaht tayini şarttır. Bu sebeple “Alahazret-i Kavişevket-i Akdes-i Şahenşahi”, oğlu “İtizadü's-saltanatü'l-ulya Muhammed Ali Mirza”yı “velayet-i ahd-ı saltanat” makamına getirmiştir.³¹² Muzafferüddin Şah'tan itibaren Kaçar hükümdarlarının tahta çıkışlarında veliahtlık çekişmeleri gündem yaratmayacak, oğlunun ve torununun saltanatlarına İran'ın içine düştüğü kargaşa damgasını vuracaktır.

İran Meşrutiyet Devrimi yaşandığında Muzafferüddin Şah (1896-1907) tahttaydı. Kaçar hanedanını yıkılışa götüren süreci başlatan Meşrutiyet Devrimi yabancılarla rekabette zorlanan yerli tüccarların, ıslahat talep eden aydınların, uzun yıllardan beri valilere karşı ayaklanmalarda halkla birlikte hareket eden ve tüccarlarla sıkı bağlara sahip olan ulemanın ortak faaliyetinin ürünüydü. Nasırüddin Şah devrinden beri kurulagelen gizli cemiyetlerin çabaları 1905 yılı sona ererken Tahran'da başlayan gösterilere farklı bir istikamet kazandırdı. Japon-Rus savaşından ötürü Rusya'dan ithal edilen şekerin yükselen fiyatlarında indirim gitmeyen esnaf, Tahran valisi tarafından falakaya yatırılınca Tahran pazarında başlayan eylemlere şehrin esnaf ve tüccarları ile uleması kitleler hâlinde iştirak etti. Ölüm ve yaralanmalara sebebiyet veren çatışmalar sonucunda 1906 senesinin Temmuz ayında ulema Tahran'ı terk ederek çok sayıda türbe ve medresenin bulunduğu Kum şehrine çekildi. Esnaf ve tüccarlar ise İngiliz elçiliğine sığındı. Elçiliğe sığınanların sayısı kısa

³¹¹ Feridun Ademiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, Şirket-i Sihami-i İntişarat-ı Harezmi, Tahran, 1362, s.24-25.

³¹² Sıddikülmemalik, *Müntehabü't-tevarih*, s.317-318.

zamanda on altı bine ulaştı. İngiltere'nin açık desteğini alan eylemcilerin durdurulamayacağını anlayan ve sağlığını kaybetmiş olan Muzafferüddin Şah bir meclis kurulmasını emreden fermanını 5 Ağustos 1906'da neşrettirdi. Meclis tarafından hazırlanan *Kanun-u Esasi*'yi veliahdı Muhammed Ali Mirza ile birlikte 30 Aralık 1906'da imzaladı ve 8 Ocak 1907'de vefat etti. Babasının ardından tahta çıkan Muhammed Ali Şah cülus törenine mebusları davet etmeyecek denli meşrutî düzenden rahatsızdı. Kazak Birliği'ne 23 Haziran 1908'de Meclis binasına hücum emri vererek meşrutiyete son verdi. Meşrutiyetçilerin Tebriz'deki direnişi bütün ülkeye yayılacak ihtilalin başlangıcı oldu. Yaşanan kargaşa ve zaafan istifade eden Rusya, şehirde meskûn vatandaşlarının ve Gayrimüslimlerin güvenliğini bahane ederek Tebriz'i 29 Nisan 1909'da işgal etti. Tahran'a 13 Temmuz 1909'da giren meşrutiyet yanlısı güçler karşısında tutunma imkânı kalmayan Muhammed Ali Şah Rus elçiliğine sığındı. Hemen teşkil edilen kurucu meclis 21 Temmuz'da Muhammed Ali Şah'ın oğlu Sultan Ahmed Şah'ı saltanata seçti. Yaşının küçüklüğü dolayısıyla Kaçar hanedanının en yaşlı üyesi saltanat naibi atandı. Meşrutî düzen istikrarsızlık, karışıklık ve iktisadi buhran içinde, ülkenin kuzeybatısındaki Rus işgal güçlerinin mevcudiyetiyle iki yıl daha devam etti. 1911, meşrutiyetin en çalkantılı yılıydı. Temmuz ayında Muhammed Ali Şah, ülkesini terk ettikten sonra sığındığı Rusya'nın desteğiyle, Türkmenleri meşrutî düzene karşı ayaklandırarak tahtını geri kazanmaya teşebbüs etti fakat başarısız oldu. Ekim ayında İngiltere, ticaretini emniyete almak gerekçesiyle İran'ın Basra Körfezi şehirlerine asker çıkardı. Meşrutiyete öldürücü darbeyi Rusya vurdu. Kendi aleyhinde siyaset güttüğünü ileri sürdüğü İran Meclisi'nin faaliyetini devam ettirmesi hâlinde Tahran'ı da işgal edeceğini bir ultiमतomla bildirerek 24 Aralık 1911 günü Meclis-i Şura-i Milli'yi kapattı.³¹³

Meclis-i Şura-i Milli'nin bir kez daha açılması I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 senesini buldu. O yıl Kaçar hanedanının son hükümdarı Sultan Ahmed Şah'ın 17 yaşına gelerek reşit olmasıyla saltanat naipliği ilga edildi. I. Dünya Savaşı tarafsızlık ilan eden İran'ı da etkiledi. Ülke Türk, Rus ve İngiliz ordularının savaş sahası hâline geldi. Ruslar İran'dan Bolşevik Devrimi üzerine çekildiler. Türk orduları Mondros Mütarekesi imzalanmadan İran'ı terk etti. Savaşın bitimiyle ülke İngiliz işgaline girdi. Ordusuzluk nedeniyle işgal güçlerine karşı konulması mümkün değildi. Ne Sultan

³¹³ İran Meşrutiyet Devrimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mangol Bayat, *Iran's First Revolution*, Oxford University Press, Oxford, 1991. Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, Columbia University Press, New York, 1996.

Ahmed Şah, ne Meclis ve hükümetler ne de Tahran'daki siyasi hizipler ülkeye hâkimdi. Bu ortamda Kazak Birliği komutanlarından Rıza Han'ın önderlik ettiği 21 Şubat 1921'deki darbeyle İngilizlerin güdümünde bir hükümet kuruldu. Önce Kazak Birliği'nin başına getirilen Rıza Han kısa sürede başbakanlığa kadar yükseldi. Sultan Ahmed Şah 1923'te ayrıldığı İran'a bir daha dönemedi. Meclis-i Şura-i Milli'nin 31 Ekim 1925'teki oylamasında Kaçar hanedanının saltanattan düşürülmesi teklifi kabul edildi. İran'ın sonuncu Türk hanedanı Kaçarların iktidarı böylece sona erdi. *Kanun-u Esasi*'ye 10 Aralık 1925'te saltanatın Rıza Şah Pehlevi ile haleflerine ait olduğu maddesi eklendi ve Rıza Şah'ın Meclis'teki yemin töreni 15 Aralık günü düzenlendi.³¹⁴

Kaçar hanedanının saltanattan uzaklaştırılması aslında Meşrutiyet Devrimi sırasında gündeme gelmişti. Tahran meşrutiyetçiler tarafından kuşatılırken Safevi hanedanının ihyasının düşünüldüğü ancak Safevi soyundan kimselerin tespiti mümkün olmadığı için bu düşünceden vaz geçildiği haberi Osmanlı-Türk basınına yansımıştır.³¹⁵ Meşrutiyete geçişi sağlayan *Kanun-u Esasi*'de saltanatın Kaçar hanedanına ait olduğu hükmü bulunuyordu. Hanedanın veliahtlık geleneği uyarınca veliahdın annesinin Kaçarlara mensubiyeti de şart koşulmuştu. Bu nedenle Sultan Ahmed Şah, babası Muhammed Ali Şah tahta oturunca veliaht ilan edilmiş, ağabeyi ise tıpkı Abbas Mirza'nın ağabeyleri ve Sultan Mesud Mirza gibi veliaht olamamıştır. Meşrutiyetçiler hem hanedanın geleneğine hem de *Kanun-u Esasi*'ye riayet ederek tahttan çekilen babasının yerine Sultan Ahmed Şah'ı hükümdar tanıdılar. Kardeşi Muhammed Hasan Mirza veliaht ilan edildi ve Azerbaycan valiliğine getirildi. Böylece hanedanın son veliahdı, Kaçarlarda veliaht ilan edilen ilk ve tek hükümdar kardeşi oldu.³¹⁶ Sultan Ahmed Şah'ın ismindeki "sultan" sözü unvan değildir. Kaçar şehzadelerine eskinin Türk ve İran hükümdarlarından isim seçilmesi âdeti uyarınca Kaçarların sonuncu şahına Osmanlı padişahlarından isim verildiği söylenebilir. Nitekim Osmanlı padişahlarının adlarını taşıyan başka Kaçar şehzadeleri de vardır.³¹⁷ Bunlardan biri yarattığı tepkilerle Meşrutiyet Devrimi'nin meydana gelmesinde payı olan Sadrazam Sultan Abdülmecid Mirza'dır.³¹⁸ Kaçarlarda hükümdar unvanlarına

³¹⁴ Majd, *Great Britain & Reza Shah*, s.22-89.

³¹⁵ Mümin Semercioğlu, *Osmanlı-Türk Basınında İran Meşrutiyet Devrimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2017, s.38.

³¹⁶ Hagigi, *Qajar Royal Succession: The Case of Muzaffer al-din Mirza*, s.240-241.

³¹⁷ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s.288.

³¹⁸ Nasır Necmi, *Muhammed Ali Şah ve Meşrutiyet*, İntişarat-ı Zeryab, Tahran, 1377, s.52-53.

dair belirtilebilecek son husus, Safevilerin unvan tercihlerini sürdürdükleridir. Han unvanının hükümdarlara mahsus olmaktan çıktığı Safevilerde de hükümdarlara umumiyetle şah ve hakan denmiştir.³¹⁹

Kaçar tarih yazıcılığında hükümdarlar ve veliahtları zikredilirken kullanılan hususi unvanların, veliaht tayinleri için sunulan gerekçelerin, hanedanın başlangıcından itibaren kendisini gösteren veraset sorunuyla yakından ilgisi olduğu açıktır. Aga Muhammed Han'ı dedesi, babası ve kardeşinden ayıran kurucu olma vasfı bir yandan ayrıntılı cülus töreni tasvirleriyle öte yandan zıllullah unvanının ilk kez onun için kullanılmasıyla vurgulanmıştır. Oğlu olmadığından yerine yeğeni Feth Ali Şah'ı seçmesi, Abbas Mirza'nın babası Feth Ali Şah'tan önce ölmesi, Muhammed Şah'ın amcalarının muhalefetiyle karşılaşması, İngiltere ve Rusya'nın veliaht tayinlerine müdahaleleri Kaçar şahlarının veliaht tercihlerine tarihî ve dinî dayanaklar aranmasına yol açmıştır. Bu tercihlerin Kaçar şahlarının kararı olduğu ispatlanmak istenmiştir.

1.2 Devlet Tasavvuru

1.2.1 Kaçar Devleti Düşüncesi

Aga Muhammed Han (ö.1797) bir boy beyi olup askerî mücadele ile hanedan ve devlet kuran sonuncu Türk devlet başkanıdır. Türk tarihinde pek çok kez tekrarlayan bir süreçle³²⁰ önce boyu içindeki birliği sağlamış ardından başlıca rakibi olan, yine bir boydan neşet etmiş Zend hanedanını ortadan kaldırıp resmen hükümdarlık tahtına oturmuştur. Türklerde devlet çoğunlukla bir boyun hâkimiyeti ile kurulur ve o boyun başındaki aile devlet yönetimini elinde tutan hanedana döner.³²¹ Asya Hunlarından itibaren Türk devletlerinde hâkimiyet hanedan ailesinin hakkıdır. Devlet ve ülke hanedanın mülkü olarak görülür.³²² Kaçarlarda da aynı görüşün sürdüğü vekayinamelerde devlete hanedanın isminin verilmesinden ve devletin kuruluşunun Kaçar boyunun mücadelesinin sonucu olarak yorumlanmasından anlaşılır. Ancak devlet hanedan ile birebir özdeşleştirilmemiştir. Devlete sadece hanedanın adı değil

³¹⁹ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s.235-236.

³²⁰ Türk tarihinde devlet kurma süreçlerine dair bkz. Hayrunnisa Alan, "Türklerde Devlet Kurma Biçimi", *Türklerde Devlet*, ed. Hayrunnisa Alan, Ali Ahmetbeyoğlu, Uğur Demir, Adnan Baycar, İstanbul, 2018.

³²¹ Alan, "Türklerde Devlet Kurma Biçimi", s.102, 107.

³²² Halil İnalçık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", s.75-76, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt:XIV. Sayı:1, s.69-94.

ülkenin adı da verilmiştir. Dahası devlet iktidara sahip idari teşkilatı tarif eden kavramdır. Devletin mahiyetine dair geleneksel görüş ise ıslahat çabaları sırasında özellikle meşrutiyet devrinde değişime uğrayacaktır. Dolayısıyla devletin hanedanla özdeşliği değil hanedana aidiyeti söz konusudur.

Kaçar hanedanının ve devletin kurucusu Aga Muhammed Han olmakla birlikte vekayinamelerde devletin kuruluş süreci, kendisine hükümdar unvanları verilen babası Muhammed Hasan Han (ö.1759) ile başlatılır. Kaçar vekayinamelerinin ilki *Tarih-i Muhammedi*'ye göre Nadir Şah'ın öldürülmesinden (1747) sonra saltanat yolu açılan Muhammed Hasan Han Esterabad'ı “devletin” merkezi ittihaz etmiş, gündün güne “devlet” ve “ikbal” kazanmıştır.³²³ *Tarih-i Mülkara*'da Muhammed Hasan Han'ın Esterabad'a hâkim olması cülus olarak tarif edilmekte, öldürülmesinden sonra rakibi Develü Kaçarlarına karşı direnenler ise “devletin” ve “silsilenin” bağlıları, “Han'ın evladının devletine taraftar olanlar” sözleriyle nitelenmektedir.³²⁴ Muhammed Hasan Han'a muhalefet eden Aşağı Baş Kaçarlarından İzzeddinlüler ile Yukarı Baş Kaçarlarından Develülerin bir kısmının “silsile-i celile”ye kin besledikleri buna karşın “il-i celil-i Kacar”ın tamamen “silsile-i celile-i aliyye” ve “dudeman-ı behiyye”ye sadakat ve bağlılıkla bendelik ettikleri kaydedilmektedir.³²⁵ Böylece devlet, Muhammed Hasan Han ve soyundan gelenler yani silsile ile ilişkilendirildiği gibi il (boy) ve bu ilin içinden çıkan silsile/dudeman (hanedan) birbirinden ayrılmış olur. Lakin *Tarih-i Mülkara* muhtemelen Aga Muhammed Han'ın, babasının yapamadığını yapıp Kaçar boyunun birliğini sağlaması üzerine silsile ve il ayrımını sürdürmez.³²⁶ Nitekim diğer vekayinamelerde de silsile, il, taife, kabile gibi kavramların çoğu kez birbirinin yerine kullanıldıkları müşahede edilmektedir.³²⁷ Kaçarlarda boyun ve boydan neşet eden hanedanın aynı ismi taşımasının bu kavramların farklı anlamlarda kullanılmasını lüzumsuz hâle getirdiği de düşünülebilir.³²⁸

³²³ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.32.

³²⁴ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.111-112.

³²⁵ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.71.

³²⁶ Aga Muhammed Han'ın cülusuna Kaçar silsilesi hanlarının katıldığı ifadesi silsile kavramına Kaçar boyunun tümünü kapsayan bir anlam vermektedir. Bkz. Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.332.

³²⁷ Ashraf, *From Khan to Shah: State, Society, and Forming the Ties that Made Qajar Iran*, s.12-13. Safevi devrinde de bu kavramlar arasında bir ayrımın bulunmadığı hususunda bkz. R. D. McChesney, “The Qajar Uymaq in the Safavid Period, 1500-1722”, s.88, *Iranian Studies*, Vol.XIV. No.1-2, 1981, s.87-105.

³²⁸ Bkz. Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.31-32. Hurmuci, *Hakaykü'l-Ahbar-ı Nasiri*, s.3. Sipihri, *Nasihü't-tevarih I*, s.7-8. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.7075-7076, s.7113. Genel

İktidar mücadeleleri sırasında Kaçarların esas rakibi olan Zendler İranî bir topluluk olan Lorlara mensupturlar.³²⁹ Bu nedenle Kaçar vekayinamelerinde Zend ve Zendiyye isimleri ile olduğu kadar Lor sözünün Arapça çoğul hâli Elvariyye namıyla da anılırlar. Kuruluş devri vekayinamesi *Tarih-i Muhammedi* Aga Muhammed Han'ın İsfahan'ı Zendlerden alması üzerine, henüz şehzade olan Feth Ali Şah'ın amcasına hitaben yazdığı tebrik arızasına yer verir. Vekayinamenin pek çok yerinde olduğu gibi ariza suretinde de Aga Muhammed Han hükümdarlara has bir unvan olan “Hazret-i Zıllullahi” unvanıyla anılır. Kazanılan zaferle Elvariyye taifesinin “istiklalinin viran edildiği”, Allah'ın teyidiyle Irak sahasının³³⁰ iktidar sahibi Kaçar hanları ve nam sahibi Türk serdarları tarafından fesat çıkarılardan temizlendiği, yedi iklimdeki ülkelerin fethinin ümit edildiği ifade edilir. Şehzadeye göre “devlet-i gerdunmedar” doğmakta, “devlet-i ebedtırız” itaat görmektedir.³³¹ Aga Muhammed Han'ın ölümünden sonra telif edilen vekayinamenin bu anlatımı iktidara gelmiş bir gücün kendi geçmişine bakışının ürünüdür. İsfahan'ın alınması Şiraz ve Kirman seferleriyle Zendlerin ortadan kaldırılışına giden yolu açmıştır.³³² Dolayısıyla şehrin Kaçarların eline geçmesi Elvariyye taifesinin istiklalinin viranı olarak sunulmaktadır. Elvariye taifesi karşısında Kaçar hanlarının ve Türk serdarlarının bulunduğu dair ibare iki boy arasındaki mücadeleyi ayrıca Aga Muhammed Han'ın emrinde sadece Kaçar reislerinin değil sair Türk beylerinin de bulunduğunu gösterir. Felekte yer tutmuş devlet anlamındaki devlet-i gerdunmedar ve sonsuza uzanan devlet anlamındaki devlet-i ebedtırız terkipleri ise Aga Muhammed Han'ın gayretlerinin devletin teşekkülü olarak yorumlandığına delildir.

Tarih-i Muhammedi ve *Tarih-i Mülkara*'ya göre devletin kuruluş sürecinin Muhammed Hasan Han ile başladığı, Aga Muhammed Han'ın Tahran'daki taç giyme töreni ile tamamlandığı söylenebilir. *Tarih-i Mülkara* cülusundan itibaren Aga Muhammed Han'ı sadece “Hazret-i Zıllullahi” olarak değil “Padişah-ı Devletyar” olarak da zikretmektedir.³³³ Her iki vekayinamede de Aga Muhammed Han'ın taç giyme töreni ayrıntılı bir biçimde tasvir edilmekte böylece devletin gerçek

kullanımdan farklı olarak il kavramı ile boyun, silsile kavramı ile hanedan şeceresinin kast edilmesine bir başka örnek için bkz. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.19.

³²⁹ Perry, *Karim Khan Zand*, s.20.

³³⁰ İran'ın merkezî arazisi kast edilmektedir. Kaçarlar devrinde de ismi geçmişte olduğu gibi Irak-ı Acem'dir. Bkz. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.14.

³³¹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.143-145.

³³² Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.256-265.

³³³ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.331-333.

kurucusunun kim olduğu ortaya konmaktadır.³³⁴ *Tarih-i Mülkara*'da devlet-hanedan ilişkisi *Tarih-i Muhammedi*'ye göre daha belirgindir. *Tarih-i Muhammedi* ise Kaçarların Zendlere karşı yürüttükleri savaşı iki boyun birbiriyle mücadelesi neticesinde devletin kuruluşu olarak sunmaktadır.

Tarih-i Muhammedi ve *Tarih-i Mülkara*'da bulunmayan, Kaçar Devleti anlamındaki ibareler Feth Ali Şah (1797-1834) devrinden itibaren kaleme alınan vekayinamelerde karşımıza çıkmaktadır. *Measir-i Sultaniye*'de hanedanın ikinci hükümdarı Feth Ali Şah'ın, Hazar'ın güneydoğu sahillerindeki Gurgân Irmağı çevresinde yaşayan Yomut ve Göklen Türkmenlerini itaatsizlikleri nedeniyle cezalandırması bahis mevzuu edilirken bu taifelerin “Devlet-i Aliyye-i Kacariyye” hükmü altında yaşadıkları belirtilir.³³⁵ Kaçar Devleti manasını taşıyan terkiplerle diğer vekayinamelerde de sık sık karşılaşılmaktadır. Örneğin *Tarih-i Sahibkarani*'de eserin telif sebebi “Devlet-i Selatin-i Kacar”ın tarihini anlatmak olarak verilir.³³⁶ Kaçarların rakipleri Afşar ve Zendler küçümsenerek Aga Muhammed Han, Nadir Şah Afşar'ın ve Kerim Han Zend'in “napak” varislerini temizlediği için övülür.³³⁷ “Devlet-i Kacar” terkiplerini kullanan³³⁸ *Tarih-i Zülkarneyn* ise İran'da saltanatın hanedandan hanedana intikalinin sonuçları üzerinde durur. *Tarih-i Zülkarneyn*'e göre memleketin saltanatı “silsile-i celile-i Kacariyye”ye geçmeden önce bir devletin yıkılıp yerine diğerinin kurulması fitne ve kargaşaya yol açmış ancak “silsile-i celile” devletinin uzun süreli olmasıyla karışıklık son bulmuştur. Kaçarların rakibi Elvar cemaati yani Zendler ise itibardan yoksunlukları nedeniyle saltanatı yitirmişlerdir.³³⁹

Nasırüddin Şah (1848-1896) döneminde kaleme alınan *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* devletin hanedana aidiyeti fikrinin en açık anlatımını sunar. Vekayinamenin müellifi Kaçar Devleti'nin kuruluşunu konu ederken “Devlet-i Silsile-i Aliyye-i Âliyye-i Sâdât-ı Safeviyye-i Museviyye”nin çöküşünün ardından “Afşariyye”nin iktidarının kısa sürdüğünü ve “Devlet-i Ebed Müddet-i Silsile-i Aliyye-i Âliyye-i Havakin-i Kacariyye”nin güneşinin doğduğunu belirtir. Müellife göre Kaçar hakanlarının ebet müddetli devletinin temelini atılması, “Elvariyye” yani Zend

³³⁴ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.283-285. Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.331-333.

³³⁵ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.161-162.

³³⁶ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkarani*, s.314.

³³⁷ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkarani*, s.82.

³³⁸ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.970.

³³⁹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.17-18.

hanlarının saltanat davası gütmelerinden öncedir.³⁴⁰ Burada ilk göze çarpan husus Safevi ve Kaçar devletlerinin uzun tamlamalarla anılmasıdır. Safeviler için “devlet-i silsile-i aliyye” tabiri kullanılmakta, neseplerinin Şiiiliğin yedinci imamı Musa el-Kâzım’a dayandırılmasına ve dolayısıyla seyit (sâdât seyidin çoğuludur) addedilmelerine³⁴¹ tek bir terkip içinde yer verilmektedir. Kaçar Devleti için ise “devlet-i ebet müddet” denmekte, devletin Kaçar hakanları (havakin hakanın çoğuludur) silsilesine aidiyeti dile getirilmektedir. Kaçarların Zendlere üstünlüğü üç önermede ileri sürülmektedir. Öncelikle Kaçar hükümdarları hakan, Zend hükümdarları ise han unvanıyla anılmaktadır ki Safevilerden itibaren hanın, hükümdarlara özgü bir unvan olmaktan çıktığı³⁴² göz önüne alındığında maksat belli olur. İkincisi Kaçarlar bir devletin temelini atmışlar Zendler ise ancak saltanat davası güdebilmişlerdir. Nihayet Kaçarlar siyaset sahnesine Zendlere önce çıkmışlardır. Safeviler için gösterişli bir ibareye yer verilmesinin ardından Zendlere Kaçarlar karşısındaki düşük konumunun öne çıkarılması, Safevilerle Zendlere bakıştaki farklılığın yansımasıdır. Ancak vekayinamede Zendlere daima küçümsenmemiştir. Başka bir vesileyle “Devlet-i Mülûk-i Zendiyye”de İran’ın güneyindeki Fars eyaleti halkının huzur içinde yaşadığına dikkat çekilmektedir.³⁴³ Müellif böylece Zendlere yaklaşımında çelişkiye düşmektedir. Önce Zendlere saltanat müddeileri şeklinde anmakta, ardından idarelerine Zend meliklerinin devleti demektedir. Ayrıca bertaraf edilmelerini de “Devlet-i Silsile-i Zendiyye”nin çöküşü biçiminde zikretmektedir.³⁴⁴ Müellif sadece Zendlere değil Afşarları da devlet sahibi olarak görmekte, öldürülmesinin ardından vasıflarını övdüğü sırada Aga Muhammed Han’ın “Elvariyye” ve “Efşariyye” devletlerine son verdiğini hatırlatmaktadır.³⁴⁵ *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri*’de yalnızca Kaçar hanedanının değil Safevi ve Afşar hanedanları ile birlikte, çelişkili bir biçimde olsa dahi Zend hanedanı yönetiminin de devlet olarak tarif edildiği bu örneklerle ortaya çıkmaktadır.

³⁴⁰ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7072.

³⁴¹ Safevilerin nesep iddiaları hakkında bkz. Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021, s.55.

³⁴² Taneri, “Han”, s.517.

³⁴³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7296.

³⁴⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7354. Zendlere yıkılışı *Farsname-i Nasiri*’de Zend Devleti’nin zevallî biçiminde geçmektedir. Bkz. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.740.

³⁴⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7418. *Measir-i Sultaniye*’ye göre cennet mekân kahramanının yani Aga Muhammed Han’ın kahriyle Zend Devleti ortadan kalkmıştır, bkz. Dünbülü, *Measir-i Sultaniye* s.85.

Bu noktada Kaçarların kendilerini Safevilerin devamı, buna karşın Afşar ve Zendleri saltanat gasıpları saydıkları iddiasının³⁴⁶ yanlışlığına değinilmelidir. İddianın temelinde yatan, Kaçar vekayinamelerinde Aga Muhammed Han'ın dedesi Feth Ali Han'ın (ö.1726) hükümdar olarak sunulduğu böylece saltanatın kesintiye uğramadan Safevilerden Kaçarlara intikal ettiğinin öne sürüldüğü şeklindeki yorumun doğru olmadığı veraset usulü ele alınırken ortaya konmuştu. Tekrarlamak gerekirse, vekayinamelerde Feth Ali Han'ın Safevilere sadakatle hizmet ettiği vurgulanırken, Muhammed Hasan Han (ö.1759) bağımsız bir hükümdar olarak betimlenmekte ancak Kaçar Devleti'nin gerçek kurucusunun Aga Muhammed Han (ö.1797) olduğu ifade edilmektedir. Yukarıda örnekleri verilen kimi aşağılayıcı sözlere rağmen Afşarların ve Zendlerin saltanat gasıbı sayıldığı söylenemez. Zira vekayiname müelliflerince hem müstakil hanedan devletlerinin sahibidirler hem de Kaçarlardaki İran Devleti düşüncesi ele alındığı sırada izahına çalışılacağı üzere ülke yönetimini elinde bulunduran devletin birbiri ardına gelen iktidarlarıdır. Devlet kavramının her iki anlamıyla da Afşar ve Zendler saltanat gasıbı addedilmemişlerdir. Nitekim *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* haricindeki vekayinamelerde de Afşar Devleti ve Zend Devleti anlamındaki tabirler çokça geçmektedir.³⁴⁷

Kaçar vekayinamelerinde hanedan devleti tasavvuru bittabi devletin kuruluş safhalarının ele alınması sırasında, vakalara dayalı olarak işlenmiştir. Bununla birlikte Kaçar tarihinin seyri aktarılırken “Devlet-i Kacariyye”, “Devlet-i Aliyye-i Kacariyye”, “Devlet-i Ebed Müddet-i Kacariyye” gibi tabirlere çeşitli şekillerde sık sık yer verilmektedir.³⁴⁸ Diğer hanedanların idarelerine devlet dendiğinin örneği de çoktur. Afşar, Zend ve Safevilere³⁴⁹ ek olarak Selçuklu³⁵⁰, Cengizli³⁵¹, Timurlu³⁵² ve

³⁴⁶ Bu iddia için bkz. Amanat, *Pivot of the Universe*, s.2. Agazade, “İkdamat-ı Feth Ali Şah-ı Kacar Bera-i Kesb-i Meşruiyet-i Siyasi Ber Esas-i Reveşha-i Cari Der Devre-i İslami”, s.111. Agazade-Hüseyni, “Menabi-i Meşruiyet-i Hükümet-i Aga Muhammed Han-ı Kacar”, s.180-181. Kaydari, *Tedavüm ve Tahavvül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, s.21-22.

³⁴⁷ Bkz. Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.177. Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.85, 137. İtizadüsaltana, *İksirü't-Tevarih*, s.396, 437, 478. Hurmuci, *Hakayikü'l-Ahbar-ı Nasiri*, s.4. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.659, 680.

³⁴⁸ Kaçar Devleti anlamına gelen tabirler vekayinamelerde pek çok kez geçmekle birlikte bazı örnekler için bkz. İtizadüsaltana, *İksirü't-Tevarih*, s.437. Sipih, *Nasihü't-tevarih* III, s.1070. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*, s.7529. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.687. Efelülümülk, *Efzelü't-tevarih*, s.252.

³⁴⁹ Bkz. Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.13. Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.79. İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1370. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.679.

³⁵⁰ “Devlet-i Selatin-i Selacika”, bkz. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8179.

³⁵¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7542.

³⁵² “Devlet-i Emir Timurîan”, bkz. *İksirü't-tevarih*, s.8. “Devlet-i Gürgâniyye”, bkz. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7076.

Osmanlı³⁵³ hanedan adları da devlet sözü ile birlikte zikredilmektedir. Son olarak temas edilmesi gereken bir tabir daha vardır. *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasırı*'de geçen "Devlet-i Aliyye-i Kacariyye-i İraniyye"³⁵⁴ tamlaması devletin hanedan ve ülke ile birlikte düşünüldüğüne işaret etmektedir.

Kaçarların devleti hanedana ait görmelerinin devlet teşkilatında önemli bir sonucu olmuştur. Kaçarlar eyalet ve şehirlerin valiliklerine çoğunlukla hanedan mensuplarını getirmişlerdir.³⁵⁵ Bu uygulama hemen tüm Türk devletlerinde mevcuttur. İslam öncesi dönemden itibaren Türklerde kut yani Tanrı tarafından bahşedilen hâkimiyet hakkının, hanedanın bütün mensuplarında bulunduğu inanılmış ve ülüş düzeni gereği ülke toprakları hanedan üyeleri arasında dağıtılmıştır. Oğuz Destanı'nda Oğuz Han'ın ülkesini oğullarına pay ettiğinin kaydedilmesi bu anlayışın efsanevi kökeninin bir yansıması iken Cengiz Han'ın maruf idari taksimatı tarihi tezahürlerinden sadece birisidir.³⁵⁶ Selçuklular, Timurlular gibi İran'da hüküm sürmüş Türk devletlerinde de görülen bu uygulama,³⁵⁷ Safevi hükümdarı Şah Abbas tarafından şehzadelerin olası ihanetlerini engellemek için sonlandırılmış,³⁵⁸ İrani kökenli olmakla birlikte yüzyıllar süren Türk hâkimiyetinden doğal olarak etkilendiği düşünülebilecek Zendler tarafından ihya edilmiştir.³⁵⁹ Kut kavramının İran geleneğindeki karşılığı olan "fer"³⁶⁰ sözüne, Kaçar vekayinamelerinde sık sık müracaat edilmekle birlikte, şehzadelerin valiliklere atanması meselesinde atıfta bulunulmaz. Valiliğin şehzadelerin hakkı olduğuna dair hususi bir açıklamaya yer verilmez. Sadece vekayinamelerin nakillerinden bu uygulamanın doğal karşılandığı fark edilir. *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasırı*'de Feth Ali Şah'ın (1797-1834) başta Veliaht Abbas Mirza (ö.1833) olmak üzere valiliğe getirdiği en büyük dört oğlu, İran Hakanı'nın hane ve

³⁵³ Sipihr, *Nasihü't-tevarih* I, s.119, s.125. Sipihr, *Nasihü't-tevarih* III, s. 1459, 1469. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasırı* IX, s.7626, s.7637.

³⁵⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasırı* IX, s.7570.

³⁵⁵ Lambton, *Qajar Persia*, s.13. Ashraf, *From Khan to Shah: State, Society, and Forming the Ties that Made Qajar Iran*, s.157.

³⁵⁶ İnalçık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", s.75-76, 82-84.

³⁵⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s.305. Alan, *Bozkurdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, s.274-275.

³⁵⁸ Colin Mitchell, "Custodial politics and princely governance in sixteenth-century Safavid Iran", s.106-107, *The Safavid World*, ed. Rudi Mathee, Routledge, New York, 2022, s.79-110.

³⁵⁹ Lambton, *Qajar Persia*, s.13.

³⁶⁰ Kavram için bkz. Margaret Cool Root, "Defining the Divine in Achaemenid Persian Kingship: The View from Bisitun", *Every Inch a King*, ed. Lynette Mitchell, Charles Melville, BRILL, Boston, 2013, s.23-65.

saltanatının dört esası şeklinde tavsif edilir.³⁶¹ *Tarih-i Nov* Şah'ın saltanatının ilerleyen yıllarında ülkenin hemen tüm eyaletlerinin şehzadelerin valiliğinde bulunduğunu kaydeder.³⁶² Feth Ali Şah'ın iki oğlunun Muhammed Şah'ın (1834-1848) veliahtlığına ve tahta geçişine itiraz ederek babalarının ölümünden sonra hükümdarlık davasına kalkıştıkları malumdur.³⁶³ *Tarih-i Zülkarneyn* Feth Ali Şah'ın soyundan gelen sayısı bir hayli fazla şehzadenin sadakatini vurgulamak için Muhammed Şah'ın bin şehzade ile saltanatı tasarrufuna aldığını yazar.³⁶⁴ Nasirüddin Şah (1848-1896) hanedanın geleneği uyarınca Azerbaycan valiliğine veliahdı Muzafferüddin Mirza'yı getirmiştir. Eyalet valiliklerinin çoğuna ise Sultan Mesud Mirza Zillüssultan ve Kâmran Mirza'yı atamıştır. Çok sayıda valiliği ellerinde bulunduran bu iki şehzade eyaletlerin yönetimini “pişkeş” adı verilen bir ödeme karşılığında başkalarına havale etmişlerdir. Kaçarlarda makamların peşin ödeme karşılığında tevzi edilmesi yaygın bir usuldür. Makamlarını ödeme yaparak alan şehzade valilerin harcadıkları meblağı karşılamak ve kâra geçmek için haddinden fazla vergi toplamaları merkezî denetimin zayıflığıyla birleşince eyaletlerde ciddi rahatsızlıklara yol açmıştır.³⁶⁵

Kaçar tarih yazımının Kaçar Devleti'nin kuruluşunu Kaçar boyunun iktidar mücadelesinin başarıyla ulaşması şeklinde yorumladığı görülmektedir. Aga Muhammed Han'ın Afşarları ve Zendleri ortadan kaldırdığı vurguları meşru iktidarın ilk gerekliliğinin askerî güç olduğu gerçeği ile ilgilidir. Hanedanın idaresinin Kaçar Devleti anlamına gelen terkiplerle anılması devletin hanedana ait addedildiğinin işaretidir. Bu bağlamda Kaçarlardan önceki hanedanların da devlet sahibi oldukları kabul edilmiştir. Kaçar yönetim anlayışının devleti hanedana ait addetmekle birlikte devlet ve hâkim olunan ülke arasında da bağ kurduğu yine tarih yazımında devlete verilen isimlerden ve toprak taleplerinin gerekçelendirilmesinden anlaşılmaktadır.

1.2.2 İran Devleti Düşüncesi

Kaçarlarda devlet hanedanın hâkimiyetini tarif eden bir kavramdan ibaret değildir. Devlet ülkedeki iktidar sahibi idari teşkilat olup hanedanın adını taşıdığı gibi ülke ile aynı adı, İran adını da taşır. İran'ın nereleri kapsadığına dair bir tasavvurları

³⁶¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7661-7662.

³⁶² Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.84-85.

³⁶³ Kaydari, “Buhran-ı Canişini Der Devlet-i Kacar”, s.96-97.

³⁶⁴ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.938-939.

³⁶⁵ Sheikholeslami, “The Sale of Offices in Qajar Iran, 1858-1896”, s.105-110.

olan Kaçarlar için ülkede kendilerinden başka iktidar odağının kalmayışı doğal bir meşruiyet kaynağıdır. Bununla beraber Kaçar yönetim anlayışı ülkenin sınırlarına dair tasavvurunu, rakipleri de dâhil kendilerinden önce İran'ı yönetmiş hanedanların hâkimiyet sahalarını esas alarak geliştirmiş ve bu sahalar üzerinde hak iddia etmiştir. Kaçar Devleti manasına gelen tabirlerle birlikte İran Devleti anlamındaki tabirleri de kullanmaları, Kaçarların devlet kavramından ismi ve takribî sınırları belli olan bir ülkede, hanedanın yönetimini anladıklarını gösterir.

Kaçar vekayinamelerine göre muhtelif saltanat müddeilerinin mücadelesi İran ülkesini kargaşaya düşürmüştür. *Tarih-i Muhammedi* başına taç ve külah giyme heveslilerinin arttığı, İran'ın fitne ve karışıklığa düştüğü ortamda mülûkü't-tavaif belirtilerinin doğduğunu,³⁶⁶ *Tarih-i Mülkara* Nadir Şah'ın öldürülmesini müteakip İran saltanatında büyük bir çekişmenin ortaya çıktığını yazar.³⁶⁷ Hâliyle bu kargaşayı sonlandıranın Aga Muhammed Han olduğu hatırlatılır.³⁶⁸ Saltanata talip diğer hanedanların ortadan kaldırılışı, İran memleketini Nadir Şah Afşar ve Kerim Han Zend'in "napak" evladından temizleyen Aga Muhammed Han'ın Tiflis'ten Horasan'a, Hazar sahillerinden Umman Denizi'ne kadar ülkede birliği tesis ettiği beyanıyla *Tarih-i Sahibkırani*'de ifadesini bulur.³⁶⁹ *İksirü't-Tevarih*'e göre o İran'da başıbozukluğu sonlandıran kişidir.³⁷⁰ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* Kaçar hanedanı kurucusunun hizmetlerini ve üstün özelliklerini sıralarken Afşar ve Zend devletlerini yıkarak İran'ı baştanbaşa müddeilerden temizlediğine değinir.³⁷¹ *Müntehabü't-Tevarih*'e göre onun döneminde İran halkı huzura kavuşmuş, İran kısa sürede muhaliflerden arındırılmıştır.³⁷² Aga Muhammed Han'ın uzun süren bir mücadele ile Zendleri ortadan kaldırıp Tiflis'i ele geçirmesinin hemen ardından taç giydiği malumdur. *Nasihü't-tevarih* Şah'ın tahta cülus etmek için "Memalik-i İran"ın tamamına hâkim olmayı beklediğini öne sürerek yine ülkede siyasi birliğin tesisine vurgu yapar.³⁷³ *Farsname-i Nasiri*'de bu vurgu bütün İran ahalsinin itaate girmesinin beklenmesine dönüşmüştür.³⁷⁴ Görüldüğü üzere vekayinameler birden fazla saltanat müddeisinin

³⁶⁶ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.95.

³⁶⁷ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.42.

³⁶⁸ Ashraf, *From Khan to Shah: State, Society, and Forming the Ties that Made Qajar Iran*, s.44.

³⁶⁹ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.82.

³⁷⁰ İtizadüsaltana, *İksirü't-Tevarih*, s.12-13.

³⁷¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7418-7419.

³⁷² Siddikülmemalik, *Müntehabü't-Tevarih*, s.45.

³⁷³ Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.79.

³⁷⁴ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.662.

mevcudiyeti nedeniyle içine düştüğü karışıklıktan İran ülkesini kurtaranın Aga Muhammed Han olduğu gerçeğini öne çıkarmaktadırlar.

Birliğin ve düzenin sağlandığı saha İran olunca, Aga Muhammed Han'ın hükümdarlığını kabul eden insan kitlesi de İran halkı olmaktadır. Cülus töreni için İran'ın tamamına davet yollandığına dair anlatımlar iktidar, ülke ve halk arasında kurulan bağlantıya işaret eder. *Tarih-i Muhammedi*'ye göre "Memalik-i Mahrusa" valileri, reisleri ve ulema mensupları "Darüssaltana-i Tahran"daki cülus törenine davet edilmiştir.³⁷⁵ Buradaki Memalik-i Mahrusa tabirinin yerini diğer vekayinamelerde İran alır. *Nasihü't-tevarih* İran'ın önde gelen, tanınmış kimselerinin Tahran'da toplanmasının buyrulduğunu yazar.³⁷⁶ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de davetliler sıralanırken "İran'ın büyükleri" sözü geçer.³⁷⁷ *Farsname-i Nasiri* çeşitli zümreleri saydıktan sonra İran'ın tanınmışlarının cülus töreni münasebetiyle "Darüssaltana-i Tahran"da bir araya geldiklerini kaydeder.³⁷⁸ Kaçar hanedanı kurucusunun yerleştiği makam hâliyle İran'ın saltanat makamıdır. *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*'ye göre Aga Muhammed Han "Darülhilafe-i Tahran"da İran'ın şehriyarlık tahtına cülus etmiştir.³⁷⁹ Benzer ifadelerle haleflerinin de İran'ın saltanat makamına oturdukları belirtilir.³⁸⁰ *Tarih-i Zülkarneyn* müellifi Kaçarların iktidara gelişini, memleketin saltanatının Kaçar hanedanına intikali olarak tarifler.³⁸¹ Feth Ali Şah devrinin devlet teşkilatı hakkında malumat verirken İran saltanatının yapısını izah ettiğini söyler.³⁸² *Nasihü't-tevarih*'e göre Nasirüddin Şah İran halkının Kaçar sultanlarına sadakatinden emindir.³⁸³ Kaçarlar için hükmedilen insanlar İran halkı, sahip olunan iktidar İran saltanatıdır. Dolayısıyla hükümdarlar "padişah-ı İran"³⁸⁴, "hakan-ı İran"³⁸⁵, "şahenşah-ı İran"³⁸⁶,

³⁷⁵ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s. 282.

³⁷⁶ Sipihr, *Nasihü't-tevarih* I, s.79.

³⁷⁷ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7299.

³⁷⁸ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.662.

³⁷⁹ İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1398.

³⁸⁰ Bkz. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.51, 71. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7428. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.643, 696.

³⁸¹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.17.

³⁸² Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.243.

³⁸³ Sipihr, *Nasihü't-tevarih* III, s.1152.

³⁸⁴ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.45. Sipihr, *Nasihü't-tevarih* I, s.349. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8247.

³⁸⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7662.

³⁸⁶ Sipihr, *Nasihü't-tevarih* I, s.257. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7588.

“şehriyar-ı İran”³⁸⁷, unvanlarıyla anıldığı gibi devlete “Devlet-i İran”³⁸⁸, “Devlet-i Aliyye-i İran”³⁸⁹, “Devlet-i Ebed müddet-i İran”³⁹⁰ isimleri verilir. Ülkeye “Memalik-i Mahrusa”³⁹¹, “Memalik-i İran”³⁹², “Memleket-i İran”³⁹³ veya “Memalik-i Mahrusa-i İran”³⁹⁴ denir.

Kuşkusuz İran adı Kaçarlara kendilerinden önceki hanedanlardan miras kalmıştır. A. Amanat Sasaniler devrinin “İranşehr” kavramına atıfla, Kaçarların İran ismini benimsemelerinde kesintisiz bir siyasi geleneğin tezahürünü görür.³⁹⁵ Halbuki C. Melville’e göre İslam halifeliğine dâhil olduktan sonra İran ayrı bir ülke hâlinde tasavvur edilmez olmuş, Selçuklularda da İran ülkesi düşüncesi yer etmemiş, İran tasavvurunu İslam öncesi geçmişinin hatırası ile beraber bir ülke ve hâkimiyet sahası olarak, hilafeti ortadan kaldıran İlhanlılar diriltmiştir.³⁹⁶ B. S. Niya İlhanlılar döneminde “Memalik-i Mahrusa” ve “Memalik-i İran” tabirlerinin kullanıma girdiğini, Safevi metinlerinde görülmeye başlanan “Memalik-i Mahrusa-i İran” tabirinin Kaçarlarda yaygınlaştığını tespit eder.³⁹⁷ “Devlet-i Aliyye” ve “Devlet-i Ebed müddet” tabirlerinin ise Osmanlıların etkisiyle kullanılır olduğu tahmin edilebilir.³⁹⁸

Kaçarlar, halkı ve arazisi üzerinde iktidarına sahip oldukları İran’ın tarihî sınırları bulunduğu, bu sınırların kapsadığı alandaki yönetim hakkının İran Devleti’ne ait olduğu inancındadırlar ve bu sınırları tasvir ederler. *Tarih-i Zülkarneyn*’de betimlendiği kadarıyla İran ülkesi, Gürcistan ve Dağıstan hattı boyunca devam eden

³⁸⁷ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* X, s.8202.

³⁸⁸ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.133. İtihadüssaltana, *İksirü’t-tevarih*, s.342. Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.23. Hurmuci, *Hakayikü’l-Ahbar-ı Nasiri*, s.233-234. Sipihr, *Nasihü’t-tevarih* I, s.144. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7468.

³⁸⁹ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s. 359. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.290. s.661. Hurmuci, *Hakayikü’l-Ahbar-ı Nasiri*, s.59. Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.93. İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1909. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7587. Siddikülmemalik, *Müntehabü’t-Tevarih*, s.123.

³⁹⁰ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7520, 7779. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* X, s.8434.

³⁹¹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.60. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7646.

³⁹² Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.280. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.774. Hurmuci, *Hakayikü’l-Ahbar-ı Nasiri*, s.149. Sipihr, *Nasihü’t-tevarih* II, s.765.

³⁹³ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.304. Sipihr, *Nasihü’t-tevarih* I, s.138.

³⁹⁴ Hurmuci, *Hakayikü’l-Ahbar-ı Nasiri*, s.54. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7470. Siddikülmemalik, *Müntehabü’t-Tevarih*, s.325.

³⁹⁵ Amanat, *Pivot of the Universe*, s.13.

³⁹⁶ Charles Melville, “The Royal Image in Mongol Iran”, s.348-365, *Every Inch a King*, ed. Lynette Mitchell, Charles Melville, BRILL, Boston, 2013, s.343-369.

³⁹⁷ Sadri Niya, “Pejuheşi Der Bab-ı İstilah-ı Memalik-i Mahrusa-i İran”, s.68-87.

³⁹⁸ N. Göyünç, Osmanlı Devleti’nde “devlet-i aliyye” tabirinin XVI. yüzyılda, “devlet-i ebed müddet” tabirinin Karlofça Antlaşması sonrasında ortaya çıktığını tespit eder. Bkz. Nejat Göyünç, “Osmanlı, Devlet-i Aliyye, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye”, s.4-5.

Kafkas Dağı'ndan başlayıp Kirman'da Hint Denizi'ne ulaşır. Doğuda Ceyhun Irmağı'ndan batıda Bağdat'a kadar uzanan saha İran toprağıdır. Afganistan da İran'a dâhildir.³⁹⁹ Bu sınırların içinde kalan arazi üzerinde Kaçarlar kuruluştan itibaren hak talebinde bulunmuşlardır. Aga Muhammed Han'ın İran'ı idaresi altında birleştirmesi Kaçar müverrihlerinin kendisini takdirle yad etmelerine neden olduğu gibi Safevilerin ve Nadir Şah'ın tasarrufunda iken elden çıkmış toprakların İran'a geri kazandırılması gerektiği söylemine de zemin hazırlamıştır. Kafkasya ve Herat'ın Safevi Devleti sınırları içinde bulunduğu pek çok kez tekrarlanmış, Nadir Şah'ın Hindistan kuzeyine kadar fütuhatta bulunduğu istinaden İran'ın doğu hududunun Pencap'a uzandığı dahi iddia edilmiştir. Kaçarların Herat üzerindeki hak taleplerinin Safevi ve Nadir Şah devirlerine dayandırıldığı İngiliz belgelerine de yansımıştır.⁴⁰⁰ Rusya ve İngiltere'nin müdahaleleri Kaçarların emellerine mani olsa da hanedanın son yıllarına dek İran'ın nereleri kapsadığına dair tasavvur canlı kalmıştır. Nasırüddin Şah'ın veliahtlığa talip, hırslı şehzadesi Sultan Mesud Mirza Zillüssultan, hatıratında İran'ın doğal sınırlarını kuzeyde Kızum Denizi ile güneyde Umman Denizi, doğuda Ceyhun Irmağı ile batıda Fırat Irmağı arasında kalan arazi olarak betimler.⁴⁰¹

Kaçar vekayinamelerinde Safevilerin ve Nadir Şah'ın hâkimiyet alanına dâhil olmuş topraklara yönelik hak taleplerine evvela Aga Muhammed Han'ın 1795'te Kafkasya üzerine tertip ettiği birinci sefer münasebetiyle yer verilir. Aga Muhammed Han'ın Tiflis'i ele geçirmesi Rusya'nın tepkisini doğuracak, Kafkasya'daki gerilim Feth Ali Şah devrinin 1813'te Gülistan, 1828'de Türkmençay antlaşmalarıyla sonuçlanan İran-Rusya savaşlarına yol açacaktır. Kaçarların mağlubiyete uğradıkları bu savaşlarla, İran'ın Güney Kafkasya'daki toprakları kaybedilmiştir.⁴⁰² Feth Ali Şah'ın halefleri devrinde telif edilen vekayinamelerin de yaşanan kayba rağmen İran'ın meşru addedilen taleplerini gündemde tutması Kaçarların hadiseye verdiği öneme delalet eder. Kafkasya'ya seferinden önce Gürcü kralı Heraclius'a hitaben yazdığı mektupta Aga Muhammed Han, Gürcistan'ın İran'a aidiyetini öne sürerek itaat talep etmiştir.⁴⁰³ *Tarih-i Muhammedi* Kaçarlardaki İran Devleti fikrinin ilk örneğini bu sefer vesilesiyle ortaya koymaktadır. Vekayinamenin aktardığı kadarıyla

³⁹⁹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.13-14.

⁴⁰⁰ Kashani-Sabet, "The Diminishing Domains of Qajar Iran", s.209-218.

⁴⁰¹ Zillüssultan, *Hatrat-ı Zillüssultan*, s.255.

⁴⁰² Kaçarların Rusya ile savaşları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muriel Atkin, *Russia and Iran 1780-1828*.

⁴⁰³ Nevai, *İran ve Cihan Ez Kacarıyye Ta Payan-i Ahd-i Nasri*, s.19.

Aga Muhammed Han Gürcü kralına, Şah İsmail'in devletinden “kendi devlet-i hümayununa” değin İran meliklerine ait bulunan Gürcistan'ın asli sahibine iade edilmesi gerektiği uyarısında bulunmuştur.⁴⁰⁴ Bu satırlarda devlet kavramı ile hükümdarların iktidarı kast edilmektedir. Bununla beraber ülkenin kaybedilmiş kısımlarının geri kazanılması söz konusu olduğunda, hükümdarların iktidarı arasında bir kesinti veya ayırım gözetilmemektedir. Yani İran Devleti fikri, İran hükümdarlarının iktidarı bir bütün hâlinde telakki edilerek verilir. Aga Muhammed Han'ın Heraclius'a mektubu sonraki vekayinamelerde de konu edilmektedir. *İksirü't-tevarih*'te, yollanan mektupla Tiflis'in “Mülk-i İran”a dâhil olduğunun hatırlatıldığı belirtilir.⁴⁰⁵ *Nasihü't-tevarih*'teki anlatım *Tarih-i Muhammedi*'deki ile neredeyse aynıdır.⁴⁰⁶ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'ye göre mektupta Şah İsmail tarafından fethedilmiş olan Gürcistan'ın “kanun-u kadime” gereği “Memalik-i İran”ın bir parçası olduğu, bu nedenle Heraclius'un huzura gelmesi gerektiği bildirilmiştir.⁴⁰⁷ *Farsname-i Nasiri*, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de yazılanları tekrar eder lakin bu defa “Memalik-i Mahrusa” terkiibini kullanır.⁴⁰⁸ Davetin reddi üzerine Aga Muhammed Han'ın Tiflis'i işgal edip katliam yaptırıldığı malumdur. Heraclius ölünce yerine geçen George önce Feth Ali Şah'a itaat arz etse de karar değiştirmiş ve Rusya'ya bağlanmıştır.⁴⁰⁹ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* itaatini arz ettiği sırada George'un bir mektup göndererek Gürcistan'ın “Devlet-i Safeviyye”den beri İran'ın bir parçası olduğunu, kendisinin ise “Devlet-i Kavi şevket-i Aliyye-i Âliyye-i İran-ı Şah”ın hizmetkârlığını kabul ettiğini ileri sürer.⁴¹⁰ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* bir kez daha Kaçarların devlet anlayışını açık bir biçimde gözler önüne sermektedir. Böyle bir mektubun yazılıp yazılmadığı bir yana, yazılsa dahi mektubun içeriğinin aktarımında kullanılan tabirlerin vekayiname müellifinin kaleminden çıktığı tahmin edilebilir. Müellif Kaçarların Gürcistan üzerindeki taleplerini ülkenin Safevilerin yönetimine girmiş olmasına istinat ettirmekte, Safevileri devlet olarak zikretmekte, buna rağmen hemen akabinde İran'daki mevcut yönetimi “Devlet-i Aliyye-i İran” adıyla anmakta

⁴⁰⁴ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.272-273. Heraklius'un Nadir Şah'ın metbuluğunu tanıdığı hususunda bkz. Nevai, *İran ve Cihan Ez Kacariyye Ta Payan-i Ahd-i Nasiri*, s.18. Vekayinamedeki ifade ile Aga Muhammed Han'ın sadece Şah İsmail'in değil Nadir Şah'ın mirasını da zımnen benimsediğine işaret edildiği tahmininde bulunulabilir.

⁴⁰⁵ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.48.

⁴⁰⁶ Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.76.

⁴⁰⁷ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7382.

⁴⁰⁸ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.661.

⁴⁰⁹ Nevai, *İran ve Cihan Ez Kacariyye Ta Payan-i Ahd-i Nasiri*, s.20, 31.

⁴¹⁰ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7455.

ve bu devletin Şah'a aidiyetini tebarüz ettirmektedir. Heraclius'un ölümünden sonra Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanmasını Gürcü prenslerinden Aleksandr kabullenmemiş ve İran'a sığınmıştır.⁴¹¹ *Measir-i Sultaniye* bu olaya temas ederken Gürcü prensinin "Devlet-i Aliyye-i İran"a sığındığını söyler ve Rusya'nın "Devlet-i İran" ile ahdini bozmaya niyetlendiğini belirtir.⁴¹² Rusya ile Kafkasya üzerinde yaşanan ihtilafın sebepleri hakkında üretilen söylemin gösterdiği kadarıyla Kaçarlar, farklı hanedanlar tarafından yönetilmesine rağmen iktidarı kesintiye uğramayan bir İran Devleti düşüncesini benimseyerek toprak taleplerini Safevilerin bölgedeki hâkimiyetine dayandırmışlardır. Aynı yaklaşım Ceyhun Irmağı'nın İran'a bakan yakasındaki topraklara, özellikle Herat'a yönelik taleplerde de gözlemlenmektedir.

Herat meselesine dair üretilen söyleme geçmeden önce tarihi seyir kısaca özetlenmelidir çünkü bu mesele yarım asırdan fazla gündemde kalmıştır. Afganistan'a hâkim olan Dürraniler Horasan'ın merkez şehri Meşhed Aga Muhammed Han tarafından ele geçirilince buradan kaçan Afşar şehzadesi Nadir Mirza'yı himaye etmişlerdi. Aga Muhammed Han'ın 1797'de öldürülmesi üzerine Nadir Mirza'nın Meşhed'e geri dönmesi, Feth Ali Şah'ı amcasının ardından Horasan'a yine sefer düzenlemeye mecbur bıraktı.⁴¹³ Dürrani hükümdarları arasında Horasan'ı talep eden çıktığı⁴¹⁴ gibi Kaçarları metbu tanıyanlar da olmuştu. Nihayet Kâmran Mirza husumetini aşikâr edince Feth Ali Şah müdahale kararı aldı. Zaten Kaçarlar Herat'ı topraklarına katmak niyetindeydiler.⁴¹⁵ Horasan'ın itaatsiz hanlarını cezalandırdıktan sonra Veliâht Abbas Mirza Herat üzerine yürüyecekti lakin kendisi yerine oğlu Muhammed Mirza, ordunun başında Herat'a yollandı.⁴¹⁶ Feth Ali Şah'ın hayat ve saltanatının sona ermek üzere olduğu 1833'te girişilen bu teşebbüs Abbas Mirza'nın vefatı üzerine Muhammed Mirza'nın kuşatmayı kaldırmasıyla sonuçsuz kaldı. Bir yıl sonra dedesinin de ölümü Muhammed Mirza'yı saltanata taşıdı. Muhammed Şah (1834-1848) yarım kalan işini tamamlamak için Rusya'nın tahriki ile yeniden Herat'a yöneldi ancak Hindistan'ın güvenliğinden kaygılanan İngiltere Basra Körfezi'ne donanma gönderince Şah Ağustos 1838'de geri çekilmek zorunda kaldı. Kaçarların

⁴¹¹ Nevai, *İran ve Cihan Ez Kacariyye Ta Payan-i Ahd-i Nasiri*, s.32-33.

⁴¹² Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.179.

⁴¹³ Simnani, *Feth Ali Şah-i Kacar*, s.36-38.

⁴¹⁴ Nevai, *İran ve Cihan Ez Kacariyye Ta Payan-i Ahd-i Nasiri*, s.42.

⁴¹⁵ Somaye Hamidi-Nasır Yusufzahi, "İran ve Mesele-i Herat ve Kandahar Der Devre-i Kacar", s.5-8, *Faslname-i Tarih-i Revabüt-ı Harici*, Şomare-i 64, 1394, s.73-97.

⁴¹⁶ Necmi, *Abbas Mirza*, s.534-538.

Herat'ı son fetih denemeleri Muhammed Şah'ın oğlu Nasirüddin Şah (1848-1896) dönemindedir. Kaçar ordusu bu defa Herat'ı almaya muvaffak olsa da İngilizlerin İran güneyine asker çıkarmasının akabinde Şah barış istedi ve 4 Mart 1857'deki Paris Antlaşması ile Afganistan şehirlerindeki hak taleplerinden vaz geçti.⁴¹⁷

Tarih-i Zülkarneyn Kaçarların Herat üzerindeki iddialarını Abbas Mirza'nın dilinden aktarır. Veliht, İran sultanlarının haraçgüzarı olan Herat, Kandahar ve Kabil Afganlarının Nadir Şah Afşar'dan sonra "yasa ve nizama aykırı olarak" itaatten ayrıldıklarını, Zend emirlerinin gücünün ise bu şehirleri almaya yetmediğini belirtmiştir. Bu ifadelerle Nadir Şah'ın fütuhatına atıfta bulunulmakta, aynı zamanda zayıflıklarına dikkat çekilmekle beraber, Zendler de zımnen bölgenin hak sahipleri telakki edilmekte, ardından söz Kaçarlara getirilmektedir. Beyanını sürdüren Veliht, muktedir bir kimse olan "Şah-ı Şehid" yani Aga Muhammed Han'ın ele geçirmeye ömrünün vefa etmediği, "Şahensah-ı Sahibkiran" yani Feth Ali Şah'ın Ruslara karşı cihattan ötürü fethetmeye fırsat bulamadığı, veraseten hakları olan mülkü kendisinin nihayet Şah'ın emriyle geri alacağını ilan etmiştir.⁴¹⁸ *Nasihü't-tevarih* İran'ın Herat'a ile ilgili hak iddiasını, Kaçarlardan destek isteyen Afganistan Kızılbaşlarından gelen elçinin sözleri ile aktarır. Elçi kadimden beri İran sultanlarının hükmünde yaşadıklarını beyan ederek bir şehzadenin komutasında ordu sevki talebinde bulunmuştur.⁴¹⁹

Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri Kaçarların Herat ve diğer Afganistan şehirlerine dair iddialarını Feth Ali Şah'a atfettiği sözlerle anlatmaktadır. Vekayinameye göre Afganlar Horasan başta olmak üzere, Muhammed Hasan Han Kaçar (ö.1759) ve Kerim Han Zend'in (ö.1779) "devletleri" zamanında "İran padişahlarının" tasarrufunda bulunan bazı arazileri işgal maksadı taşımaktaydılar. Bu maksadı dile getiren Afgan elçisine öfkelenen Şah Herat, Merv, Kabil ve Kandahar gibi şehirlerin "Devlet-i Safeviyye"den beri "Devlet-i Aliyye-i İran"ın toprakları olduğunu hatırlatır. Ardından Horasan'ın atalarının hanesi olduğunu söyleyip, Horasan İran'ın bir parçası değil ise ceddinin (dedesi Muhammed Hasan Han'ın babası

⁴¹⁷ Herat meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Mikhail Volodarsky, "Persia's Foreign Policy between the two Herat Crises, 1831-56", *Middle Eastern Studies*, Vol.21, No.2, 1985, pp.111-151. Mikhail Volodarsky, "Persia and the Great Powers, 1856-1869", *Middle Eastern Studies*, Vol.19, No.1, 1983, pp.75-92. G. J. Alder, "The key to India?: Britain and the Herat problem 1830-1863 I", *Middle Eastern Studies*, 10:2, 1974, pp.186-209. G. J. Alder, "The key to India?: Britain and the Herat problem 1830-1863 II", *Middle Eastern Studies*, 10:2, 1974, pp.287-311.

⁴¹⁸ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.837-838.

⁴¹⁹ Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.416.

Feth Ali Han'ı kast etmektedir) mezarının burada ne aradığını sorar.⁴²⁰ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* müellifi devlet tasavvurunun tüm yönlerini yine bir arada sunmakta, hükümdarların şahsi idarelerine, Safevi hanedanının yönetimine ve İran'a aynı anda devlet demektedir. Horasan'ın atalarının hanesi olduğu sözünün kaynağı, bu geniş eyaletin Kaçarların yurdu Esterabad'ın hemen doğusunda kalması olmalıdır. Horasan'ın İran'a aidiyetinin kanıtlarından biri olarak, Feth Ali Han'ın (ö.1726) mezarının burada bulunmasının gösterilmesi Kaçar hanedanı ile İran ülkesi arasında kurulan münasebete göndermedir. Sunulan diğer kanıt Horasan'ın İran padişahları olarak nitelenen Muhammed Hasan Han Kaçar ve Kerim Han Zend'in idareleri altında bulunmasıdır. Muhammed Hasan Han'ın Kaçarlar tarafından hükümdar addedildiğine değinilmişti. Fakat kendisini Safevi soyundan gelen bir kukla şahın vekili olarak takdim eden Kerim Han'ın açıkça İran padişahı şeklinde zikredilmesi şaşırtıcıdır. Böylece Horasan'daki İran hâkimiyetinin meşruluğu sadece Kaçarlara değil, karşı karşıya gelmiş olsalar da İran ülkesine hükmetmiş olması nedeniyle, rakip bir hanedanın kurucusuna da istinat ettirilmektedir. Afganistan şehirleri üzerindeki hak talebinin Safevilerle meşrulaştırılarak bölgenin sahibinin İran olduğunun beyanı ve hem Safeviler hem de İran için birbiri ardına devlet denmesi ise Gürcistan meselesindeki yaklaşımın aynısıdır.

Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri müellifi İran'ın doğusundaki bölgeler üzerinde Kaçarların hak taleplerini ve devlet tasavvuruna dair söylemini sergilemeye, Abbas Mirza'nın Feth Ali Şah tarafından, önce Horasan'daki isyancı hanları itaat ettirmek akabinde Herat'ı fethetmekle görevlendirilmesi⁴²¹ dolayısıyla devam eder. Safevi ve Zendlerin yanı sıra Nadir Şah'ı (ö.1747) da mevzuya katar. Müellifin aktardığı kadarıyla Abbas Mirza Safevi padişahları ve Nadir Şah'ın tasarrufundaki Harezm, Merv, Belh, Herat, Kâbil, Kandahar, Zemindaver ve Zabulistan'ı babası "İran Şahenshahı"na itaat ettirmek amacını gütmektedir. Afgan vilayetlerinin daima "İran'ın Kızılbaş sultanlarının" (Safeviler kast edilmektedir) yönetiminde bulunduğu, Safevi sultanları ile Nadir Şah tarafından fethedilen arazilerde yaşayanların "Devlet-i İran"ın haraçgüzarları oldukları ancak Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra "Devlet-i Selatin-i İran"ın zaafından yararlanan Afganların istilasına uğrayan bu arazileri "Zend hanlarının" geri almaya güçlerinin yetmediği düşüncesindedir. Kaçarlar ise o zamana

⁴²⁰ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7493.

⁴²¹ Necmi, *Abbas Mirza*, s.534-538.

dek imkân bulamamışlardır. Nihayet Veliâht, babasının hizmetkârı olarak kaybedilen toprakları fethedecektir. Herat hâkimi ya şehri boşaltmalı ya da “Memalik-i Mahrusa”nın öteki valileri gibi vergi vermelidir.⁴²² *Tarih-i Zülkarneyn*’de Abbas Mirza’nın dilinden aktarılan ifadelerin *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasri* müellifi tarafından yine Veliâht’ın dilinden fakat genişletilerek tekrarlandığı görülmektedir. Müellif daha önce Kerim Han’a İran padişahı derken bu kez Zend hükümdarlarını han unvanı ile anmakta bununla birlikte Zendleri, fethine niyetlenen toprakların, bu toprakları geri alamayan sahipleri şeklinde sunmaktadır. Safevilerin yanı sıra Nadir Şah’ın hâkimiyetini de fetih niyetinin meşru gerekçesi olarak göstermektedir. Devlet kavramını ise hem İran devleti hem de İran sultanlarının devleti anlamındaki terkiplerde kullanmaktadır. Abbas Mirza’nın fethine çıktığı topraklar arasında Afganların denetimindeki şehirlerden başka Harezm ve Merv’i de sayması, Kaçarların Ceyhun Irmağı’nın İran’a bakan yakasındaki mıntıkanın İran’a ait görülmesi ile ilgilidir. Nitekim *Nasihü’t-tevarih*’e göre Abbas Mirza’nın görevi Ceyhun’a kadar “Memalik-i Şarki-i İran”ın düzene kavuşturulmasıdır.⁴²³ *Tarih-i Muntazam-ı Nasri*’de bu görev vesilesiyle “Devlet-i İran”ın doğuda Ceyhun Irmağı’na dek uzanan topraklarının Abbas Mirza’nın valiliğine verildiği yazılıdır.⁴²⁴ Herat’a Muhammed Şah’ın saltanatı sırasında gerçekleştirilen sefer vesilesiyle de *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasri*’de aynı bakış açısı ortaya konur. Şah’ın sefer hakkındaki görüşleri verilirken Safevilerin ve Nadir Şah’ın bölgeye hükmetmiş olmasına değinilir, ayrıca Herat, Belh, Merv ve Serahs’ın İran beldeleri olduğu öne sürülür.⁴²⁵

Ceyhun Irmağı batısında kalıp Safeviler ve Nadir Şah tarafından yönetilen toprakların İran’a aidiyeti iddiasının sürdürülmesinin bir diğer nedeni Türkmenler ve Hive Hanlığı ile yaşanan ihtilaflardır. İran, Hive ve Buhara hanlıkları arasında kalan arazide yaşayan Türkmenlerin denetimindeki Merv şehri bu ihtilafların odak noktasıdır. Merv şehrini topraklarına katmayı amaçlayan Kaçarlar hem Türkmenlerle hem de Türkmenlere boyun eğdirip Merv’i merkeze bağlamak isteyen Hive Hanlığı’yla savaşmışlardır. Merv’e yürüyen Muhammed Emin Han’ın savaş meydanında öldürüldüğü 1855’teki muharebe Kaçarlar ve Harezm Hanlığı arasındaki ihtilafın zirve noktasıdır. Bu zafer Kaçar ordusunun 1860’ta Türkmenler tarafından

⁴²² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasri* IX, s.7994-7995.

⁴²³ Sipühr, *Nasihü’t-tevarih* I, s.453.

⁴²⁴ İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasri* III, s.1606.

⁴²⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasri* X, s.8256.

ağır bir yenilgiye uğratılmasından ötürü kalıcı bir fayda sağlayamamıştır. Hanlıkları ve Türkmen topraklarını işgal eden Rusya ile İran arasında 1881’de imzalanan Ahal Antlaşması Kaçarların Horasan’ın kuzeydoğusundaki topraklara dair taleplerini sona erdirmiştir. Türkmenler, Hive Hanlığı ve hatta Buhara Hanlığı ile Kaçarların yaşadıkları ihtilafların bir başka sebebi Türkmenlerin düzenledikleri yağmalarda kaçırdıkları insanları hanlıklara köle olarak satmalarıdır.⁴²⁶ Kaçar idaresinin haricindeki toprakların yanı sıra Esterabad ve Gürgân’da, Kaçarların hükmü altında yaşayan Yomut ve Göklen Türkmenleri de on yıllar boyunca tertip ettikleri akınlarla çok sayıda insanı köle olarak satmak maksadıyla kaçırmışlardır.⁴²⁷

Aga Muhammed Han cülus töreninin hemen ardından Afşarları ortadan kaldırmak amacıyla Horasan’a sefer ederken önce Esterabad’ı yağmalayan Yomut ve Göklenleri cezalandırmış, Meşhed’i aldıktan sonra Buhara Hanlığı’na mektup göndererek İranlı esirlerin iadesini talep etmiştir.⁴²⁸ *Tarih-i Muhammedi*’ye göre Aga Muhammed Han esirleri kurtarmayı, Buhara dâhil olmak üzere Türkistan şehirlerini fethetmeyi amaçlamaktaydı. Bu sefer Afganların denetimindeki Belh üzerinden gerçekleştirilebileceğinden yolladığı elçiyle şehrin kendisine bırakılmasını istemişti.⁴²⁹ Aga Muhammed Han’ın Türkistan’ı fethetmeyi amaçladığı *Tarih-i Sahibkırani*’de yinelenirse de⁴³⁰ Kaçarların esasen Ceyhun’un batısındaki toprakları hedefledikleri söylenebilir. Aga Muhammed Han Türkistan’ı idaresine almayı düşünürken halefleri, hedeflerini Ceyhun batısındaki topraklarla sınırlamış da olabilirler. Her halükârda İranlı esirlerin kurtarılması, Herat başta olmak üzere Afgan şehirlerinin fethi ve Türkistan hanlıkları ile ihtilaflar iç içe geçmiş meselelerdir. *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* müellifi diğer vekayinamelerin aksine Aga Muhammed Han’ın Buhara Hanlığı’na gönderdiği iddia edilen mektubunun içeriğini ayrıntısıyla aktarır. Müellifin kaleminden çıkması kuvvetle muhtemel olan bu aktarıma göre Aga Muhammed Han, Özbek hükümdarlarının Şah İsmail ve Nadir Şah karşısındaki

⁴²⁶ Kerimi, *Berhordha-i Nizami-i Devlet-i Kacar ve Hanat-ı Asya-i Merkezi*, s.12-17. Muhammed Emin Han’ın öldürüldüğü muharebe için ayrıca bkz. Dinçer Koç, “Hive (Harezmi) Hanlığı”, s.599, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalöglü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s.572-632.

⁴²⁷ Türkmenlerin yarattığı sorunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gholamhossein Zargarinejad-Nergis Alipur, “Türkmenha ve Bordegi-i İraniyan Der Asr-ı Kacar”, *Fasname-i İlmi-Pejuheşi-i Ulum-i İnsani-i Daneşgah-ı Ezzehra*, Şomare-i 2 Peyapeyi-i 77, 1388, s.23-46.

⁴²⁸ Hambly, “Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty”, s.130-131.

⁴²⁹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.281-289.

⁴³⁰ Aga Muhammed Han’ın Türkistan ve Hindistan’ı fethetmeyi arzuladığı iddia edilir. Bkz. Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani* s.78. Bu iddianın nedeni Aga Muhammed Han’ı Nadir Şah’a denk bir hükümdar olarak göstermek olabilir.

yenilgilerinden beri Belh, Merv, Zemindaver, Sistan, Kandahar ve Kabil'in İran padişahlarının mülkü olduğunu öne sürmektedir. Herkesin kendi ülkesinin hududuyla yetinmesi gerektiği uyarısında bulunarak, Ceyhun Irmağı'nı aşmayacağı teminatını vermektedir.⁴³¹ Nitekim müellif Ceyhun'un öte yakasını "Memleket-i Türkistan" olarak adlandırır.⁴³² Buna karşılık Ceyhun'un beri yakasındaki Harezmi, Horasan'a ve İran'a dâhildir.⁴³³ Görüldüğü üzere *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de İran'ın doğudaki topraklarının son haddi olarak Ceyhun Irmağı gösterilmekte ve buraya yönelik olası harekât İran padişahları olarak tanımlanan Şah İsmail ile Nadir Şah'ın hâkimiyetleri ile meşrulaştırılmaktadır. Afganların elindeki şehirlerin yanı sıra Türkmenlerin denetimindeki Merv de İran'a ait şehirler arasında sıralanmaktadır.

Aga Muhammed Han'ın Buhara Hanlığı'nı uyarmasına rağmen Kaçarlar devrinde İran, Buhara Hanlığı ile değil Hive Hanlığı ile savaşmıştır. Hive hükümdarı Muhammed Emin Han'ın öldürüldüğü 1855'teki zaferi ele alan *Nasihü't-tevarih* Harezmi tarihine temas ederek Kaçarların hak taleplerini meşrulaştırmaya çalışır. Vekayinamenin müellifine göre Harezmi Ceyhun'un İran'a bakan tarafında yer aldığından "Memalik-i İran" arazisiydi. Harezmi memleketinde hükümlan olan Özbek hanları İran sultanlarının hizmetkârları olup itaatten ayrıldıklarında cezalandırılırlardı. Harezmi hanları zora düştükleri vakit metbuları Safevi şahlarının yardımını alırlardı.

Safevi sultanlarının "saltanat nöbeti" sona erdikten sonra Nadir Şah desteklediği adayı Harezmi'nin hanlık makamına getirmişti. Müellif Harezmi'de iktidarını sağlamlaştıran Muhammed Emin Han'ın Kaçarlara itaatten "Şahenshah-ı Gazi" Muhammed Şah devrinde ayrıldığını ileri sürer. "Melikü'l-Mülûk-i Acem" Nasirüddin Şah'a yazdığı mektupta Han'ın kendisini küçük padişah, Şah'ı ise büyük padişah şeklinde nitelediğini ve bu üslubun hizmetkârlığa uygun olmadığını söyler. Muhammed Emin Han'ın Merv ve Serahs'ı ele geçirmek için yürüttüğü faaliyet muharebe meydanından öldürülmesiyle son bulmuştur.⁴³⁴ *Nasihü't-tevarih*'te Harezmi'nin İran ülkesine aidiyeti öncelikle hanlık arazisinin Ceyhun'un batısında kalmasına dayandırılmaktadır. Hak talebinin ilk dayanağı İran ülkesinin sınırlarına dair tasavvurdur. Akabinde bu talep hanlığın Safevilere ve Nadir Şah'a tabi olduğu hatırlatılarak pekiştirilir. Nadir Şah'ın hâkimiyet devrine değinilmeden önce

⁴³¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7397-7398.

⁴³² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s. s.7396.

⁴³³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8533.

⁴³⁴ Sipihri, *Nasihü't-tevarih* III, s.1245-1254.

Safevilerin saltanat nöbetinin sona erdiğinin söylenmesi, Kaçar vekayinamelerindeki hanedandan hanedana intikal eden iktidar fikrinin tezahürlerinden biridir. *Nasihü't-tevarih*'in aktarımı *Tarih-i Muntazam-ı Nasırı*'de kısaltılarak tekrar edilir. Muhammed Emin Han'ın vergi almak istediği Merv halkının “İran reayası” olduğu belirtilir. Muhammed Emin Han'ın huzura gönderilen kellesi, Harezmi hanlarının İran sultanlarına geçmişteki hizmetlerinden dolayı Nasırüddin Şah'ın emriyle ihtiramla defnedilmiştir.⁴³⁵ *Müntehabü't-Tevarih*'te de aynı aktarım yinelenerek Ceyhun'un batı yakasının daima İran'a dâhil bulunduğu, Safeviler ve Nadir Şah zamanlarında Harezmi hanlarının İran padişahlarına itaat ettikleri, Merv halkının “Devlet-i Ebed ayet” reayası olduğu ifade edilir.⁴³⁶

Kaçarların fethetmeyi amaçladıkları topraklara dair hak taleplerini İran Devleti düşüncesi ile gerekçelendirdikleri böylece anlaşılmaktadır. Kaçarlar açısından Safevilerin ve Nadir Şah'ın ulaştığı sınırlar İran Devleti'nin sınırları olup kendilerine miras kalmıştır. Zendler bu sınırlara varamamalarına rağmen İran'ın yöneticileri kabul edilmekte ve Herat meselesinin ele alınışından anlaşıldığı üzere bölgenin hak sahipleri olarak görülmektedirler. Rakip hanedanları tasfiye ederek İran saltanatını uhdesinde taşıyan yegâne hanedan hâline gelmeleri Kaçarların başlıca meşruiyet kaynaklarından. Fakat Nadir Şah'a ve Zendlere yönelik vekayinamelerdeki yaklaşım göz önüne alındığında, rekabet ettikleri hanedanları gayrimeşru saydıklarını ve meşru iktidarın Safevilerden kendilerine geçtiğini düşündüklerini⁴³⁷ söylemek mümkün değildir. Safevi arazisi üzerindeki hak talebinin esası hanedandan hanedana intikal eden İran Devleti düşüncesidir. Safevilerin idaresindeki toprakların tümünde hâkimiyet tesis etmek isteyen Kaçarların, Safevi hanedanının dinî meşruiyetini en azından kısmen elde etmeyi amaçladıkları iddiasını⁴³⁸ da destekleyecek bir veri yoktur. Aga Muhammed Han'ın fetihlerinin Kaçar kaynaklarında, Safevilerin ve Nadir Şah'ın hâkimiyet sahasına ulaşılarak İran Devleti'nin diriltildiği şeklinde yorumlandığı tespitinin⁴³⁹ doğru olduğu sonucuna varılabilir.

⁴³⁵ İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasırı* III, s.1769-1770.

⁴³⁶ Siddikülmemalik, *Müntehabü't-Tevarih*, s.105-106.

⁴³⁷ İddiayı benimseyen çalışmalar için bkz. Amanat, *Pivot of the Universe*, s.2. Kaydari, *Tedavüm ve Tahavvül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, s.21-22. Agazade, “İkdamat-ı Feth Ali Şah-ı Kacar Bera-i Kesb-i Meşruiyet-i Siyasi Ber Esas-i Reveşha-i Cari Der Devre-i İslami”, s.111. Agazade-Hüseyni, “Menabi-i Meşruiyet-i Hükümet-i Aga Muhammed Han-ı Kacar”, s.180-181.

⁴³⁸ Bu iddia için bkz. Cronin, “Building a new army Military reform in Qajar Iran”, s.49.

⁴³⁹ Bu tespit için bkz. Kashani-Sabet, “The Diminishing Domains of Qajar Iran”, s.209-210.

Kaçar tarih yazımında devlet, hanedan ve ülke ile ilişkilendirildiği gibi milliyetle de ilişkilendirilmiş midir? *Tarih-i Zülkarneyn* müellifi idarenin hanedandan hanedana geçişini yorumladığı satırlarda padişahlığın İran’da başladığını ve Acem sultanlarının ilkinin efsanevi hükümdar Keyümers olduğunu kaydeder.⁴⁴⁰ Bu ifadelerde devletin İranî kimlikle irtibatlandırıldığı söylenebilir. Ancak müellif eserinin bir başka yerinde “İranzemin” hududuna saldıran “sarı benizli” Rusların karşısına “gül çehrelî” Türklerin çıktığını yazar.⁴⁴¹ Çalışma kapsamında incelenen vekayiname metinlerinde bir kez “Devlet-i Acem”⁴⁴², iki kez “Devlet-i Türk”⁴⁴³ tabirlerinin yer aldığı tespit edilmiştir. Kaçar idaresinin hanedanın kökeni ve ülkenin tarihi hakkında ürettiği söylem çalışmanın son bölümünde konu edilecektir.

1.2.3 İstibdattan Meşrutiyete Devlet

İzahına çalışıldığı üzere Kaçar tarih yazımında devlet, hanedan ve ülkenin isimleriyle birlikte zikredilerek devletin hanedana aidiyeti ve ülkeye hâkimiyeti ortaya konur. Devlet kavramı esasen iktidara sahip idari teşkilatı kast eder. Bu teşkilatın başında, hanedanın reisi ve ülkenin hâkimi olan hükümdar bulunur. Aşağıda örnekleri sıralanacak tabirler devletin hükümdara aidiyetini vurgular. Elbette devlet hükümdardan ibaret değildir. Devletin yapısı içinde şehzadeler, vezirler ve diğer görevliler yer alır. Kaçar yönetim anlayışında hükümdarın mutlak yetkileriyle yönetilen devletin halka karşı yükümlülükleri vardır ve karşılığında halkın itaati beklenir. Bu geleneksel devlet tasavvuru biriken sorunlar nedeniyle ıslahatçıların eleştirisine uğrayacaktır.

Daha önce temas edilen “Devlet-i Selatin-i Kacar”⁴⁴⁴, “Devlet-i Selatin-i İran”⁴⁴⁵, “Devlet-i Kavi şevket-i Aliyye-i Âliyye-i İran-ı Şah”⁴⁴⁶ tabirleri devlet tasavvurunun hanedan ve ülkeyle ilgili veçhelerinin yanı sıra hükümdarın iktidarı ile ilişkili yönünü de göstermektedir. Kaçarların ilk vekayinamesi *Tarih-i Muhammedi*’de Aga Muhammed Han’ın (ö.1797) idaresi “devlet-i Sultan-ı Şehid”⁴⁴⁷, “devlet-i kahire-

⁴⁴⁰ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.17. Keyümers *Şehname*’ye göre İran’ın ilk hanedanı Pişdadilerin ilk hükümdarıdır. Bkz. Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2020, s.117-118.

⁴⁴¹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.183.

⁴⁴² Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.643.

⁴⁴³ İtizadüsaltana, *İksirü’-t-tevarih*, s.401. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7169.

⁴⁴⁴ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkarani*, s.314.

⁴⁴⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7994.

⁴⁴⁶ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7455.

⁴⁴⁷ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.98.

i kağani⁴⁴⁸ gibi tabirlerle anılırken kendisine sadık olanlara “devlethahan-ı hakani⁴⁴⁹” yani hakanın devletinden yana olanlar denir. Sonraki vekayinamelerde Kaçar hükümdarlarının idareleri “devlet-i hazret-i zıllullahi⁴⁵⁰, “devlet-i şahenşahi⁴⁵¹, “devlet-i padişahi⁴⁵², “devlet-i ebed müddet-i şahi⁴⁵³, “devlet-i ebed müddet-i hakani⁴⁵⁴, “devlet-i aliyye-i hakani⁴⁵⁵ şeklindeki terkiplerle adlandırılır. Burada birkaçı verilen ve çeşitli hükümdarlık unvanlarıyla meydana getirilen terkiplere vekayiname metinlerinin doğal akışı içinde sıkça rastlanır. Dolayısıyla iktidarın tepesinde kimin ve hangi makamın bulunduğu açık bir biçimde belli olur. Ancak iki vekayinamedeki üç örnek devlet kavramının, hükümdar haricindeki iktidar sahiplerinin idarelerini tarif için de kullanıldığını göstermektedir. *Tarih-i Nov* Abbas Mirza’nın başında bulunduğu Azerbaycan eyaleti idaresini “devlet-i Tebriz” ve “devlet-i Azerbaycan” tabirleriyle zikreder.⁴⁵⁶ *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* Aga Muhammed Han ve Feth Ali Şah (1797-1834) dönemlerinde sadrazamlık eden ve aile mensuplarını çeşitli makamlara getiren Hacı İbrahim Han’ın idamını, sadrazamın silsilesinin ve devletinin çöküşü şeklinde nakleder.⁴⁵⁷ Devletin hükümdara aidiyetini tebarüz ettiren çok sayıdaki tabirin karşısında bu üç örnek istisnaidir.

Devlet hükümdara ait olmakla birlikte onun şahsından ibaret değildir. Vezirler, şehzadeler, valiler, emirler ve hükümdarın hizmetinde bulunanlar devlet görevlileri arasında sayılırlar. *Nasihü’t-tevarih*’e göre Aga Muhammed Han Feth Ali Şah’a, Veliht Abbas Mirza’nın (ö.1833) Develü Kaçarlarından bir bey kızıyla evlendirilmesini emrettiği sırada Develüleri devletine ortak ettiğini söylemiştir.⁴⁵⁸ *Measir-i Sultaniye* ise Abbas Mirza’nın kayınpederini “il-i celilü’ş-şan” yani Kaçar boyunun büyüklerinden ve “devlet-i cavid bünyan” yani ebedi devletin erkânından biri

⁴⁴⁸ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.245.

⁴⁴⁹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.228.

⁴⁵⁰ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.110.

⁴⁵¹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.661.

⁴⁵² Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.203.

⁴⁵³ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.344.

⁴⁵⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7471.

⁴⁵⁵ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.149.

⁴⁵⁶ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s. 126, 287.

⁴⁵⁷ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7501-7502. Aga Muhammed Han’ın ve dolayısıyla Kaçar hanedanının ilk sadrazamı Hacı Muhammed İbrahim Han Şirazi için bkz. Perviz Efşari, *Sadrzamha-i Silsile-i Kacariyye*, Müessesesi-i Çap ve İntişarat-ı Vezaret-i Umur-u Harice, Tahran, 1372, s.5-27.

⁴⁵⁸ Sipühr, *Nasihü’t-tevarih* I, s.311. Aga Muhammed Han’ın bu evlilik vasıtasıyla Koyunlu ve Develüler arasında birliği sağlamayı amaçladığı hakkında bkz. Kaydari, “Buhran-ı Canişini Der Devlet-i Kacar”, s.90.

olarak tanıtır.⁴⁵⁹ Muhammed Şah'ın tahta çıkışına iki amcası başta olmak üzere kimi şehzadelerin muhalefet ettikleri malumdur.⁴⁶⁰ *Tarih-i Zülkarneyn* şehzadelerin çoğunluğunun sadakatten ayrılmadığını vurgulamak için Muhammed Şah'ın üç aylık bir mücadelenin sonunda binden fazla şehzade ile birlikte İran memleketi ve saltanatını tasarrufuna aldığını yazar.⁴⁶¹ Şehzadelerin valiliklerde istihdam edildiği göz önüne alındığında İran saltanatına tasarruf ifadesi anlam kazanır. Nitekim *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*'ye göre Muhammed Şah (1834-1848) Tahran'a girdikten sonra "Büyük Divanhane"de saltanat tahtına oturarak şehzadeleri, emirleri ve hizmetkârlar tabakasını huzuruna kabul etmiş, şehzade ve emirlerin valiliklere tayinlerini gerçekleştirmiştir.⁴⁶²

Nasihü't-tevarih'teki anlatımlardan devlet teşkilatına dâhil unsurları belirlemek mümkündür. Vekayinamede Muhammed Şah'ın, "dergâh müşiri" olarak nitelenen sadrazamının, Herat seferinden önce bütün şehzadeleri ve İran büyüklerini seferber ettiği söylenerek sadrazamın şah ile şehzadeler arasındaki konumuna işaret edilmektedir.⁴⁶³ Nevruz kutlaması için yaylağa çıktığı bir vakitte Nasirüddin Şah (1848-1896) Afgan şehzadelerinden birini huzuruna kabul eder. Şah saltanat tahtına otururken şehzadeler, büyükler, ordu komutanları ve hizmetkârlar saflar hâlinde dizilirler.⁴⁶⁴ Nasirüddin Şah döneminde Herat'ın fethi münasebetiyle hükümdarın şanına layık bir kutlama yapılması için "toy" düzenlenir. Toyun katılımcıları arasında devlet erkânı, şehzadeler, mansıp sahipleri ve "ulema-i millet" yani halkın uleması bulunur.⁴⁶⁵ Kutlamadan sonra "ümena-i devlet" ve "ulema-i millet" dağılırlar.⁴⁶⁶ Metinde art arda geçen "ulema-i millet" tabiri devlet ve toplum yapısına dair iki mühim hususun göstergesidir. Birincisi devlet ve millet ayrı olgulardır. İkincisi ise ulema devlet teşkilatına dâhil değildir. Kaçar devri din-devlet ilişkileri hakkındaki çalışmalarda pek çok kez ortaya konduğu üzere ulema Kaçar Devleti'nden bağımsız bir yapılanmaya sahiptir.⁴⁶⁷ Kaçar tarihinin kırılma noktaları ulema mensuplarının

⁴⁵⁹ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.158.

⁴⁶⁰ Kaydari, "Buhran-ı Canişini Der Devlet-i Kacar", s.96-97.

⁴⁶¹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.938-939.

⁴⁶² İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1630.

⁴⁶³ Sipihri, *Nasihü't-tevarih* II, s.668.

⁴⁶⁴ Sipihri, *Nasihü't-tevarih* III, s.1333.

⁴⁶⁵ Sipihri, *Nasihü't-tevarih* III, s.1344. Millet kavramının halk anlamına geldiği hakkında bkz. Joanna de Groot, *Religion, Culture and Politics in Iran*, I.B.Tauris, New York, 2007, s.129.

⁴⁶⁶ Sipihri, *Nasihü't-tevarih* III, s.1345.

⁴⁶⁷ Örneğin bkz. Said Amir Arjomand, "The Shi'ite Hierocracy and the State in Pre-modern Iran: 1785-1890", s.66-70, *European Journal of Sociology*, Vol. 22, No.1, 1981, pp. 40-78.

halka önderlik ettiği isyanlardır. Bu husus çalışmanın ikinci bölümünde ele alınacaktır. Şimdilik, Rusya karşısındaki ikinci yenilgiden sonra Tahran'a gelen Rus elçisinin, halkı ve ulemayı galeyana getiren talepleri sebebiyle, ulemanın tahrik ettiği kalabalıklar tarafından öldürülmesi (1829) olayına⁴⁶⁸ dair *Tarih-i Zülkarneyn*'deki kayıtlarla yetinilebilir. Vekayiname'ye göre elçi ve maiyeti ulemanın kışkırttığı kitlelerin saldırısı sonucunda, devletin engelleme çabalarına rağmen öldürülmüştür.⁴⁶⁹

Belirtildiği gibi Kaçarlarda devlet ve halk ayrı olgular olup bu durum halkın devlet yönetiminde dahlinin bulunmayışının doğal sonucudur. Devletin görevi güvenlik ve adaleti sağlamaktır. Halktan ise itaatten ayrılmayarak çalışması beklenir.⁴⁷⁰ Halkı iki unsurun oluşturduğu görülmektedir: “raiyyet ve sipah” yani reaya ve ordu. Ordunun devletin değil de halkın unsurlarından addedilmesi şaşırtıcıdır. *Nasihü't-tevarih*'te geçen, Aga Muhammed Han'ın 1779'da Şiraz'dan kaçıp Mazenderan'a vardığından sonra ordusuna komutan seçerken “saltanat askersiz olmaz” dediği rivayeti,⁴⁷¹ ordunun devletin bir unsuru olarak tanımlandığını akla getirmektedir. Fakat vekayinamelerde defalarca kez “raiyyet ve sipah” yani reaya ve ordu ile ilgili meselelerin düzenlendiğine dair ifadeler yer almakta, bu iki unsur birbiriyle irtibatlandırılmaktadır. Örneğin *Measir-i Sultaniye*'ye göre Rusya karşısında alınan birinci yenilgiden sonra savaşın esas yükünü çeken Azerbaycan eyaletinde pek çok sıkıntı baş gösterir. Bunun üzerine Feth Ali Şah (1797-1834) eyaletin merkezi Tebriz'e gelerek “umur-u raiyyet ve sipah” ile bizzat alakadar olur.⁴⁷² Bir müddet sonra Abbas Mirza (ö.1833) Tahran'a dönen babasının huzuruna çıkmak üzere Tebriz'den ayrıldığında yerine oğlu Muhammed Mirza'yı bırakır. Genç şehzadenin yönetiminde fitne çıkmamış “sipah ve raiyyet” bir arada gündelik faaliyetini sürdürmüştür.⁴⁷³ Fitne çıkmaması ile gündelik faaliyetin sürmesi arasında ilişki kurulduğu açıktır. Şu hâlde askerin de reaya gibi itaatten ayrılmayarak işine devam etmesi beklenmektedir. *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* Ruslarla gerçekleşen ikinci savaşın sonunda Tebriz işgalde iken, İngiliz elçisinin barış tavsiyesinin Feth Ali Şah

⁴⁶⁸ Bkz. Abdolvahid Soofizadeh-Özgür Türker, “Rusya-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya'nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi Aleksandr Griboyedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 ŞUBAT 1829)”, s.574-580, *BELLETEREN*, Cilt: LXXXII, Sayı:294, Ankara, 2018, s.569-586.

⁴⁶⁹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.703.

⁴⁷⁰ Amanat, *Pivot of the Universe*, s.8-9.

⁴⁷¹ Sipahr, *Nasihü't-tevarih* I, s.46.

⁴⁷² Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.409.

⁴⁷³ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.413.

tarafından “refah-ı sipahi ve raiyyet” için kabul edildiğini yazar.⁴⁷⁴ Yine vekayinamede aktarıldığı kadarıyla Tebriz uğradığı işgalden ötürü zarar görmüştür. Reaya ve ordunun durumu tam bir “ihtilal” yani karışıklık içindedir.⁴⁷⁵ Asker ve reayanın halkı oluşturan iki unsur olduğuna dair en açık anlatım *Nasihü't-tevarih*'tedir. Vekayinamenin müellifi, Muhammed Şah'ın sadrazamı Hacı Mirza Ağası'nın kötü yönetiminin yol açtığı sorunlara değinirken maaşları düzenli ödenmeyen ordu mensuplarının zaman zaman kalkıştıkları isyanlara değinir. İran halkının gerek asker gerek reaya olsun Kaçar padişahlarının saltanatından yüz çevirmediğini ancak bütün ülkeye yayılan perişanlıktan nasiplerini alan askerlerin isyana mecbur kaldığını yazmaktadır.⁴⁷⁶ Kaçar yönetim anlayışında devlet ve halkın, emir veren ve itaat eden şeklinde birbirinden ayrıldığı, ordunun da bu bağlamda halkın unsuru olarak telakki edildiği tahmini yürütülebilir.

Vekayinamelerde Kaçar şahları ile Velihaht Şehzade Abbas Mirza kimi uygulamaları ve özellikleri nedeniyle methedilmektedirler. Bu uygulamalar ve özellikler temelinde çizilen hükümdar portresi devletin halkına karşı yükümlülükleri konusunda Kaçar devrinde ne düşünüldüğüne dair ipuçları verir. Zira mutlak yetkilerle donanmış hükümdarın icraatı devletin icraatı demektir. Hükümdarın ve devletin ilk görevi doğal olarak düşmanların mağlup edilmesi ve halkın güven içinde tutulmasıdır. Vekayinamelerin aktardıklarına bakılırsa Aga Muhammed Han akıllılığı, bilgeliği ve tedbirliliği ile benzersiz olduğu gibi cihangirlik ve şehriyarlıkta kendisinden önceki Türk sultanları ile Arap ve Acem meliklerinden üstündür.⁴⁷⁷ Allah tarafından “din ve devletin, mülk ve milletin” koruyucusu seçilmiştir.⁴⁷⁸ Feth Ali Şah devrinde Horasan'a saldıran Türkmenlerin kaçırdığı insanlar tertip edilen harekâtla kurtarılmış, evlerine dönenler devlete duacı olmuşlardır.⁴⁷⁹ Abbas Mirza Ruslara karşı her iki savaşta mağlubiyete uğramakla birlikte şükranla anılmaya layıktır. Yıllar boyunca sıcak soğuk demeden cenk etmekle meşgul olmuş, ayağını üzengiden çekmemiş, canını hiçe

⁴⁷⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7880.

⁴⁷⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s. s.7897-7898.

⁴⁷⁶ Sipahr, *Nasihü't-tevarih* II, s.917. Tasavvufa meyleden Muhammed Şah'ın mürşidi bildiği sadrazamı Hacı Mirza Ağası hakkında bkz. Efşari, *Sadrazamha-i Silsile-i Kacariyye*, s.117-134.

⁴⁷⁷ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.294.

⁴⁷⁸ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkarani*, s.85.

⁴⁷⁹ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.457-458.

saymıştır.⁴⁸⁰ Muhammed Şah'ın Ruslara karşı verilen savaşlara katıldığı ve Herat'ı kuşattığı unutulmamalıdır.⁴⁸¹

Hükümdar ve devletten beklenen ikinci görev zulmü ortadan kaldırarak ve halka iyi muamele ederek adaleti sağlamaktır. Vekayinameler Kaçar şahlarını ideal adil hükümdar görünümünde sunarlar. Haklarında yazılanlara bakılacak olursa devlet ve saltanat hayatı boyunca reayayı ve hizmetindekileri himaye eden⁴⁸² Aga Muhammed Han öleceği vaktin yakın olduğu gaipten kendisine ilham edildiğinde veliahdı Feth Ali Şah'a bazı tavsiyelerde bulunur. Aga Muhammed Han'ın ikisi de şehit edilen babasının ve kardeşinin ardından tam bir "istiklal" ile şehriyarlık makamına ulaşması Allah'ın takdiridir. Memleketi şer odaklarından temizleyip zulüm ve bidati ortadan kaldırmış, "din ve devlet mülk ve millet binasını" sağlam tutmuştur. Kendisinin ardından veliaht yeğeni yerini aldığında halkı himaye etmeli, refah ve asayiş içinde yaşatmalı, insafi elden bırakmamalı, devlete sadakatle hizmet edenlere ikramda bulunmalı, isyana kalkışanları cezalandırmaktan geri durmamalıdır.⁴⁸³ Feth Ali Şah ise oğlu Abbas Mirza'yı uzun yıllardır isyan hâlinde bulunan Horasan hanları üzerine sevk etmeden evvel Allah'ın kendilerine emaneti olan kullara iyi davranılmasını, hanların başında bulunduğu boylar itaate alınırken akıl ve tedbirle hareket edilip mümkünse kan dökülmemesini nasihat eder.⁴⁸⁴ Abbas Mirza Azerbaycan'daki yönetimiyle adaletin timsalidir. Ahalinin kendisine olan sevgisi o seviyededir ki seferleri uzadığında gönüllü olarak para yardımında bulunmaya razı olurlar. Adaletin kuvveti tarla ve bağların civarından geçen askerleri mahsule el uzatmaktan men eder. Emrindeki idareciler halka zulmedemez, tespit edilen miktardan fazla vergi alamazlar. Mazlum ve zayıflara cefa çektilmez. Sayesinde "din ve devlet aydınlanır, mülk ve millet nizam bulur".⁴⁸⁵ Çünkü mazlumun hakkı zalimde bırakılmaz. Belirlenen miktardan fazla vergi alınmaması, Azerbaycan reayasının servetini artırmıştır.⁴⁸⁶ Şehzade, adaletiyle meşhur Sasani şahı Nuşirevan'dan daha adildir.⁴⁸⁷ Muhammed Şah ölüm döşeğindeyken başucunda bulunan hanımına, oğulları Nasırüddin Şah'a iletmesini istediği vasiyetini nakleder. Şah dünyanın fani

⁴⁸⁰ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.204.

⁴⁸¹ İtizadüssaltana, *İksirü't-Tevarih*, s.414.

⁴⁸² Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.294.

⁴⁸³ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.83-85.

⁴⁸⁴ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn II*, s.795.

⁴⁸⁵ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.203-204.

⁴⁸⁶ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.8035.

⁴⁸⁷ İtizadüssaltana, *İksirü't-Tevarih*, s.356.

olduğunu, insanların en hayırlısının en bilgelisi olduğunu söyler. Oğlu tahta çıktığında “*cihanın binasını adaletle tamir etmeli*”, sabırlı ve affedici olmalı, halka iyilikle hükmetmelidir.⁴⁸⁸ Nasırüddin Şah döneminde isyancıların elinden alınan Meşhed’de, komutanlar askerlere “Şahensah-ı İran” reayasına eziyet etmemeleri uyarısında bulunurlar.⁴⁸⁹

Belirtildiği gibi bu anlatımlar vekayiname müelliflerinin ideal hükümdar tasvirleridir. Kaçar şahlarının ideal hükümdarlar olarak sunulmasıyla hanedan tarihçiliğinin gereği yerine getirilmiş olur fakat aynı zamanda devletin ve hükümdarların halka karşı yükümlülükleri meydana çıkarılır. Vekayinamelerde Kaçar tarihi boyunca yaşanan sorunlar ve vuku bulan isyanlar, kimi vezirlerin ve valilerin yanlış uygulamalarına bağlanarak şahlar mesuliyet altında bırakılmaz. Örneğin sadrazamının sebep olduğu sıkıntılara, Muhammed Şah’ın sağlığının bozukluğundan dolayı müdahale edemediği öne sürülür.⁴⁹⁰ Fakat gerekçesi ne olursa olsun çözülmeyen her sorunun hanedanın meşruiyetini aşındırdığı açıktır. Nitekim görüldüğü gibi Kaçar tarih yazımında da güvenliğin ve adaletin temini hükümdarların vazifeleri olarak yorumlanmıştır. Vekayinameler vasıtasıyla hükümdarların yükümlülüklerinin neler olduğunun yanı sıra iktidarlarının mutlak kabul edildiği de anlaşılmaktadır. Nasırüddin Şah (1848-1896) döneminde kaleme alınan *Nasihü’t-tevarih*’te şah ile meşhur sadrazamı Mirza Taki Han Emir-i Kebir arasında, şahın sadrazamı azletme kararı alması münasebetiyle tartışma çıktığı iddia edilir. Tartışma sırasında sadrazam ülkeyi icraatlarıyla içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtaranın kendisi olduğunu, azli hâlinde ne vergi toplanabileceğini ne de sınırların korunabileceğini ileri sürer. Emir-i Kebir’in sultanların hoşlanmayacağı türden bir cesaretle konuştuğunu gören şah öfkelenir. “Hazret-i Sultan-ı Kerim”in karşısında secde etmeyi reddeden “Şeytan-ı Racim” gibi davrandığı cevabını verir. Reaya kökenli oluşuna dikkat çekerek “İran büyüklerinden” olmadığı hâlde şahın kendisine tanıdığı kudretle şaha saygısızlık ettiğini söyler. Reayadan bir fert olarak hangi cüretle padişahların devletine nizam getirdiği ve saltanatın kaidelerini düzene koyduğu zannına kapıldığını sorar.⁴⁹¹ Şahla sadrazamı arasında geçtiği iddia edilen bu

⁴⁸⁸ Sipih, *Nasihü’t-tevarih* II, s.919.

⁴⁸⁹ Sipih, *Nasihü’t-tevarih* III, s.1100.

⁴⁹⁰ Sipih, *Nasihü’t-tevarih* II, s.917. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.8448.

⁴⁹¹ Sipih, *Nasihü’t-tevarih* III, s.1152. Nasırüddin Şah’ın ıslahatçı sadrazamı Mirza Taki Han Emir-i Kebir, tavizsiz tutumuyla hanedan mensuplarının ve devlet ricalinin tepkisini çekmiş çok geçmeden görevinden alınarak idam edilmiştir. Bkz. Efşari, *Sadrazamha-i Silsile-i Kacariyye*, s.139-161.

tartışmada şahın dilinden nakledilen ifadeler, vekayiname müellifinin ve dolayısıyla devlet merkezinin iktidarın doğasına dair yaklaşımını aksettirmektedir. Devlet ve saltanatın hükümdara aidiyeti, sadrazamın şahtan aldığı kudrete dayanarak şaha saygısızlık ettiği ifadeyle vurgulanmaktadır.

Hükümdarın iktidarının mutlak olduğu daha doğrusu mutlak olması gerektiği hususunda vekayiname müellifleri ittifak hâindedir. Feth Ali Şah (1797-1834) devri vekayinamesi *Tarih-i Zülkarneyn*'de halkın hükümdar karşısındaki vaziyeti anlatılırken cihanın diğer sultanlarının aksine İran padişahlarının reayaya “galip” oldukları, reayanın ise padişahlara bağlılık ve itaatten ayrılmadıkları belirtilir.⁴⁹² *Tarih-i Nov* Abbas Mirza'nın Azerbaycan'da fazla vergi alınmasını yasaklayarak halkın ezilmesini engelleyebildiğini, bu başarısını belde yöneticilerinin başına buyrukluğunu sonlandırarak elde ettiğini zira bir memleketin istikametini bulabilmesinin tek bir kişinin iktidarına tabi olmasıyla mümkün olduğunu öne sürer.⁴⁹³ Burada dikkati çeken husus iktidarın mutlak oluşuyla halkın iyi yönetilmesi arasında kurulan bağlantıdır. Nasırüddin Şah'ın (1848-1896) saltanatında telif edilen *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de hanedanın kurucusuna atıfla sunulan görüşler iktidarın mutlak olması gerektiği inancını yinelemektedir. Vekayinameye göre Aga Muhammed Han'ın akıl ve tedbiri herkesten fazla olduğu için başkalarının fikirlerine ihtiyaç duymazdı. Buna rağmen maiyetindekilerle istişarede bulunur çünkü onların akıllarını ve sadakatlerini sınamak isterdi.⁴⁹⁴ Bir gün veliaht yeğeni Feth Ali Şah vergi yüklerinin hafifletilmesi hâlinde reayanın devlete duacı olacağını söylediğinde Aga Muhammed Han öfkelenerek henüz reaya ile tecrübesi olmayan veliahdını uyarır. Reayanın huzura kavuştuğunda hükümdarını devirme niyeti beslemeye başlayacağını bu nedenle aşağı tabakanın kendi işiyle meşgul tutulması gerektiğini dile getirir. Aksi hâlde tarımsal faaliyet duracak, kıtlık yaşanacak ve sonunda asker vazifesini yapamaz hâle gelerek “mülk” elden gidecektir.⁴⁹⁵ Vekayiname müellifi şaha atfettiği bu düşünceleri desteklemek için Kerim Han Zend'in idaresi boyunca halkın emniyet ve huzur içinde yaşadığını, kendisinden kimsenin korkmadığını fakat devletin Kaçar hakanına intikal ettiğini hatırlatmaktadır.⁴⁹⁶

⁴⁹² Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.17.

⁴⁹³ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.189.

⁴⁹⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7419.

⁴⁹⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7421.

⁴⁹⁶ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7423.

Günümüz tarihçilerine göre ise Kaçarlarda mutlak iktidarın iki bariz yönü vardır. Birincisi hükümdarın karar alma yetkisinin sınırsız oluşudur.⁴⁹⁷ İkincisi hükümdar haricindeki kimseler için siyasi yetkinin, nüfuzun ve maddi servetin umumiyetle hükümdarın iradesinden kaynaklanmasıdır.⁴⁹⁸ Kaçarlarda hükümdarın tayin, azil, idam, müsadere gibi kararları herhangi bir açık kaideye dayanmadan serbestçe alması Kaçar Devleti'ni “doğulu despotik” yönetimlerden biri olarak tarif etme eğilimine gerekçe oluşturmaktadır. Ancak Kaçar şahları boyların, mahallî ve meslekî zümrelerin, hepsinden önemlisi ulemanın teamül ve inanç kaynaklı haklarını fiilen tanımak zorunda kalmışlardır. Boy beyleri çoğunlukla boyların içindeki bey ailelerinin reislerinden seçilmişlerdir. Köy yöneticileri ve tüccar temsilcileri tayin edilirken yönetilenlerin tercihleri doğrultusunda karar alınmasına dikkat edilmiştir. Ulema ise zaten devletten ayrı bir yapılanmaya sahip olmuştur. Tüm bu nedenlerden dolayı E. Abrahamian, despotik yönetim tarifi ile Kaçar idaresi tarafından toplumdaki sınıf ve zümrelerin haklarının fiilen tanındığı gerçeğinin uyumsuzluğunun altını çizer. Ancak Kaçar şahlarının despotik yönetimlerini toplum içindeki bölünmeler sayesinde ayakta tuttuklarını iddia ederek despotizm tarifini Kaçar idaresi için kullanmayı sürdürür.⁴⁹⁹ Avrupa ile kültürel ve ticari temasın yarattığı yeni aydın sınıfına mensup İranlı devlet adamı ve düşünürler XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlamasından itibaren, yani Nasırüddin Şah'ın saltanatı (1848-1896) boyunca, yazılı kanunlara müstenit, idarecilerin görev ve yetkilerinin belirlendiği, yasama ve yürütme erklerinin birbirinden ayrıldığı yeni bir düzenin gerekliliğini ileri sürmüşlerdir. Bu düşünceler XX. yüzyılın başında meşrutiyet hareketinin ideolojik temelini oluşturacaktır.⁵⁰⁰ Aydınları yeni bir düzen aramaya iten sebeplerin en başta gelenleri Batılı devletlerden gelen baskılar, Batılı ülkelere nazaran İran'ın hemen her alanda zaaf içinde bulunduğu fark edilmesi ve yönetimin bozukluğunun halka verdiği zararların

⁴⁹⁷ Bakhash, *The Evolution of Qajar Bureacracy: 1779-1879*, s.141.

⁴⁹⁸ Sheikholeslami, *The Sale of Offices in Qajar Iran, 1858-1896*, s.108.

⁴⁹⁹ Abrahamian, “Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran”, s. 9-31. Mezkûr zümrelerin yetki ve konularının tanınmasının Kaçar merkezî idaresinin zayıflığının tezahürü olduğu hakkında bkz. de Groot, *Religion, Culture and Politics in Iran*, s.127-129.

⁵⁰⁰ Bakhash, *Iran: Monarchy, Bureacracy & Reform under the Qajars: 1858-1896*, s. 4-5,8, 38-39, 335-338.

günden güne artmasıdır.⁵⁰¹ Dolayısıyla aydınlar çareyi yönetim şeklinin değişiminde bulmuşlar, bu değişim talebinin merkezine kanunu yerleştirmişlerdir.⁵⁰²

Kaçar devlet yönetimi niçin kanunlara dayanmamıştır? Aydınların yanı sıra kanun hazırlama teşebbüsüne girişen Nasırüddin Şah devri ricalinin kanunu, hükümdarın keyfî idaresinin sınırlanması olarak algıladıkları ve bu hususta isteksiz davrandıkları görülmektedir.⁵⁰³ Oysaki Türk-İslam devletlerinde hukukun kaynaklarından biri hükümdarın iradesi ile tedvin edilen veya ferman olarak çıkarılan kanunlardır. Türk-İslam hukuk geleneğinde kanun, hükümdarın mutlak iktidarına hudut tayin etmemekte bilakis hükümdarın mutlak iktidarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Osmanlı hukukunun tedvin edilen ve ülke çapında icra edilen kanunnamelerle oluşan bölümüne “örf-i sultani” denmiştir. İran’a hükmeden Türk-Moğol devletlerinden Selçuklular, İlhanlılar ve Akkoyunlularda da hükümdarların emriyle kanunlar çıkarılmıştır.⁵⁰⁴ Kanun çıkarılmasının amacı bir yandan idareyi düzene koymak öte yandan nüfuz sahiplerine ve yöneticilere karşı sıradan insanları korumaktır.⁵⁰⁵ Hükümdarın mutlak iktidarından neşet eden kanunlar aracılığıyla halkı zulümden koruma maksadı taşıyan devlet anlayışını, hükümdarların yetkilerinin sınırlandırılmadığına istinaden türetilen “doğulu despotluk” kavramı tarif etmekte yetersiz kalmaktadır.⁵⁰⁶ Batı Avrupa’daki feodal düzenin, hükümdarın iktidarına sınır getiren buna karşılık aristokrasiye serfler üzerinde geniş yetkiler tanıyan bünyesi içinde gelişen kanun fikri ile Türk devlet geleneğindeki kanun fikrinin farklılığı

⁵⁰¹ Algar, *Mirza Malkum Khan*, s.200-201.

⁵⁰² Katouzian, “The Revolution for Law: A Chronographic Analysis of the Constitutional Revolution of Iran”, s.757-759, 763-765. Hadi Enayat, *Law, State, and Society in Modern Iran*, Palgrave Macmillian, New York, 2013, s.23.

⁵⁰³ Bakhsh, *Iran, Bureaucracy & Reform under the Qajars*, s.281-282. Abbas Mirza Mülkara, *Şerh-i Hal-i Abbas Mirza-i Mülkara*, haz. Doktor Abdülhüseyin Nevai, İntişarat-ı Babek, Tahran, 1361. s.175.

⁵⁰⁴ Türk-İslam devlet geleneğinde tedvin edilmiş kanunlara dayanan örfi hukuk hakkında bkz. M. Fuad Köprülü, “İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?”, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s.11-35. Halil İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultanî Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Osmanlı İmparatorluğu*, EREN Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.319-341.

⁵⁰⁵ İlhanlı hükümdarı Gazan Han’ın nüfuz sahibi kimselerin kadınlara baskı yapmalarını engellemeye yönelik düzenlemeleri hakkında bkz. Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2009, s.330. Osmanlı ceza kanunnameleriyle reayayı baskıcı idarecilere karşı korumanın amaçlandığı hususunda bkz. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford University Press, Oxford, 1973, s.176.

⁵⁰⁶ Meselenin Osmanlı Devleti açısından ele alınışı için bkz. Halil İnalçık, “Comments on Sultanism, Max Weber’s Typification of the Ottoman Polity”, *Princeton Papers: Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies*, No.1, 1992, s.49-72. “Doğulu despotluk” kavramı hakkında bkz. Michael Curtis, *Orientalism and Islam*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

ortadadır.⁵⁰⁷ XIX. yüzyıla gelindiğine Batı Avrupa’da sadece aristokrasinin değil halkın hukuku da tanınmış bulunuyordu. Devletin işleyişi yasama meclislerinde hazırlanan kanunlarla düzenlenir durumdaydı. Hükümdarın yetkileri kanun vasıtasıyla belirleniyordu.⁵⁰⁸ Kaçarlar devrinde aydınların talep ettikleri kanunun Avrupalı anlamdaki kanundur. Yani kanunla hem devlet ve toplum hayatının düzene kavuşturulması hem de hükümdarın yetkilerinin açık olarak tespit edilmesi hedeflenmiştir.⁵⁰⁹ Devlet ricali arasında kanun ile hükümdarın keyfi idaresinin sonlanacağı düşüncesinin mevcudiyeti,⁵¹⁰ Kaçarların Türk devlet geleneğindeki kanun fikrinden habersiz bulduklarını göstermektedir. Bu nedenle Kaçar idaresindeki bozukluk, doğu despotluğu kavramı bağlamında değil örfi kanun düşüncesinin Kaçarlara niçin intikal etmediği sorusu temelinde değerlendirilmelidir.⁵¹¹

Hâliyle Kaçar tarih yazımında mutlak iktidarla kanun arasında bir bağlantı kurulmamıştır. Hükümdarın mutlak iktidarına olayların akış örgüsü içinde, sonradan çağrışımları hatta anlamları değişecek kavramların kullanımıyla değinilir. Bu kavramlar istila, istiklal ve istibdattır. Örneğin Muhammed Hasan Han’ın “istila” ve “istiklal” ile mücadeleye girişmesi Kerim Han Zend’i korkutmuştur.⁵¹² Aga Muhammed Han Kirman şehrini “istibdad”ının gücüyle almıştır.⁵¹³ Rakip şehzadeleri saf dışı eden Muhammed Şah tam bir “istila” ve “istiklal” ile saltanat tahtına cülus etmiştir.⁵¹⁴ Nasırüddin Şah döneminde mevlit gecesi münasebetiyle “Devlet-i ebed müddet” kıyamete kadar şeriat ile “müstakar”, “müttehî”, “müstakil” ve “müstebit” kalsın diye dua edilmiştir.⁵¹⁵

Nasırüddin Şah devrinde gündeme gelen ıslahatçı tekliflere cevap vermek isteyen *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* müellifi Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana,

⁵⁰⁷ Feodal kanunun gelişimi ve Batılı demokratik düzenin doğuşundaki etkisi hakkında bkz. Charles Sumner Lobingier, “Rise and Fall of Feodal Law”, *Cornell Law Review*, Vol.18, 1932, s.192-231. Feodal düzende hükümdarlara haklarını tanıttıran aristokratların serfler üzerinde siyasi ve hukuki yetkileri haiz olmalarına dair bkz. Halil Cin-S. Gül Akyılmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1995, s.32-33, 57-58, 132-135.

⁵⁰⁸ Randall Lesaffer, *European Legal History*, İngilizceye çev. Jan Arriens, Cambridge History Press, New York, 2009, s.421-425.

⁵⁰⁹ Algar, *Mirza Malkum Khan*, s.29. Nobuaki Kondo, *Islamic Law and Society in Iran*, Routledge, New York, 2017, s.1.

⁵¹⁰ Mülkara, *Şerh-i Hal-i Abbas Mirza-i Mülkara*, s.175.

⁵¹¹ Çalışmanın ikinci bölümünde Kaçar idaresinin kanunlarla istinat etmeyişi, vekayinamelerdeki hukuki kavramların içeriği açısından ele alınacaktır.

⁵¹² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri IX*, s.7089.

⁵¹³ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkarani*, s.92.

⁵¹⁴ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.231.

⁵¹⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri X*, s.8972.

bu cevabını vekayinamesinde değil başka bir eserinde verir. Cumhuriyet talep etmemiş oldukları hâlde ıslahat destekçisi aydınları cumhuriyetçiliklere suçlar⁵¹⁶ ve fikirlerine yönelik karşı çıkışını cumhuriyet eleştirisi ve mutlakiyet savunusuyla yapar. İtimadüssaltana'ya göre ilk insanlar evvela tabiat olaylarına ilahlık atfetmişler ancak aralarından bazıları kitlelerin saflığını fark ederek, kurbanların ilahlara kendileri aracılığıyla iletilebileceğine insanları inandırmışlardır. “İrşat” ve “mürşit” bu surette ortaya çıkmıştır. Fakat mürşitler insanlardan daha fazlasını istedikçe kendi aralarında çatışmaya düşmüşler, yönlendirdikleri insanları da çatışmaya sevk etmişlerdir. Nihayet insanlar ihtilafların çözümü için bir hakemin varlığına ihtiyaç duymuşlardır. Ardından şerrin önlenmesinin askerle mümkün olduğunu, askerinin vazifesini yapabilmesi için maaşa bağlanması gerektiğini fark etmişler böylece vergi usulünü ihdas etmişlerdir. İşte bu şekilde doğan saltanatın “müstakil” olması gerekir. En iyi düzen “istibdat” ve “istiklal” ile sağlanır. Aksi hâlde ülkede karışıklık çıkar. Çünkü ilimde ve amelde noksanı olan ülke ahalisi cahildir. Bu incelikleri anlamayan cumhuriyet yanlıları kendilerini insanların en akıllıları zannetmekle birlikte şüursuzdurlar. “Devlet-i cumhuri” düzeninin zararlarından habersizdirler. Cumhuriyete geçen ülkelerdeki akıl sahipleri pişman olmuşlardır fakat cahil kitlelerden korktukları için ellerinden bir şey gelmemektedir.⁵¹⁷ Müellifin 1895'te telif ettiği bu eseri İran'a hükmeden Acem ve Türk hükümdarlarının Kaçar devri sadrazamlarını sorguya çektikleri bir kurgudur.⁵¹⁸ Hükümdarlar ve sadrazamlar arasında renkli konuşmaların canlandırıldığı eserde, bir sorgu meclisinin kurulmasını, devletin “esas-i istiklalinin” nasıl sarsıldığını öğrenmek isteyen Aga Muhammed Han talep etmiştir. İtimadüssaltana'nın devletin ortaya çıkışına dair fikirleri İslami gelenekten çok Batı siyasi düşüncesinin izlerini taşır. Döneminin aydınlarının aksine o, Batılı düşüncelerden mutlakiyeti müdafaa maksadıyla faydalanmaktadır. Mutlak iktidar için kullandığı kavramlar görüldüğü üzere istibdat ve istiklaldir. Mutlak iktidarın bulunmadığı düzeni “devlet-i cumhuri” tabiriyle tanımlar. İlginç olan husus kaleme aldığı vekayinamede, devrimle cumhuriyete geçmiş olan Fransa için “saltanat-ı müstakile” yerine “saltanat-ı meşruta” kurulduğunu yazmasıdır.⁵¹⁹ Demek ki müellif

⁵¹⁶ Algar, *Mirza Malkum Khan*, s.47.

⁵¹⁷ İtimadüssaltana, *Halise Meşhur Be Habname*, s.14-18.

⁵¹⁸ Bircendi-Alizade-Cuybari, “Delayil-i Ruykerd-i Endişeverzan-ı Asr-ı Kacar Be Habnamenevisi”, s.85.

⁵¹⁹ İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasırı* III, s.1417.

mutlak iktidarı barındırmayan meşrutiyet ve cumhuriyet arasında bir fark görmemektedir.

Meşrutiyet taraftarlarının zihin dünyasında özellikle istibdat kavramının anlamı değişecek, devlet erkler ayrılığını yansıtan bir tanım kazanacaktır. Meşrutiyetin ilk devresinde (1906-1908) *Hablü'l-Metin* ve *Sur-u İsrâfil* gazeteleri mutlakiyet yanlılarına karşı fikir mücadelesi yürütürlerken meşrutiyetle birlikte gelen yeni devlet tasavvurunu gösterecek veriler sunarlar. Öncelikle temas edilmesi gereken husus “istibdat” kavramının zulüm ile birlikte anılır hâle geldiğidir.⁵²⁰ Yeni düzen ise meşrutiyet sözüyle olduğu kadar “meşveret” ve “keneş” kavramlarıyla da tarif edilmektedir.⁵²¹ Vekayinamelerde istişarenin karşılığı olarak kullanılan bu kavramların anlamı meşrutî düzeni tarif edecek bir biçime dönüşüme uğramıştır. Gazetelerin makalelerinde öne sürüldüğü kadarıyla, alınan kararların sonuçlarını düşünmeksizin halkı keyfe göre idare etmek demek olan “istibdat” insanlığı harap eder, şeriatı ortadan kaldırır. Müstebit kimse bilime, adalet ve insafa yani insanlığa düşmandır.⁵²² İstibdat devrinin başlıca vasfı imtiyaz kazanma ve hak gaspıdır.⁵²³ İmtiyazlarını kaybedeceklerini gören istibdat yanlıları bu nedenle meşrutiyeti yıkmaya çalışmaktadır.⁵²⁴ Zulüm ve baskı müstebidin alışkanlığıdır. Nitekim millet emirlerin ve valilerin zulmüne daha fazla katlanamadığı için “devlet-i meşruta” talep etmiştir.⁵²⁵

Meşrutiyete evrilen ıslahat hareketlerinin kanun talebiyle başladığına değinilmiştir.⁵²⁶ Fakat kuşkusuz meşrutiyetin kanuna dayalı yönetimi aşan bir manası vardır. Meşrutiyete geçildiğinde yeni düzenin vasfına dair tartışmalar sürmekte, *Hablü'l-Metin* meşrutiyetin ne olduğuna dair izahata girişmektedir. Bu izahata göre mutlakiyete “saltanat-ı istibdadiyye” meşrutiyete ise “saltanat-ı meşruta” denir. Kanun sahibi her memlekete meşrutiyet denmez. Kanun sahibi olup vezirleri kanuna uygun icraatta bulunan ülkelere “memleket-i mukannine” (mukannine kelimesi kanun kökünden türetilmiştir) denir. İki tür kanun ülkesi vardır. İlkinde yasama ve yürütme erkleri bir kişinin veya zümrenin elindedir. Kanunu koyan ve uygulayan aynı makamdır. Bu tür kanun devleti “devlet-i müstebidedir”. Bir kişi tüm halkın can ve

⁵²⁰ *Hablü'l-Metin*, 21 Ağustos 1907, No.96, s.2.

⁵²¹ *Sur-u İsrâfil*, 6 Haziran 1907, No.2, s.4.

⁵²² *Hablü'l-Metin*, 5 Mayıs 1907, No.6, s.1-2.

⁵²³ *Sur-u İsrâfil*, 20 Cemaziyelevvel 1326 (20 Haziran 1908) No.32, s.7.

⁵²⁴ *Hablü'l-Metin*, 30 Temmuz 1907, No.77, s.3-4.

⁵²⁵ *Sur-u İsrâfil*, 22 Ağustos 1907, No.11, s.1-2.

⁵²⁶ Katouzian, “The Revolution for Law: A Chronographic Analysis of the Constitutional Revolution of Iran”, s.757-759, 763-765.

malına hükmeder. Zulmü kanun koyarak icra eder. Millete söz hakkı tanımaz. Örneğin Osmanlı Devleti kanun devletidir fakat müstebittir. Çünkü milletin oy verme ve kanun koyma yetkisi yoktur. Sultanın iradesi her zaman kanunun üzerindedir. Yani istibdat sadece kanunsuz ülkelere özgü değildir. Petro'dan beri Rusya da kanunla yönetilmektedir. Fakat millet meşrutiyet için yani kanun koyma hakkını elde etmek için isyan etmiştir. Çünkü “kanun-u müdevvenî” (tedvin edilmiş kanun) meşrutiyet için yeterli değildir. İkinci tür kanun ülkesi meşrutiyettir. Meşrutiyette kanunu koyan ve uygulayan makamların birbirinden farklı olması gerekir. Ancak bu şartla bir rejim için “meşruta” ve “konstitüsyonel” denebilir. Fakat bu da yeterli değildir. Kanun devleti ile meşrutiyet devleti arasında bir fark daha vardır. İstibdatta vezirler ister kanunla ister kanunsuz hareket etsinler sadece padişaha karşı sorumludurlar. Padişah liyakatine bakmadan birini tayin veya azleder. Meşrutiyette ise millete yani “meclis-i mebusan” a karşı sorumludurlar. Zira devlet milletin bir cüzüdür.⁵²⁷ Bu makale kanun fikrinin merkeze konduğu islahat hareketinin başlangıcından elli yıl kadar sonra, yaşanmakta olan kafa karışıklığına cevaben yazılmıştır. *Hablü'l-Metin* 'deki makalede meşrutiyetten bahsedilmesi için yasama ve yürütme erkleri arasındaki ayrılığın ve bakanların meclise karşı sorumluluğunun şart olduğu açıklanmaktadır. Devlet ve milleti ayrı olgular kabul eden geleneksel görüşün de değiştiği görülmektedir. Gazete meşrutiyetten yana kesin tavrını padişahın ancak halka tam ve mutlak bir hürriyet tanınması hâlinde “zıllullah” olabileceği beyanıyla daha da aşikâr eder.⁵²⁸ Meşrutiyetin İran'da devlet tasavvurunu değiştirmekle birlikte devletle ülke arasında kurulan bağın meşrutiyetçi basında da sürdürüldüğü “Devlet-i Ebed müddet-i Aliyye-i İran” tabirine yer verilmesinden anlaşılmaktadır.⁵²⁹

Vekayinamelerin anlatılarında, Kaçarlar tarafından devletin hükümdarın mutlak yönetimi olarak tasavvur edildiği ortaya konmaktadır. Hükümdara ait olan devletin bünyesinde şehzadeler ile “büyükler” şeklinde anılan yöneticiler yer alırken ulemanın yer almadığı açıkça ifade edilmektedir. Devlet ve halk ayrı olgular olarak kabul edilirken ordu, reaya ile birlikte halkın unsuru sayılmaktadır. Kaçar şahlarının savaşmayı bilen adil hükümdarlar suretinde gösterilmeleriyle Kaçar hanedanının mutlak saltanatını meşrulaştırmayı amaçlayan bir söylem üretilmiştir. Ancak bu söylem aynı zamanda hükümdarlara güvenlik ve adaletin sağlanması görevini

⁵²⁷ *Hablü'l-Metin*, 10 Ağustos 1907, No.86, s.1-2.

⁵²⁸ *Hablü'l-Metin*, 21 Ağustos 1907, No.96, s.2.

⁵²⁹ *Hablü'l-Metin*, 10 Ağustos 1907, No.86, s.2.

yüklemektedir. İran'ı Meşrutiyet Devrimi'ne götüren şartların oluşmasında bittabi Kaçar idaresinin bu hususlardaki yetersizliğinin etkisi büyüktür. Neticede mutlak saltanat ıslahatçı aydınların nezdinde meşru bir seçenek olmaktan çıkmıştır. Nitekim meşrutiyet basınında yeni bir devlet tasavvuru ortaya konurken kimi siyasi kavramlar mutlak saltanat yerine meşrutî saltanat tercihini aşikâr eden içerikler kazanmıştır. Kaçar idaresinin kanuna dayanmasının nedenine dair, vekayinamelerdeki hukuki kavramların içeriği esas alınarak yapılan inceleme, meselenin dinî boyutundan dolayı din-meşrutiyet ilişkisinin konu edildiği bölümdedir. Kaçar idaresinin güvenlik ve adaleti sağlayamayışının halktaki yansımaları ile ilgili bazı somut örnekler ise bir sonraki alt başlıkta verilecektir.

1.3. İdare ve Halk

Kaçar tarih yazımında hükümdarların kararları veya idarenin uygulamaları bu karar ve uygulamaları gerekçelendirmeye yönelik bir çerçeve içinde sunulmaktadır. Gerek ortaya konan açıklamalar gerekse de kullanılan kavramlar Kaçar yönetim anlayışında iktidarın istinat ettiği düşünce zeminini ortaya koyar. Bu zeminde kuşkusuz hükümdarlar, hanedan ve devlet idealize edilir. Ancak bilhassa din-meşrutiyet ilişkisinin incelendiği bölümde görüleceği üzere hanedanın meşrutiyetini zayıflatan sebepler de vekayinamelerdeki doğrudan veya dolaylı anlatımlar vasıtasıyla fark edilmektedir. Bu çalışmada Kaçar hanedanının meşrutiyeti meselesi vekayinamelerde ileri sürülen düşünceler bağlamında ele alınmakla beraber incelenen düşüncelerin gündeme geldiği siyasi ortam da kısaca değerlendirilmelidir. Kaçar tarihine bakıldığında hanedanın sonunu getiren iki esas sorun göze çarpmaktadır. Bunların ilki Kaçarların kuruluştan itibaren merkezî ve güçlü bir ordu kuramayışlarıydı. İkincisi idari düzenin tespit edilmiş kurallara ve kanunlara göre işlemeyişiydi ki halka en fazla yansıyan olumsuzluğu ağır vergilerdi.

Kaçarların iktidarda oldukları XIX. yüzyıl boyunca Rusya Asya'daki topraklarını genişletmeye, İngiltere ise Hindistan'ı olası tehditlerden korumaya yönelik siyaset izliyorlardı. Hâliyle İran iki devlet arasındaki rekabet sahalarından biri

oldu.⁵³⁰ Osmanlı ordusunu bir defa yenilgiye uğratmakla birlikte,⁵³¹ modern talim ve savaş usulleri ile teçhizattan mahrum Kaçar ordusunun Rus ve İngiliz ordularına karşı koyması mümkün değildi. Rusya karşısında Kaçarlar 1804-1813 ve 1826-1828 savaşlarında ağır yenilgilere uğradılar. Bu savaşlar neticesinde imzalanan Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları Kaçarların Güney Kafkasya'dan çekilmesine yol açtı.⁵³² İngiltere ile ihtilafın nedeni ise Herat şehriydi. Üç defa Herat'a sefer eden Kaçarlar ilk girişimlerinde Feth Ali Şah'ın veliahdı Abbas Mirza'nın ani ölümü (1833), Muhammed Şah tahtta iken gerçekleşen ikinci girişimlerinde İngiltere'nin Basra Körfezi'ne donanmasını göndermesi (1838), Nasırüddin Şah devrindeki üçüncü girişimlerinde şehri almalarına rağmen İngiltere'nin İran güneyine asker çıkarması sebebiyle amaçlarına ulaşamadılar. Nasırüddin Şah 1857'deki Paris Antlaşması'yla Herat üzerindeki hak taleplerinden vaz geçmek zorunda kaldı.⁵³³

Kaçar idaresi ordudaki ıslahat ihtiyacını Ruslarla gerçekleşen ilk savaş sırasında fark etmişti. Veliiaht, saltanat naibi ve Azerbaycan valisi olarak Kaçar ordularına komutanlık eden Abbas Mirza, vazifeye aldığı yabancı askerî uzmanların gözetiminde ateşli silahları etkin kullanmalarına yönelik eğitilen piyade birliklerinin teşkiline başladı. Lakin boy mensubu süvarilerden oluşan Kaçar ordusu bittabi birkaç yıl içinde modern bir ordu hâline gelemeydi. Osmanlılardan mülhem "Nizam-ı Cedid" adı verilen Abbas Mirza'nın ıslahatı her iki savaşta da Rusları durdurmaya yetmediği gibi vefatından sonra da sürdürülmedi. Nasırüddin Şah dönemindeki ıslahat çabaları sürekli ve düzenli değildi. Yeterli bütçe ayrılmıyor, ordunun büyük ölçüde modernleşmesini sağlayacak miktarda asker eğitilmiyordu. Nasırüddin Şah'ın emriyle Rusya'daki örneğine benzer nizamda 1879 yılında kurulan ve Rus subaylarının denetimine verilen "Kazak Birliği", Kaçar hanedanının sonuna dek İran'ın yegâne düzenli askerî birliği olarak kaldı. Fakat mevcudu az olduğundan modern askerî usullerin Kaçar ordusunun tümüne yayılmasını temin edecek bir nüve hâlini alamadı.

⁵³⁰ Kaçarlar devrinde İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Avrupa devletlerinin İran'a yönelik izledikleri siyaset hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Doktor Mahmud Afşar Yezdi, *Siyaset-i Urupa Der İran*, Farsçaya Çev. Seyyid Ziyaeddin Dehşiri, Bünyad-ı Mevkufat-ı Doktor Mahmud Afşar Yezdi, Tahran, 1979.

⁵³¹ Osmanlılar ve Kaçarlar arasında sınır anlaşmazlıkları nedeniyle çıkan savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eralp Yaşar Azap, *1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2021.

⁵³² Kaçar ordusunun Rus ordusu karşısındaki zaafı ile Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarının sonuçlarına dair bkz. Atkin, *Russia and Iran 1780 -1828*, s.99-113, 144-160.

⁵³³ Herat sorunun Kaçar tarihi boyunca seyri hakkında bkz. Somaye Hamidi-Nasır Yusufzahi, "İran ve Mesele-i Herat ve Kandahar Der Devre-i Kaçar", *Faslname-i Tarih-i Revabit-ı Harici*, Şomare-i 64, 1394, s.73-97.

Tüm bu nedenlerde dolayı ordu Kaçar tarihi boyunca menfi hususiyetlerini muhafaza etti.⁵³⁴

Kaçar tarihinin başlangıcından sonuna dek yabancı gözlemcilerin ordu hakkındaki tahlil ve tasvirleri hemen hemen hiç değişmemiştir. Feth Ali Şah'ın saltanatının (1797-1834) ilk yıllarında İran'a gelen seyyahlara göre ordu büyük ölçüde süvarilerden oluşur. Askerler bir gösteride yanlılıkla izleyicileri vuracak denli talim ve disiplinden yoksundur.⁵³⁵ Ordunun çoğunluğunu oluşturan disiplinsiz süvariler farklı boylara mensuptur. Komutanlıkları elinde bulunduran boy beyleri arasında kıskançlık vardır. Hiyerarşi karışıktır. Subaylar tahsilsiz ve rüşvetçidir. Maaşlar gecikmeli ödenir.⁵³⁶ Muhammed Şah devrine (1834-1848) geldiğinde ordu mevcudu resmiyette seksen bin olsa da gerçek sayı çok daha azdır. Firar yaygın olup subaylar askere terhis kâğıdı satacak kadar yolsuzluğa batmıştır.⁵³⁷ Disiplinden ve yeterli teçhizattan yoksunluk barizdir.⁵³⁸ Büyük bölümünü boy mensubu süvarilerin oluşturduğu ordunun topçu sınıfı zayıftır. Devletin geliri az olduğundan iyi talim gören, kalabalık bir ordu teşkil edilememektedir. Asker maaşını düzenli alamadığından kendi halkını yağmalamaktadır.⁵³⁹ Ordunun Muhammed Şah devrindeki özellikleri oğlu Nasırüddin Şah'ın saltanatında da (1848-1896) sürmektedir. Zira maaşlarını zamanında alamamaları askeri yağma ve hırsızlığa sevk etmektedir. Ana yollara yakın köyler askerin yağmasından bıkan halk tarafından terk edilmiştir.⁵⁴⁰ Ordunun gerçek mevcudu kâğıt üzerindeki mevcudunun çok aşağısındadır.⁵⁴¹ Muzafferüddin Şah devrinde (1896-1907), Meşrutiyet Devrimi'nin başladığı 1905-1906 yıllarına geldiğinde ordu perişan vaziyetini korumaktadır. İdari makamları peşin ödeme karşılığında tevzi etme uygulaması subay atamalarında da esastır. Subaylar askerlerine kıyafet satmaktadır. Orduya ayrılan bütçe subayların

⁵³⁴ Kaçar ordusunun hususiyetleri ve askerî islahat çabaları ile ilgili bkz. Stephanie Cronin, "Building a new army: military reform in Qajar Iran", *War and Peace in Qajar Persia*, ed. Roxane Farmanfarmanian, Routledge, New York, 2008, s.47-87. Uzi Rabi-Nugzar Ter Oganov, "The Military of Qajar Iran: The Features of an Irregular Army from the Eighteenth to the Early Twentieth Century", *Iranian Studies*, 45:3, 2012, pp.333-354.

⁵³⁵ Waring, *A Tour to Shiraz*, s.81-83.

⁵³⁶ Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, s.32-35.

⁵³⁷ Southgate, *A Narrative of a Tour in Turkey and Persia II*, s.84-85.

⁵³⁸ Fowler, *Three Years In Persia II*, s.183.

⁵³⁹ Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, s.153, 157-160.

⁵⁴⁰ Ussher, *A Journey From London To Persepolis*, s.570, 637-638.

⁵⁴¹ Ussher, *A Journey From London To Persepolis*, s.637. Benjamin, *Persia and The Persians*, s.490. Wilson, *Persian Life and Customs*, s.184.

cebine gitmektedir. Talimsiz ve teçhizatsız askerler geçimlerini başka işlerde çalışarak temin etmektedir. Ordunun resmî ve hakiki mevcudu arasındaki fark büyüktür.⁵⁴²

Kaçar ordusunun yetersizliği vekayinamelerde de yansıtılmıştır. Değınildiğı üzere yabancı gözlemcilerin dikkat çektiğı hususlardan bir tanesi askerin kendi halkını yağmalamaktan çekinmediğidir. Feth Ali Şah devri vekayinamesi *Measir-i Sultaniye*'de Abbas Mirza'nın Azerbaycan'daki yönetimi methedilirken, veliahdın dirayeti sayesinde halkın emvaline askerin el uzatamadığı mükerreren kaydedilmiştir.⁵⁴³ Bu kayıtlar Abbas Mirza'nın sağlam idaresinin delilleri olarak değerlendirilebileceğı gibi Kaçar ordusunun kendi halkına zarar vermesinin yarattığı rahatsızlığın tezahürü olarak da görülebilir. Nasırüddin Şah devrinde kaleme alınan *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de ise komutanların Aga Muhammed Han döneminde askerin ödeneğine el koyamadıkları yazılıdır.⁵⁴⁴ Sertliğıyle maruf Aga Muhammed Han saldığı korkuyla askerin hakkının yenmesini engellemiş olabilir. Bununla beraber vekayiname müellifi Kaçar ordusundaki, yukarıda örnekleri verilen yaygın yolsuzluklardan yakınıyor gibidir. Kaçar tarih yazımında gerek Ruslarla gerekse de İngilizlerle çarpışılırken Kaçar ordusunun düzen ve disiplinden mahrumiyetinin yenilgilere yol açtığını gösteren kayıtlar vardır.⁵⁴⁵ Bu kayıtların en dikkat çekici olanı *Farsname-i Nasiri*'dedir. Nasırüddin Şah devrinde Herat'ın zapt edilmesi sonrasında İran güneyine çıkan İngiliz kuvvetlerine gerektiğı gibi karşı konulamadığı çünkü hazırlıksız yakalandığı belirtilmektedir. Zira vekayinameye göre daha önce güney sahillerinde savaş gemisi görülmemiştir.⁵⁴⁶ Halbuki malum olduğu üzere İngilizler Muhammed Şah'ı, Herat kuşatmasını kaldırmaya Basra Körfezi'ne donanma göndererek mecbur etmişlerdi.⁵⁴⁷

Yabancı gözlemcilerin aktardıkları kadarıyla Meşrutiyet Devrimi'ne dek perişanlık içinde kalan Kaçar ordusu devrimin ikinci safhası sırasında, Nisan 1909'un son günlerinde Tebriz'i işgal eden ve ülkenin kuzeybatısında işgal ettiği sahayı genişleterek İran Meclisi'ni bir ultiatomla 24 Aralık 1911 tarihinde kapattıran

⁵⁴² Şıncu, *Sefer Der Fulat-i İran*, s.102, 109-112.

⁵⁴³ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.166, 203, 232-233.

⁵⁴⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7419.

⁵⁴⁵ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.208. İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.353. Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.39, 50. Hurmuci, *Hakayikü'l-Ahbar-ı Nasiri*, s.199-200. Sipıhr, *Nasihü't-tevarih* I, s.373. Sipıhr, *Nasihü't-tevarih* III, s.1396. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7640. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8887-8888. İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1505. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.816.

⁵⁴⁶ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.809.

⁵⁴⁷ Volodarsky, "Persia and the Great Powers, 1856-1869", s.116.

Ruslara karşı direniş gösteremedi. Oysaki ülkenin yegâne düzenli askerî gücü olan Kazak Birliğı Muhammed Ali Şah tarafından Meclis'in dağıtılmasında kullanılmış, Şah'a bağı kuvvetler aylarca Tebriz'i kuşatma altında tutmuştu.⁵⁴⁸ İran'daki Rus askerî varlığı 1917 Devrimi'ne kadar devam etti.⁵⁴⁹ I. Dünya Savaşı'nda Rus, Türk ve İngiliz ordularının savaş alanı hâline gelen İran, savaşın sonunda İngiliz birlikleri tarafından istila edildi. Dünya Savaşı'nın bitimiyle Kaçar hanedanına son verecek sima da Kazak Birliğı içinden çıktı. Rıza Şah Kazak Birliğı içinde bir subay iken önce darbe ile hükümeti ele geçirdi. Günden günde gücünü artırarak 10 Aralık 1925'te Meclis kararıyla saltanata seçildi.⁵⁵⁰

Meşrutiyet Devrimi'ni takip eden dönemde yabancı ordulara karşı koyacak kudretinin bulunmadığı anlaşılan Kaçar idaresinin yıkılmasından çok önce, yabancı devletler karşısında uğranılan yenilgilerden dolayı ülkenin günün birinde işgale gireceğı düşüncesinin halk arasında yerleştiğini yine yabancı gözlemciler kaydetmişlerdi. Bu düşüncenin mevcudiyeti ilk kez Muhammed Şah'ın saltanatı (1834-1848) sırasında fark edilmiştir. Yabancıların gözlemlerine nazaran halk arasında artık hanedanın ve hatta devletin yıkılabileceğı kaygısı vardı.⁵⁵¹ İstanbul'un düşman işgaline girmesi ihtimaline binaen vefatlarından evvel şehrin Anadolu yakasına gömülmeyi vasiyet eden Türkler gibi İran'ın güneyinde yaşayan insanlar da bölgenin bir gün İngiliz işgaline gireceğini düşünüyorlardı.⁵⁵² Nasırüddin Şah devrine (1848-1896) gelindiğinde Kaçar idaresi Türkmenlerin saldırılarını durdurmaktan dahi acizdi. Türkmenler Horasan'a tertip ettikleri saldırılarla kaçırdıkları insanları Hive'ye köle olarak satıyor, ahalinin mallarını yağmalıyordu. Vaziyet Rusların Hive ve Türkmen topraklarına saldırdığı yıllarda da aynıydı.⁵⁵³ Hive'ye saldırısı akabinde İranlı esirleri serbest bıraktıran Rusya'nın Horasan halkı nezdinde büyük itibarı vardı. Kaçar yönetimi ise hor görülüyordu. Halk emniyet içinde yaşayacağı umuduyla Rus işgalini bekliyordu. Rusların Horasan'a saldırmaması hâlinde buradaki tebaasının şaha sadakat göstermeyeceğı gözlemleniyordu.⁵⁵⁴

⁵⁴⁸ Afary, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, s.141, 224-226, 252, 335-336.

⁵⁴⁹ Şemim, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, s.553.

⁵⁵⁰ Majd, *Great Britain & Reza Shah*, s.22-89.

⁵⁵¹ Southgate, *A Narrative of a Tour in Turkey and Persia II*, s.84.

⁵⁵² Fowler, *Three Years In Persia II*, s.333.

⁵⁵³ Türkmenlerin Horasan'a Nasırüddin Şah devrinde de süren saldırılarına dair bkz. Zargarinejad-Alipur, "Türkmenha ve Bordegi-i İraniyan Der Asr-ı Kacar", s.37-42.

⁵⁵⁴ MacGregor, *Narrative of a Journey Through the Province of Khorassan and on the N.W. Frontier of Afghanistan in 1875*, s.153, 253, 266.

Askeri zafiyetten sonra Kaçar Devleti'nin başta gelen ikinci meselesi idareye hâkim olan keyfî uygulamalardır. İran'ı Meşrutiyet Devrimi'ne götüren esas nedenlerden biri kanuna dayanmayan Kaçar idaresinin, ahaliyi ağır vergiler ve keyfî uygulamalarla yıldırmasıdır.⁵⁵⁵ Ulema Kaçar tarihi boyunca idarenin baskılarından bunalan halkın dayanağı olmuştur.⁵⁵⁶ Nasırüddin Şah devrinde Batı medeniyeti ile temaslar neticesinde ortaya çıkan aydın zümresi ile ulema, dünya görüşlerindeki ciddi farklılıklara rağmen Kaçar idaresine tüccar ve esnaf ile birlikte muhalefet etmişlerdir. Tütün İsyanı (1891-1892) ile Meşrutiyet Devrimi'nde (1906) mezkûr toplumsal kesimler ittifak içindedir.⁵⁵⁷ Devrim Tahran Valisi'nin şeker fiyatlarını düşürmeyen esnafı falakaya çektirmesiyle başlamış, ulema esnafın yanında yer almış, dinî mekânlar sığınma alanları olarak kullanılmıştır. Lakin ulemanın öncülüğüne rağmen geleneksel bir çözüm yöntemi yerine meşrutiyet benimsenmiştir.⁵⁵⁸ Kurulacak meclisin isminin Ağustos 1906'da Muzafferüddin Şah tarafında sadır edilen fermanda "Meclis-i Şura-i İslami" değil de "Meclis-i Şura-i Milli" olması aydınların yıllardır süregelen fikrî mesaisinin başarısıdır.⁵⁵⁹

Kaçar tarih yazıcılığının Feth Ali Şah (1797-1834) ve Nasırüddin Şah (1848-1896) devirlerinde yaşanan iki isyana dair aktarımları Meşrutiyet Devrimi'ne giden yolun nasıl açıldığının daha anlaşılır hâle gelmesini sağlayacaktır. *Tarih-i Zülkarneyn*'e göre Horasan valisi iken boy beylerinin itaatsizliğini sonlandıramayan Şehzade Muhammed Veli Mirza Yezd valiliği sırasında da baskıcı ve basiretsiz yönetimini sürdürmüştür. Yılın ilk altı ayında halktan vergi almayıp ikinci altı ayında zorla fazla vergi toplamıştır. Vergi toplarken kaba kuvvet uygulamaktan çekinmemiştir. Neticede isyan eden halk yüksek miktarda "pişkeş" ile Feth Ali Şah'ın huzuruna gönderdiği temsilciler aracılığıyla şehzadenin valilikten azlını talep etmiştir. Şehrin ulemasının da isteği bu doğrultuda olunca Şah talebi kabul ederek oğlunu görevden almıştır.⁵⁶⁰ İsyanın aktarımında dikkati çeken ilk husus vergi düzeninin bozukluğudur. Şehzade vergiyi yıl içinde muntazam zaman aralıklarında belirli

⁵⁵⁵ Kaçarların erken devirlerinden Nasırüddin Şah devrinin sonuna dek idare tarzı ile vergilendirmedeki keyfî uygulamalar hakkında bkz. Bakhash, *Iran, Bureaucracy & Reform under the Qajars*, s.281-288. Meredith, "Early Qajar Administration: An Analysis of Its Development and Functions", s.66-70. Sheikholeslami, "The Sale of Offices in Qajar Iran, 1858-1896", s.105-110.

⁵⁵⁶ Algar, *Religion and State In Iran 1785-1906*, s.24-25, 57.

⁵⁵⁷ Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, s.50-85.

⁵⁵⁸ Afary, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, s.51-58.

⁵⁵⁹ Ademiyyet, *İdeoloji-i Nohzet-i Meşrutiyet*, s.147-149.

⁵⁶⁰ Rusya ile ikinci savaşın sona erdiği (1828) sırada yaşanan isyan hakkında bkz. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn II*, s.681, 685-687.

oranlarla toplamamakta ve zora başvurmaktadır. Ulema halkın yanındadır. Halkın temsilcileri Şah'ın huzuruna pişkeş sunarak çıkmaktadır. Pişkeş Kaçar idaresinin istinat ettiği başlıca teamüldür. Bilhassa nevruz törenlerinde hükümdarlara pişkeş adıyla armağan sunulması gelenektir. İdari makamlara talip olan devlet ricalinden hangisinin bu makamlara tayin edilecekleri sundukları pişkeş meblağının yüksekliği ile belirlenir. Bir vali atandığı eyalette pişkeş için harcadığı meblağı telafi etmek, yeniden tayini için lazım olan meblağı biriktirmek ve tabi kazanç sağlamak amacını güder. Bunun yolu ise halktan mümkün mertebe fazla vergi toplamaktır. Yani pişkeş hem hükümdarlara sunulan armağan hem de devlet ricalinin makam elde etme vasıtasıdır.⁵⁶¹ Yezd halkı sesini Şah'a duyurabilmek için pişkeş hazırlamak durumunda kalmıştır.

Hakayikü'l-Ahbar-ı Nasiri'ye göre Nasirüddin Şah devrinde, hanedanın neşet ettiği Koyunlu Kaçarlarına mensup Gilan Valisi İsa Han ahaliden haddinden fazla vergi toplamıştır. Valinin ve oğlunun zulmünden bıkan halk isyan etmiştir. Merkezden gönderilen kuvvetlerle isyan bastırılmış, ulema ve ayandan müteşekkil bir heyetin Tahran'a gelerek valinin eziyetlerini bildirmesiyle vali azledilmiştir. Azledilen valinin yerine kardeşi tayin edilmiştir.⁵⁶² Gilan isyanının sebebi de ağır vergiler ve vali zulmüdür. Ulema yine isyancı ahalinin yanındadır. İdare isyanın sebebini halkın temsilcilerini dinleyerek öğrenebilmektedir ki bu durum eyalet idaresi üzerindeki denetimsizliği gösteren bir veridir. Baskıcı valinin yerine kardeşinin atanması idarenin meseleye ciddiyetle yaklaşmadığına işaret etmektedir.

Yabancı gözlemcilerin Kaçar idaresinin sorunlarını izah ederlerken öncelik verdikleri mesele vergi düzeninin bozukluğudur. Feth Ali Şah devrinin ilk yıllarından itibaren İran'a gelen seyyahlara göre bir vergi kalemi peşin ödemeye en yüksek meblağı sunana kiralanır. Vergi yükünü üreticiler çeker.⁵⁶³ Pişkeş en tepeden başlayıp yönetimin en alt kademelerine dek inen bir sömürü düzenidir.⁵⁶⁴ Feth Ali Şah idarecilerden mümkün mertebe fazla para koparmaya çalışır. İdareciler aynısını emirlerinde bulunanlara yapar. Neticede halk mağdur edilir.⁵⁶⁵ Şah her imkân

⁵⁶¹ Pişkeş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sheikholeslami, "The Sale of Offices in Qajar Iran, 1858-1896".

⁵⁶² 1271/1854-1855 yılında gerçekleşen isyan hakkında bkz. Hurmuci, *Hakayikü'l-Ahbar-ı Nasiri*, s.159.

⁵⁶³ Waring, *A Tour to Shiraz*, s.79-80.

⁵⁶⁴ Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, s.30-31.

⁵⁶⁵ Alcock, *Travels in Russia, Persia, Turkey and Greece in 1828-9*, s.112.

bulduğunda tebaadan vergi toplar. Maliye kayıtları muntazam tutulmaz. İdarenin bozukluğu merkezden uzak bölgelerde daha hissedilir olur. Azil ve tayinler peşin ödemeye göre gerçekleştirilir.⁵⁶⁶ Nasirüddin Şah devrinde de kendilerine arazi temlik edilenler halkı mümkün mertebe soyarlar. Bu vaziyet karşısında halk ulemaya ve yabancı elçiliklere sığınır.⁵⁶⁷ Pişkeş usulüyle makamlarına gelen ve yetkileri kesin çizgilerle belirlenmemiş valilerin haksız vergilerle halkı sömürmesi, vergilerin kaydının tutulmaması devam etmektedir.⁵⁶⁸ Bu ortamda sadece makamlar değil adalet dahi parayla satın alınır hâle gelmiştir.⁵⁶⁹ Bütün bu olumsuzlukların insanlar üzerinde nasıl bir tesir yarattığına dair bir İngiliz subayının Horasan hakkındaki raporunda malumat bulunmaktadır. Rapora göre Kaçar idaresinin bitmesini arzulayan Horasan halkı Avrupalı bir devletin saldırısına direnmez bilakis yabancı idaresini olumlu karşılar. Horasan'a nazaran refahın daha yüksek olduğu Mazenderan'da dahi Rus idaresi istenmektedir.⁵⁷⁰

Kaçar mutlak saltanatını nihayete erdiren Meşrutiyet Devrimi'nin meydana gelmesinin temel nedenlerinden bir diğeri, Kaçar idaresinin askerî baskılarına karşı koyamadığı İngiltere ve Rusya başta olmak üzere yabancı devletlerin iktisadi baskıları karşısında da direnememesidir. Türkmençay Antlaşması (1828) ile emtiasını İran'a düşük gümrük vergileriyle ihraç etme hakkı kazanan Rusya'dan sonra İngiltere gibi başka yabancı devletler de aynı hakkı elde etmişlerdir. İran pazarının ucuz yabancı mallara açık hâle gelmesi yerli üreticileri ve tüccarları zarara uğratmış, yabancı tüccarlarla rekabette zayıflatmıştır.⁵⁷¹ Geçimlerini daha ziyade, mezheben toplamaya yetkili oldukları dinî vergiler ile mahkeme hizmetleri karşılığında aldıkları ödemelerle sağlayan ulemanın önemli bir bölümünün Kaçar tarihi boyunca tüccar ve esnafla sıkı sosyo-ekonomik bağları olmuştur. Tüccar ve esnafın uğradığı zararlar ulema mensuplarını da etkilemiştir. Bilhassa Nasirüddin Şah devrinde yabancı tüccarlara verilen imtiyazlar tüccar ve esnaf ile ulemanın tepkisini doğurmuştur.⁵⁷² Aydınlar

⁵⁶⁶ Fowler, *Three Years In Persia II*, s.183-184, 189-190.

⁵⁶⁷ Sheil, *Glimpses of Life and Manners In Persia*, s.164-165.

⁵⁶⁸ Basset, *Persia The Land of Imams*, s.276-278.

⁵⁶⁹ Wilson, *Persian Life and Customs*, s.179-180.

⁵⁷⁰ Napier, *Collection of Journals and Reports Recieved from Captain the Hon. G. C. Napier*, s.244, 246, 249, 266.

⁵⁷¹ Bayat, *Iran's First Revolution*, s.45-47. Afary, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, s.18-23.

⁵⁷² Ulema mensuplarının Kaçar idaresi ile ilişkilerinde toplumun hangi sınıfına sosyo-ekonomik açıdan bağlı bulduklarının belirleyici olduğu, gerek Tütün İsyanı'nda gerekse de Meşrutiyet Devrimi'nde ulemanın daha ziyade, tüccar ve esnafla sıkı ilişkileri olan kesiminin muhalefette yer aldığı hususunda bkz. Muaddel, "İran'da Şii Ulema ve Devlet", s.154-156, 167-173.

ülkenin iktisadi bağımsızlığının yitirildiği kaygısını dillendirmişlerdir. Meşrutiyet Devrimi'nin öncüsü Tütün İsyanı (1891-1892), İran tütününün ülke içinde ve dışındaki ticaretinin bir İngiliz tüccarının inhisarına bırakılması nedeniyle patlak vermiştir. Şehir şehir bütün memlekete yayılan isyanda öncülüğü ulema ile aydınlar üstlenmiş, yurt dışında neşredilip ülkeye gizlice sokulan gazeteler halkın imtiyazdan haberdar olmasını sağlamıştır. Neticede Nasırüddin Şah imtiyazı iptal etmek zorunda kalmıştır.⁵⁷³ Tütün İsyanı'nın gidişatındaki en belirleyici hadise Irak'ta ikamet eden Müçtehit Mirza Hasan Şirazi'nin imtiyaz anlaşması iptal edilene dek tütün kullanımını haram kılan fetvasıdır. Bu fetvaya ülke çapında riayet edilmiştir.⁵⁷⁴ Ülkenin iktisadi bağımsızlığına yönelik kaygılar Meşrutiyet Devrimi'nin de gündemlerinden biridir. 1905 yılı sonunda başlayan devrimin arifesinde de rahatsızlık kaynaklarından biri İran gümrüklerinin ıslahı için istihdam edilen Belçikalı gümrük memurlarının Rus emtiasının ithaline kolaylık sağlayan düzenlemeleridir.⁵⁷⁵

Kaçarların meşrutiyet inşası çabasının fikrî yönünün anlaşılabilmesi, yukarıda umumi hatlarıyla izahına çalışılan, Kaçar idaresinin taşıdığı zafiyetlerin uyandırdığı tepkilerin göz önünde bulundurulmasıyla mümkündür. Müteakip bölümde öncelikle, ulemanın halk üzerindeki nüfuzunun kaynaklarından biri olan Şii fikhinin siyasi kuramı ile karşılaştırılarak, Kaçar tarih yazımında hükümdarların ve devletin dinî meşrutiyetinin hangi temellere dayandırıldığı ele alınacaktır. Akabinde hükümdarlar ile devleti zaaf içinde bırakan sebeplerden biri olan, tedvin edilmiş kanunların mevcut bulunmayışının nedeni üzerinde durulacaktır.

⁵⁷³ Keddie, *Religion and Rebellion in Iran*, s.1, 35, 44-45, 61, 65, 95, 104. Algar, *Religion and State In Iran 1785-1906*, s.206-215.

⁵⁷⁴ Mirza Hasan Şirazi'nin tütün kullanımını yasaklayan fetvası ile akabinde yaşananlar için bkz. İbrahim Safai, *Tarih-i Meşrutiyet Be Rivayet-i Esnad*, İntişarat-ı İran-ı Yaran, Tahran, 1381, s.51-77.

⁵⁷⁵ Safai, *Tarih-i Meşrutiyet Be Rivayet-i Esnad*, s.225-229.

2. KAÇARLARDA DİN-MEŞRUIYET İLİŞKİSİ

2.1 Hükümdar ve Devletin Dinî Meşruiyeti

2.1.1 İslam ve Şii Hükümdarı Düşüncesi

Kaçar Devleti'ndeki din-devlet ilişkileri diğer İslam devletlerinden ciddi manada farklılık arz eder. Devletten bağımsız bir örgütlenmeye ve gelir kaynaklarına sahip olan ulemanın Kaçar devri İran toplumu üzerindeki nüfuzu çarpıcıdır. Valilere karşı ayaklanmalarda halkla birlikte hareket eden, şahların iktidarını gölgeleyen ulema mensupları Tütün İsyanı ile Meşrutiyet Devrimi'ne öncülük etmişlerdir. Şii ulemanın sahip olduğu nüfuz Şii fikhının siyaset kuramıyla yakından ilgilidir. Kaçar şahları için dinî meşruiyetin inşasına çalışan vekayiname müellifleri, Şii fikhının çizdiği çerçeveyi gözetmek zorunda kalmışlardır.

Şiilikte hilafet, Şii yazınında yaygın olan tabirle imamet, Hz. Ali ve onun soyundan gelenlere aittir. On İki İmam Şiiliğinde (Şia-i İsna Aşeriye/Caferilik/İmamiyye) son meşru iktidar sahibi, ölmeyip kaybolduğuna diğer bir deyişle “gaybet”te olduğuna inanılan On İkinci İmam Muhammed Mehdi'dir (İmam-ı Gaib/İmam-ı Zaman). Mehdi'nin gaybetten döneceği vakte kadar tesis edilen tüm idarelerin meşruiyeti tartışmalıdır.⁵⁷⁶ Bu anlayışın gelişmesinin tarihi kökenleri Abbasiler devrine uzanır. Emevi hanedanına karşı yürütülen Abbasi ihtilaline katılan Şiiler, Emevi hanedanının yıkılmasıyla sadece arzu ettikleri iktidara değil hürriyete de kavuşamadılar. Şii imamları Abbasi yönetimi tarafından gözetim altında tutuldular. On Birinci İmam Hasan El-Askeri'nin Miladi 874 yılında halef tayin etmeden vefat etmesi üzerine takipçisi Şiiler arasında İmam'ın Abbasi yönetiminden sakladığı Muhammed adında bir oğlunun olduğu, sırta kadem basarak gaybete vardığı, Mehdi olarak geri döneceği inancı doğdu.⁵⁷⁷ Şii-İmami fikhında gaybet sürdükçe On İkinci İmam Muhammed Mehdi'nin şeri yetkilerinin fakihlere intikal ettiği, muallakta kalan

⁵⁷⁶ Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, s.222-241.

⁵⁷⁷ Daftary, *A History of Shi'i Islam*, s.57-67.

siyasi yetkilerinin ise hükümdarlar tarafından gasp edildiği düşüncesi gelişti. Bu düşünce gereği şeri meselelerde fakihler müştereken On İkinci İmam'ın naipliğini yani temsilciliğini ("niyabet-i amme"/müşterek naiplik/ortak temsilcilik) yürütür. Fakat gasp hükümdarların yönetimine isyan söz konusu olamaz. Ulema belli şartlar ve gerekçelerle gaybet sırasında hükümdarların hizmetinde çalışabilir. Merkezinde On İkinci İmam'ın gaybette olduğu inancı yer alan Şii fikhının siyaset kuramının, hâkimiyeti Sünnilerin elinden alamayan Şii topluluğunu din adamlarının denetiminde ayakta tutma gayretiyle geliştirildiği yorumunda bulunulabilir.⁵⁷⁸

On İkinci İmam'ın siyasi yetkilerinin başkasına intikal edip etmediği noktasında, Şii fikhı ile tasavvufi Şiiliğin yaklaşımları farklılaşmıştır. Tasavvufi Şiilikte genellikle hükümdarlar İmam-ı Gaib gibi meşru iktidar sahibi addedilir. Kuran'da kendisine itaati zaruri olan idareci anlamında kullanılan "ülü'l-emr"⁵⁷⁹ sıfatı, tasavvufi Şiilikte sadece İmam-ı Gaib için değil hükümdarlar için de kullanılır. Fıkıhtaki hâkim görüşüne göre ise son ülü'l-emr İmam-ı Gaib olup siyasi yetkileri, Şii bile olsalar, hükümdarlar tarafından gasp edilmiştir.⁵⁸⁰ İran'ı, nüfus çoğunluğu Sünni iken Şiileştiren Safevilerin (1501-1736) yönetiminde Şii ulema bir yandan hanedanı fikhın izin verdiği ölçülerde meşrulaştırmaya öte yandan mezheben ayrıcalıklı konumunu muhafaza etmeye çalışmıştır.⁵⁸¹ Kızılbaşların takipçisi oldukları tasavvufi Şiilik hanedana daha çok Kızılbaşlar nezdinde meşruiyet sağlamıştır. Buna rağmen Devlet idaresindeki tahakkümlerinin kırılması ihtiyacı Safevi şahlarını İran'ın Kızılbaş olmayan unsurlarını ve ulemayı kuvvetlendirmeye sevk etmiştir. Şah Abbas'la (1587-1629) doruğuna ulaşan bu siyaset neticesinde tasavvufi Şiilik zayıflatılmış, ulemanın siyasi hayattaki ağırlığı artmıştır.⁵⁸² Hanedanı Yedinci İmam Musa El-Kâzım'a bağlayan şecere itiraz görmemekle beraber kimi istisnaları hariç ulemanın Safevi şahlarını ülü'l-emr tanımlarına veya İmam-ı Gaib'in ortak temsilciliğini kendilerinin yürüttüğü iddiasından vaz geçmelerine yol açmamıştır.⁵⁸³ Ancak Kaçar devrinden

⁵⁷⁸ Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, s.242-256, 284-285. Seyyid Mehdi Sadatnejad, "Tahavvül-i Mefhum-u Meşruyyet Der Fikh-ı Siyasi-i Şia Der İran", s.141-148, *Endişe-i Novin-i Dinî*, Vol.5, No.17, 2009, s.137-176. Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.4.

⁵⁷⁹ Nisa suresinin 59. ayetinde Allah ve Peygamber'den sonra itaat edilecek idareciyi tarif eden kavramdır. Bkz. Talip Türkan, "Ülü'l-emr", *DİA*, XLII, 2012, s.295-297.

⁵⁸⁰ Zargarinejad, *Endişe ve Siyaset Der İran-ı Kacar I*, s.191, 278-279, 281, 435.

⁵⁸¹ Sadatnejad, "Tahavvül-i Mefhum-u Meşruyyet Der Fikh-ı Siyasi-i Şia Der İran", s.153.

⁵⁸² Kathryn Babayan, "The Safavid Synthesis: From Qizilbash Islam to Imamite Shi'ism", *Iranian Studies*, 27:1-4, 1994, pp.135-161.

⁵⁸³ Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, s.268, 274-277. Lambton, "A Nineteenth Century View of Jihad", s.184. Zargarinejad, *Endişe ve Siyaset Der İran-ı Kacar I*, s.281.

farklı olarak Safevi devrinde ulema idarenin unsurlarındandır. Başında “sadr” unvanını taşıyan din adamlarının bulunduğu teşkilatlanmayla devlet bünyesi içinde tutulmuştur.⁵⁸⁴

Ulemanın Şii fihhına, soylarını imamlardan birine bağlama olanakları dahi bulunmayan Kaçarların iktidarını dinen meşrulaştıracak yeni yaklaşımlar getirmesi zaten beklenemezdi.⁵⁸⁵ Bununla birlikte H. Algar’ın dikkat çektiği üzere, Kaçar hükümdarlarını ulema karşısında zayıflatan esas hadise Şii fihhının siyaset kuramından ziyade içtihat meselesine yaklaşımıydı. Şii fihhi sadece siyaset kuramıyla değil içtihat meselesine yaklaşımıyla da Sünnilikten ayrılıyordu. İchtihat kapısının açık olduğu ve ehil din adamlarının “müçtehit” sıfatıyla yeni içtihatlarda bulunabilecekleri düşüncesi Şiilikte mevcuttu. Kaçar hanedanının zuhur ettiği XVIII. yüzyıl sonlarında, Şiiliğin Osmanlı Devleti arazisindeki kutsal merkezleri Necef ve Kerbela şehirlerinde, ulemaya içtihat hakkı tanıyan Usuli mektebi içtihadı benimsemeyen Ahbarilik mektebine galebe çaldı. Usuli mektebi kısa sürede İran’da yayıldı. İran’ın Şii ahalisine kendilerini kabul ettirmeyi amaçlayan Aga Muhammed Han ve Feth Ali Şah Usuli ulemanın İran’a yerleşmesini teşvik ettiler. Halbuki içtihatla bulunmaya ehliyetleri olan müçtehitler karşısında sadece ahali değil hükümdarlar da “mukallit” seviyesinde bulunuyorlardı. Herkes gibi onlar da müçtehitlerin içtihatlarını “taklit” etmekle yükümlüydüler. Ulema örgütsel ve iktisadi olarak da daha önce görülmemiş ölçüde bir nüfuza Kaçarlar devrinde ulaştı. Kaçar devri ulemasının başında devlet tarafından tayin edilen bir “sadr” bulunmuyordu. Ulemanın kendi içinde, hükümdarların müdahil olamadıkları bir silsile-i meratibi vardı. Şahların şehirlere Cuma imamı ve “şeyhülislam” unvanıyla mahkeme reisi ataması ulemanın devlet bünyesine dâhil edilmesine yetmiyordu. Çünkü her müçtehit resmî onay almak zorunda kalmaksızın şeri ihtilafları çözüme bağlıyordu. Zekât ve humus gibi dinî vergileri toplama hakkı ulemayı devletin vereceği maaşa mahkûm olmaktan kurtarıyordu.⁵⁸⁶ Sünni fihhının siyaset kuramı gereği padişahın halife ve ülü’l-emr olduğu, şeyhülislam ve kazaskerlerin başında bulunduğu bir teşkilatlanma içinde ulemanın devlet memuru

⁵⁸⁴ Arjomand, “The Shi’ite Hierocracy and the State in Pre-modern Iran: 1785-1890”, s.40-43.

⁵⁸⁵ Lambton, “A Nineteenth Century View of Jihad”, s.186. Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.22. Hairi, “The Legitimacy of the Early Qajar Rule as Viewed by the Shi’i Religious Leaders”, s.271.

⁵⁸⁶ Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.10, 15-16, 22-24, 34-36, 50-51, 66. Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, s.217-218, 229-230, 244. Muaddel, “İran’da Şii Ulema ve Devlet”, s.157-162. Kondo, *Islamic Law and Society in Iran*, s.17, 53.

olarak görev yaptığı Osmanlı Devleti ile Kaçar Devleti'nin din-devlet ilişkileri açısından farklılığı barizdir.⁵⁸⁷

Kaçar devri din-devlet ilişkilerinin ele alındığı mevcut akademik çalışmalarda, daha çok Kaçar idaresine muhalif veya taraftar olan ulema ve düşünürlerin eserlerine istinat edilmiştir. Vekayinamelerden umumiyetle, din-devlet ilişkilerine tesir eden hadiselerin tespiti ve yorumlanmasında faydalanılmıştır. Lakin vekayinamelerden aynı zamanda Kaçar yönetim anlayışının meseleye kuramsal yaklaşımı hakkında da çıkarım yapılabilir. Çünkü vekayiname müelliflerinin hükümdarlar için kullandıkları dinî unvanlar, ileri sürdükleri fikirler ve olayları sunuş tarzları hükümdarın ve devletin dinî meşruiyetini inşa etme çabasının tezahürleridir. Dinî unvanlar ile bu unvanların geçtiği anlatımlar, bir yandan dinî yönüyle Kaçar tarih yazımındaki hükümdar tasavvurunu öte yandan bu tasavvurun Şii fikhıyla ne derece uyduğuna ortaya koymaktadır.

Uyuşmazlık emareleri ülü'l-emr kavramına yapılan atıflarla kendini gösterir. Kaçar vekayinamelerinde seyrek de olsa şahlar ülü'l-emr olarak nitelenmiştir. Müellifi Feth Ali Şah devrinde (1797-1834) yaşayan *Tarih-i Zülkarneyn*'de bir kez, Feth Ali Şah'ın ülü'l-emr olduğu ima edilmektedir. Rusya'ya karşı yürütülen ikinci savaş sırasında, 1826'nın nevrüzüne tekabül eden 12 Şaban 1241'de, "İt il-i Türki" (Türk köpek yılı) senesine girilmesi münasebetiyle vekayiname müellifi yine bir nevrüz betimlemesi sunmakta, Güneş'in Koç burcuna yerleşmesiyle tabiat kuvvetlerinin Ruslara karşı cihada gönderildiğini yazmaktadır. Güneş'i "Hüsrev-i Sahibkırın" ve "Dara-i Ülü'l-emr" terkipleriyle tarif etmektedir.⁵⁸⁸ Çalışmanın ilk bölümünde temas edildiği üzere, "Sahibkırın" Feth Ali Şah'ın hususi unvanıdır. Dolayısıyla müellif Güneş ile Feth Ali Şah'ı bir tutmakta, Güneş'i tarif ettiği unvan terkipleriyle aslında Feth Ali Şah'ı kast etmektedir. Bu yolla dolaylı bir biçimde Feth Ali Şah'a "ülü'l-emr" demektedir.

Muhammed Şah'ın (1834-1848) emriyle telif edilen *İksirü't-tevarih*'te ülü'l-emr sözü, yer aldığı Kuran ayetindeki emir sahibi anlamına⁵⁸⁹ daha uygun kullanılmaktadır. Kerim Han devrinde İran'a sığınmış olan Gilcai Afganlarından Muhammed Han'ın Feth Ali Şah'a isyanı anlatılırken, hükümdara itaatin Allah'a itaat demek olduğu ifade edilir ve hemen akabinde Allah'a, Peygamber'e ve ülü'l-emre

⁵⁸⁷ Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, s.267. Kondo, *Islamic Law and Society in Iran*, s.41-44.

⁵⁸⁸ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.609.

⁵⁸⁹ Türcan, "Ülü'l-emr", *DİA* XLII, s.295.

itaatin emredildiği Kuran ayetine yer verilir.⁵⁹⁰ Feth Ali Şah'a itaatsizlik eden bir başka hanın da ülü'l-emr lafzının bulunduğu ayetten habersiz olduğu belirtilir.⁵⁹¹ Sadrazam Mirza Ebulkasım Kaimmakam'ın Muhammed Şah tarafından azil ve idamı gerekçelendirilirken, sadrazamın "Padişah-ı Bi'l-istiklal"e itaatten ayrılması sebebiyle bu akibete uğradığı çünkü hükümdara bağlılığın Allah'a ve Resul'e bağlılığın gereği olduğu dile getirilir. Bu münasebetle yine ülü'l-emr sözünün geçtiği ayet alıntılanır.⁵⁹²

Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri ve *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* müellifleri eserlerini Nasirüddin Şah'ın (1848-1896) emriyle kaleme aldıklarını kaydederlerken Şah'a ülü'l-emr demektedirler. *Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri*'de "Ülü'l-emr" in buyruğu uyarınca eserde sadece gerçeklerin yazıldığı,⁵⁹³ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de müellifin "Ülü'l-emr-i Bimisal" tarafından vekayinameyi kaleme almakla görevlendirildiği ifade edilmektedir.⁵⁹⁴

Vekayinamelerde Kaçar şahları için çeşitli dinî unvanlardan çokça yararlanılırken ülü'l-emr sıfatına birkaç örnek haricinde tesadüf edilmemektedir. *İksirü't-tevarih* açıkça ilgili ayeti iktibas ederek kavramın dinî içeriğini öne çıkarmaktadır. Halbuki *Tarih-i Zülkarneyn*'deki kullanım son derece dolaylıdır. *Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri* ve *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de ise ülü'l-emr kavramının dinî içeriğine atıfta bulunulmamaktadır. Kaçar tarih yazımında hükümdarların dinî meşruiyeti inşa edilirken Şii fikhının siyaset kuramıyla açıkça çelişmekten sakınıldığı görülmektedir. Buna rağmen Kaçarlarda hükümdarların ülü'l-emr oldukları düşüncesinin zayıf bir biçimde dahi olsa bulunduğu söylenebilir. Hâliyle kavramın fıkıhtaki yerine değinilmemekte, esas ülü'l-emrin İmam-ı Gaib olduğuna dair herhangi bir ibareye yer verilmemektedir. Ülü'l-emr kavramı, zikredildiği ayetin bağlamıyla örtüşecek şekilde, hükümdarın emirlerine itaatin Allah'ın emirlerine itaat gibi zaruri olduğu vurgusuyla sadece *İksirü't-tevarih*'te kullanılmaktadır. Hükümdara itaatin Allah'a itaatin gereği olduğu fikri, zıllullah unvanının içeriği izah edilirken de işlenir.

⁵⁹⁰ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.107.

⁵⁹¹ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.137.

⁵⁹² İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.438.

⁵⁹³ Hurmuci, *Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri*, s.267.

⁵⁹⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8987.

Zıllullah Allah'ın gölgesi anlamına gelmekte olup muhtelif Türk-İslam devletlerinde kullanılmıştır.⁵⁹⁵ Kaçarların ilk vekayinameleri *Tarih-i Muhammedi* ve *Tarih-i Mülkara*'da Aga Muhammed Han'a (ö.1797) zıllullah denerek İslam siyasi düşünce geleneğindeki hükümdar anlayışı tevarüs edilmiş olur. Her iki vekayinamede de Kaçar Devleti kurucusunun hususi unvanı "Hazret-i Zıllullahi"dir.⁵⁹⁶ Kaçar tarih yazımında Aga Muhammed Han'ın haleflerine zıllullah denmeye devam edilir.⁵⁹⁷ Zıllullah tabirine izahat getiren Nasırüddin Şah devri vekayinamelerine göre padişahlar Allah'ın ahlakı ile ahlaklanırlar. Çünkü Allah'ın gölgesidirler ve gölge sahibinden ayrı düşünülemez.⁵⁹⁸ Padişahın gönlü ilahi emirlerin zuhur ettiği aynadır.⁵⁹⁹ Allah'ın kudreti hakan ve sultanlar aracılığıyla tecelli eder. Allah padişahların padişahı olup adil sultanlar Allah'ın gölgesidirler. Şahların gönülleri onun elindedir. Emirlerine itaat eden insanları Allah merhametli hükümdarlarla ödüllendirir. Aksi hâlde yine hükümdarlar aracılığıyla onları cezalandırır. Bu nedenle kulların izzet veya zilleti Allah'ın hükmüdür ve onun gölgesi olan hükümdarın aracılığıyla tahakkuk eder. Allah'a ve gölgesine karşı gelenler hak ettiklerini bulurlar.⁶⁰⁰

Vekayiname müelliflerine göre, Allah'ın gölgesi olmaları hükümdarlara itaati mecbur kılmakta, zulme uğrasa bile halka isyan hakkı tanımamaktadır. Çünkü insanların hükümdar tarafından merhamet veya zulüm görmeleri Allah'ın emirlerini yerine getirip getirmemeleriyle ilgilidir. Hükümdarların saltanata ulaşmaları da Allah'ın takdiridir. Kuruluş döneminin vekayinamesi *Tarih-i Muhammedi*'de Aga Muhammed Han'a "Allah'ın seçtiği kağan" denmesi Allah'ın inayetiyle saltanat sahibi olduğu inancının yansımasıdır.⁶⁰¹ Feth Ali Şah'ın oğlu Mahmud Mirza'nın kaleme aldığı *Tarih-i Sahibkırani*'de aktarıldığı kadarıyla Aga Muhammed Han, Allah'ın kendisini din ve devlet ile mülk ve milletin koruyucusu seçtiğine inanmaktadır.⁶⁰² Hükümdarlığa ilahi takdirin neticesinde ulaşıldığı inancı İslam öncesi Türk ve İran siyasi düşüncelerinde mevcuttur. Bu inancı tarif eden, Türklere ait "kut" kavramı İslami dönemde kullanımdan düşerken İranilere ait "fer" kavramının kullanımı

⁵⁹⁵ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s.121.

⁵⁹⁶ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.144, 158, 160. Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.14, 311, 317.

⁵⁹⁷ Kimi örnekler için bkz. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn II*, s.750. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri X*, s.8314, 8744. Efzelülmülk, *Efzelü't-tevarih*, s.23.

⁵⁹⁸ Sipihri, *Nasihü't-tevarih III*, s.1156.

⁵⁹⁹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.7338.

⁶⁰⁰ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri X*, s.8565-8566.

⁶⁰¹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.106.

⁶⁰² Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.85.

sürmüştür. İslam öncesinde kut ve fer kavramlarıyla hükümdarların hem iktidar hem de talih sahibi olduklarına işaret edilir.⁶⁰³ Kaçar vekayinamelerinde askerî zaferlerin Allah'ın inayetinin yanı sıra hükümdarın talihi sayesinde kazanıldığı inancı “fer”, “talih”, “baht” ve “ikbal” tabirleriyle aksettirilir. Ruslarla yaşanan savaşlardan dolayı Feth Ali Şah'ın bahtına sıkça vurgu yapılır. Feth Ali Şah devri vekayinamelerinden *Measir-i Sultaniye*'de Ruslara karşı elde edilen mevziî zaferlerden birinin Allah'ın takdiri ve Feth Ali Şah'ın “yüksek ikbali” ile kazanıldığı yazılıdır.⁶⁰⁴ Abbas Mirza'nın muharebelerinde Allah'ın lütfuna tevekkül, Hz. Muhammed'in ruhaniyetine tevessül ve Feth Ali Şah'ın “talihinin gücüne” istinat ettiği belirtilir.⁶⁰⁵ *Tarih-i Sahibkırani*'de Abbas Mirza'nın Feth Ali Şah'ın “talihinin gücüne” güvendiği Osmanlı ordusuyla çarpışması vesilesiyle ifade edilir.⁶⁰⁶ *Tarih-i Zülkarneyn*'de Abbas Mirza'nın muharebelerdeki başarılarını Feth Ali Şah'ın talihine bağlayan söylem sürdürülür. Abbas Mirza ilahi rahmetin feyzi ve “Şahenşah'ın yüksek bahtının gücüyle” fütuhatta bulunmuştur.⁶⁰⁷ Muharebelerin birinde Ruslar İslam'ın batın kuvveti ve “Sahibkırani'nin talihinin gücüyle” yenilgiye uğramışlardır.⁶⁰⁸ Feth Ali Şah'ın ülke içi seyahatlerinin birinde ordunun nehir geçerken kayıp vermemesi “ferr-i himmet-i şahenşahi” sayesinde.⁶⁰⁹

Vekayinamelerden anlaşıldığı kadarıyla Kaçar yönetim anlayışında şahların Allah'ın gölgesi oldukları, Allah'ın takdiriyle saltanata gelen hükümdarlara itaatin şart olduğu açıktır. Fakat Şii fikhının ulemaya ve özellikle müçtehitlere tanıdığı yetkilerin Kaçar hükümdarlarını din adamlarına mahkûm bir vaziyete düşürdüğünü yine vekayinameler kaydetmektedir. Rusya ile 1804-1813 seneleri arasında gerçekleşen savaşın ilk yıllarında ulemadan istenen cihat fetvalarının içeriği Şii fikhının ulema karşısında hükümdarların konumunu nasıl zayıflattığını meydana çıkarır. Şii fikhında gaybet devam ederken hücum cihadı yürütülmesi mümkün olmayıp ancak müdafaa cihadı yürütülebilir. Halkın Ruslara karşı savaşa katılımını artırmak isteyen Kaçar idaresi verilen mücadelenin cihat olduğunu müçtehitlere teyit ettirmek istemiştir.

⁶⁰³ Kut inancı için bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları”, *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71, 2020/1, s.29-50. Fer inancı için bkz. Margaret Cool Root, “Defining the Divine in Achaemenid Persian Kingship: The View from Bisitun”, *Every Inch a King*, ed. Lynette Mitchell, Charles Melville, BRILL, Boston, 2013, s.23-65.

⁶⁰⁴ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.229.

⁶⁰⁵ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.264.

⁶⁰⁶ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.231.

⁶⁰⁷ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn I*, s.335.

⁶⁰⁸ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn I*, s.288.

⁶⁰⁹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn II*, s.745.

Müçtehitlerin fetvalarında savaşın cihat vasfını taşıdığı, cihat maksadıyla asker ve vergi toplanabileceği, Feth Ali Şah'ın gazi olduğu ve cihadı yürütme vazifesinden ötürü İmam-ı Gaib'in özel temsilciliği yani "naib-i has" makamında bulunduğu ilan edilmiştir. Fakat fetvalarda aynı zamanda şahın bu makama müçtehitler tarafından "tayin edildiği" vurgulanmaktadır. Fetvaların muhteviyatını inceleyen akademik çalışmalara nazaran Şah, yalnızca müdafaa cihadı süresince ve müçtehitlerin tayini sayesinde İmam-ı Gaib'in özel temsilcisidir. Bu bakımdan onun naipliği, şeri meselelerde On İkinci İmam'ın müşterek naipliğini daima uhdesinde taşıyan ulemaninkinden farklıdır. Cihat şeri meselelere dâhil olduğundan müdafaa cihadını idare etme yetkisi de müştereken ulemadadır. Şah müçtehitlerin tayiniyle, cihatla sınırlı olmak üzere "naib-i has" makamına gelebilmekte ve müçtehitler adına cihadı idare edebilmektedir.⁶¹⁰ Cihat fetvalarının bu hususiyetleri bilhassa *Measir-i Sultaniye* ve *Tarih-i Zülkarneyn*'de tespit edilmiştir.⁶¹¹

Öncelikle her iki vekayinamede de cihat ve gaza kavramlarının eş anlamlı ve bir arada kullanıldıkları belirtilmelidir.⁶¹² *Measir-i Sultaniye*'ye göre müçtehitlerin fetvaları mucebince "bugün" Ruslarla yapılan savaş cihattır. Feth Ali Şah ve Abbas Mirza "bugün" "din yolunda gazidirler". Savaşın cihat vasfını taşıdığı ve şah ile veliahdın gazi oldukları beyan edilirken iki kez "bugün" denmesi önemlidir. Böylece hem cihadın hem de Feth Ali Şah ve Abbas Mirza'nın gazi oluşlarının geçici bir süreyle, savaş sürdüğü müddetçe geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Vekayinamede ayrıca Feth Ali Şah ve Abbas Mirza'nın "İmam'ın naipliğine" ve "fakihlerin vekâletine" "tayin edildikleri" kaydedilmektedir.⁶¹³ Bu satırlar hükümdarın ve şehzadesinin cihadı müçtehitlere vekâleten yürüttüklerinin, On İkinci İmam'ın naipliğine ve müçtehitlerin vekâletine bizzat müçtehitler tarafından atandıklarının devlet nezdinde ikrarıdır. *Tarih-i Zülkarneyn*'e göre "İslam ahalsinin" savaşa teşvik edilmesi amacıyla kaleme alınan fetvalarda "Şah-ı İslampenah"ın (İslam'ın sığınağı Şah) gazi ve Ruslarla girişilen savaşın cihat olduğu ilan edilmiştir. Hâliyle "*Padişah-ı İslam bugün naib-i İmam ve fakihlerin seçilmiştir*".⁶¹⁴ *Tarih-i Zülkarneyn* de

⁶¹⁰ Lambton, "A Nineteenth Century View of Jihad", s.181-183, 187-192. Hairi, "The Legitimacy of the Early Qajar Rule as Viewed by the Shi'i Religious Leaders", s.276-277.

⁶¹¹ Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.80. Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, s.225.

⁶¹² Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.204, 221-222. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.295. Ayrıca bkz. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7607.

⁶¹³ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.222.

⁶¹⁴ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.295.

Measir-i Sultaniye gibi “bugün” vurgusuyla fetvalarda cihadın ve imamın naipliğinin sınırlılığına işaret etmektedir. Fakat Abbas Mirza’nın babasıyla beraber On İkinci İmam’ın naibi ve gazi tayin edildiğinden bahsetmemektedir.

Rusya’ya karşı 1804-1813 yıllarında gerçekleştirilen savaş Gülistan Antlaşması ile sonlanmış, İran’ın Kafkasya’daki topraklarının önemli bir bölümü Rus işgaline girmiştir. İran ve Rusya arasında 1826-1828 yıllarında vuku bulan ikinci savaşın çıkmasının başlıca sebeplerinden biri Şii ulemanın Feth Ali Şah’ı Müslümanları zulümden kurtarma gayesiyle cihada mecbur etmesidir. Osmanlı idaresindeki Irak-ı Arap’ta ikamet eden, dönemin en muteber müçtehid Ağa Seyyid Muhammed, beraberindeki ulema mensupları ile birlikte, yeniden savaşa girmekten çekinen Şah’ı cihada zorlamak amacıyla Tahran’a gelmiştir.⁶¹⁵ İran ve Rusya arasındaki ikinci savaşın nasıl başladığına dair vekayinamelerde bulunan kayıtlar, Kaçarlarda saltanat makamının ulema karşısındaki zaafını gözler önüne serer.

Feth Ali Şah devrinde yaşamış olan *Tarih-i Zülkarneyn* müellifinin aktardıklarına bakılırsa işgal ve zulüm altındaki Müslümanların kurtarılması amacıyla, Osmanlı arazisindeki Irak-ı Arap’ta yaşayan “Zamanın Müçtehid” Ağa Seyyid Muhammed “Rus keferesiyle” cihat çağrısında bulunmuştur. “İmansız” Ruslarla barışı bozmayı devletin menfaatine aykırı görebileceğini düşündüğü Feth Ali Şah’ı ikna etmek için bir mollayı kendisine yollamış, neticede “Sahibkıran-ı Şeriatperver” şeriatın hükmüne “rıza” göstererek cihadı kabul etmiştir. Tahran’a gelen Ağa Seyyid Muhammed’i ve beraberindeki ulemayı “Şahensah-ı İslam”, şehzadeler, emirler ve vezirler ihtiramla karşılamışlardır. Akabinde Ağa Seyyid Muhammed diğer müçtehitlere haber göndermiş ve tüm Müslümanları cihada davet etmiştir. “Şahensah-ı İslam” ise hazinesinden orduya ek bütçe ayırmıştır. Şah, devlet ricali ve müçtehitlerin ordugâhtaki toplantısında müçtehitler “kefere-i Rusiyye ile” cihadın vacip olduğunu, aksini öne sürmenin şeytana itaat olduğunu beyan etmişlerdir. “Şahensah-ı Agâh” şeriata “riayet” ederek müçtehitlerin teklifini kabul etmiştir. Savaşın akıbeti ile ilgili kaygılarını dile getiren “Vezir-i Umur-u Harice” ile bir başka vezir müçtehitlerin tekfir tehdidinde maruz kalmışlardır.⁶¹⁶ Vekayinamenin bu anlatımında ulemanın hükümdar ve devlet karşısındaki gücü betimlenmektedir. İran’da Şah’ın memuru olarak değil başka bir devletin arazisinde ikamet eden “Zamanın Müçtehid” siyasi sonuçlar

⁶¹⁵ Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.84-89.

⁶¹⁶ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.612-617.

doğuracak bir kararı, Şii fikhından doğan yetkilerine istinaden alabilmekte ve bu karara uymayacağından kaygılandığı Şah'ı aracı göndererek ikna etmektedir. Müçtehitler askerî ve siyasi donanımları olmadığı hâlde aldıkları savaş kararını hükümdara dayatabilmekte, çekincelerini dile getiren devlet ricalini tekfirle tehdit edebilmektedirler. Feth Ali Şah'ın cihat teklifini kabul edişi şeriatın hükmüne “rıza” göstermesi ve şeriata “riayet” etmesi şeklinde sunulmakta, ulemanın hükmü ile şeriat denk tutulmaktadır. Kendisine “İslam Şahenshahı” denen Feth Ali Şah ulemanın emrini yerine getirir durumdadır. “Şeriatperver” sıfatıyla nitelenen Şah'a “agâh” denmesi şeriatın ulema tarafından temsil edildiğini idrak ettiğine işarettir.

Nasırüddin Şah devri vekayinamelerinden *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de Şii ulemanın Feth Ali Şah'ı Ruslarla yeniden savaşa girmeye zorlayışı anlatılırken Şii fikhının ulemaya verdiği yetkilerden adeta yakınılmaktadır. Vekayinamenin müellifine göre Rus işgaline girmiş topraklardaki Müslümanların zulüm gördüğü haberleri ulemanın sabrını tüketmiştir. Mezheben kendilerini “İmam'ın naibi” ve “insanların müçtehidini” addeden “İran Uleması” coşkuya kapılıp “İran Padişahı” cihadı kabul etmez ise şeriatın hamileri olarak halk ile birlikte Ruslara karşı savaşacaklarını beyan etmişlerdir. Halk bu hususta ulema ile birleşmiştir. Akıllı, bilgili ve “İslamiyye-i İsna Aşeriyye” ulemasının kaidelerinden haberdar bir padişah olan Feth Ali Şah müçtehitlerin kendilerini “İmam'ın naibi”, hükümdarları ise kendilerinin “naibi” saydıklarının farkındadır. “Müçtehitlerin en olgunu” Aga Seyyid Muhammed, teklifinin “Şahenshah-ı şeriat-agâh” tarafından kabul edildiğini öğrenince memnun olmuştur. Tahran'a geldiğinde şeriata riayet icabı “Hakan-ı Sahibkiran” ve şehzadeler tarafından hürmetle karşılanmıştır. Mektup yazarak davet ettiği ulema mensupları ile birlikte cihadın vacip, cihattan kaçınmanın küfür ve zillet olduğunu ilan etmiştir. Devlet ricali “çaresiz” ulemanın fetvasına boyun eğmiştir. Feth Ali Şah müçtehitlerin ısrarı karşısında savaşa “mecbur” kalmış, Rusya ve İran arasındaki sınır ihtilafının halli için gelen Rus elçisini “çaresiz” ülkesine göndermiştir. Ulemanın tahrikiyle halkın galeyani bir “büyük fitne” seviyesine varmış, “mülkün işi” “Padişah-ı danişagâh-ı İslam”ın denetiminden çıkarak “kifayetsiz bir güruhun” eline düşmüştür. Halk ulemanın hükümlerini “İran Sultanı”nın emirlerinden üstün tutmuştur.⁶¹⁷ *Tarih-i Zülkarneyn*'e kıyasla *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de hadise, bazı eklemeler ve

⁶¹⁷ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7830-7836. Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.86-90.

farklı bir üslupla aktarılmaktadır. Feth Ali Şah ve devlet ricalinin, müçtehitlerden gelen ısrarlara boyun eğdikleri “çaresiz” ve “mecbur” sözleriyle vurgulanmakta, ulemanın halk üzerinde hükümdardan daha fazla nüfuza sahip olduğu herhangi bir imaya başvurulmadan ifade edilmektedir. Ulemanın gerekirse cihada öncülük edecekleri tehdidini Şah’a yöneltebilmeleri Şii fikhının din adamlarına verdiği yetkiye bağlanmaktadır. Müçtehitlerin kendilerini On İkinci İmam’ın temsilcisi, hükümdarı ise kendi temsilcileri addettikleri, sanki Feth Ali Şah’ın farkında olduğu rahatsız edici bir hakikat gibi sunulmaktadır. Şah için akıllı, bilgili ve “şeriat-agâh” denmesi bu nedendir. Müçtehide saygı gösterilmesi şeriatın gereği şeklinde mütalaa edilmektedir. Fakat aynı zamanda ülke idaresini yönlendirecek noktaya gelen ulema ile galeyana içindeki ahali, “kifayetsiz guruh” olarak anılmaktadır. Devletin resmî tarihi vasfını taşıyan bir vekayinamede, hanedanın ikinci hükümdarının din adamları karşısındaki çaresizliğinin söz sakınılmadan anlatılması ve mensubu olunan mezhebin geleneğine uymayan ölçüde ulemanın nüfuzundan duyulan rahatsızlığın yansıtılması dikkat çekicidir. Vekayinamedeki bu üslup Nasırüddin Şah döneminde ulemanın nüfuzunu kırmaya yönelik, başarısızlıkla sonuçlanacak teşebbüslerin tarih yazımına etkisi sayılabilir.⁶¹⁸ Müellifin İran aleyhine ağır şartlar içeren Türkmençay Antlaşması’nın (1828) imzalanmasına yol açan savaşın çıkmasındaki esas sorumlunun, Şii fikhından kaynaklanan geniş dinî yetkileriyle siyaseti etkileme imkânı kazanmış ulema olduğunu ispatlamak istediği söylenebilir.

Görüldüğü üzere Kaçar yönetim anlayışında şahların Allah’ın gölgesi kabul edilmelerinin halk nezdinde pek değer taşımadığını, yine Kaçar tarih yazımı ortaya koymaktadır. Vekayinamelerde ülü’l-emr sözünden Kaçar şahlarını tarif maksadıyla niçin daha fazla yararlanılmadığını anlamak zor değildir. Şii fikhı şeri meseleler dâhilinde ulemayı On İkinci İmam’ın müşterek temsilcisi tanımış, ülkenin mukadderatını etkileyecek askerî-siyasi vafına rağmen cihat, dinî mahiyetinden ötürü kolaylıkla ulemanın hükümdardan daha fazla söz hakkı taşıdığı bir mesele hâline gelmiştir. Fıkıh gereği son ülü’l-emr addedilen On İkinci İmam’ın şeri meselelerdeki temsilcisi ulema, şeriatın siyasetle kesiştiği noktada hükümdardan daha muteber bir konum kazanmıştır.⁶¹⁹ Ehil ulemaya içtihat yetkisi veren Usuli anlayışın Kaçarlar

⁶¹⁸ Nasırüddin Şah devrinde ulemanın nüfuzunu kırmaya yönelik girişimler hakkında bkz. Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.120. Bakhsh, *Iran, Bureaucracy & Reform under the Qajars*, s.3, 83-84, 281-293.

⁶¹⁹ Hairî, “The Legitimacy of the Early Qajar Rule as Viewed by the Shi’i Religious Leaders”, s.276.

devrindeki hâkimiyeti de göz önüne alındığında, İran sınırları içinde yaşamayan bir müçtehidin İran halkını nasıl cihada tahrik edebildiği meydana çıkar.⁶²⁰ Kaçar tarih yazımında şahlara birkaç defa ülü'l-emr denmesi bu gerçeklik karşısında zayıf bir meşruiyet inşası çabasıdır ibaret olup hükümdarın zıllullah olduğu inancı, ulemanın naib-i imam olduğu inancının önüne geçememiştir. Nitekim A. K. S. Lambton, zıllullah kavramının Kaçar dönemi uleması açısından hükümdarın sahip olduğu yürütme (icra) yetkisine karşılık geldiği fikrindedir.⁶²¹ Ulemanın Feth Ali Şah'ı ikinci kez Ruslarla savaşmaya zorlamasını *Tarih-i Zülkarneyn* ve *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* kadar ayrıntılı ve görüş beyan edici tarzda konu etmeyen *Tarih-i Sahibkirani*'deki anlatım bu fikri doğrular niteliktedir. Feth Ali Şah döneminde kaleme alınan vekayinamede Aga Seyyid Muhammed'in cihat teklifine Şah'ın, İslam mücahitleri savaşmaya hazır iseler zıllullah olarak saltanat hazinesini bu yolda harcamaktan geri durmayacağı cevabını verdiği yazılıdır.⁶²² Müçtehitler tarafından alınan kararı uygulamayı, zıllullah sıfatını haiz hükümdar taahhüt eder konumdadır. Nitekim *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* Feth Ali Şah'ın Rusya'yla yaşanan savaşlardan çok önce, müçtehitlerin naibi olarak saltanat sürdürdüğü beyanında bulunduğunu iddia eder.⁶²³ Vekayinamelerde diğer Kaçar şahları için böyle bir kayda rastlanmamaktadır.

Feth Ali Şah, saltanatı boyunca kararlarına uygun davranmaya özen gösterdiği müçtehitlerin tahrikiyle girilen savaşın yenilgiyle sonuçlanmasından dahi ulemanın gücünü kırmak amacıyla faydalanmamıştır. Yenilginin müsebbibi görülen Aga Seyyid Muhammed başta olmak üzere savaş sebebiyle Tebriz'de bulunan ulema mensuplarının halkın öfkesine maruz kaldıkları, hatta birkaçının öldürüldüğü, fakat şeriatı riayet eden “Şahensah-ı Şeriatperver”in Aga Seyyid Muhammed'i teselli ettiği *Tarih-i Zülkarneyn*'de nakledilmektedir.⁶²⁴ Küçük farklarla *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de de tekrar edilen bu nakil,⁶²⁵ aslında hükümdarların ve din adamlarının itibarlarında ani değişimlerin yaşanabileceğini göstermektedir. Fakat Feth Ali Şah

⁶²⁰ Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.23, 88-90.

⁶²¹ Lambton, “A Nineteenth Century View of Jihad”, s.186.

⁶²² Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkirani*, s.246.

⁶²³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7515. Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, s.228.

⁶²⁴ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.627-628.

⁶²⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7846.

saygısızlıklarıyla karşılaşsa bile iktidarı boyunca ulemadan yana tavır almayı tercih etmiştir.⁶²⁶

Kaçar tarih yazımının Şii fıkhiyla ne derece uyduğuna dair halife ve gazi kavramlarının vekayinamelerdeki içeriği de fikir vermektedir. Kaçar tarih yazımında saltanat makamı hilafet kavramıyla tarif edilmiş, hükümdarlara ve özellikle veliahtlara halife denmiş, Nasirüddin Şah devrinde ise hilafetin dinî manası açıklanmıştır. *Measir-i Sultaniye*'de henüz amcasının veliahdı iken Feth Ali Şah'a "devlet bostanının servi ağacı, saltanat ve hilafet bahçesinin fidanı" denerek hükümdarlık hem saltanat hem de hilafet şeklinde adlandırılmaktadır.⁶²⁷ Abbas Mirza'ya "Halife-i Hazret-i Hilafet" ve "Halifetü'l-hilafet" denerek aynı terkip içinde hem kendisine hem de Feth Ali Şah'a halife unvanı verilmektedir.⁶²⁸ "Saltanat ve Hilafet Naibi" hitabı saltanat makamının hilafet kavramıyla anıldığının bir diğer delilidir.⁶²⁹ Kaçar tarih yazımında saltanat makamına hilafet, veliahtlara halife denmesinin örneği boldur.⁶³⁰ Başkent Tahran için pek çok kez "Darü'l-hilafe", "Makarr-ı Hilafet" gibi hilafet merkezi anlamına gelen tamlamalar kullanılır.⁶³¹

Veraset usulü ele alınırken temas edildiği üzere Nasirüddin Şah devrinde veliahtlığın tevdi vesilesiyle halife kavramının izahına girişilmiştir. *Nasihü't-tevarih*'e göre Allah, Hz. Adem'den itibaren her peygambere kendi zürriyetinden bir halife bahşetmiş, her peygamber kendinden öncekinin halifesi olmuştur. Hz. Muhammed ise Hz. Ali'yi halifelige seçmiş ve hilafet On İkinci İmam'a dek babadan oğula geçmiştir. Hükümdarlar peygamberlerin yolunu izleyerek tebaalarının ihtilafa düşmemesi için veliaht tayin etmişlerdir. Vekayinamede veliaht için "varis-i hilafet ve halife-i devlet" tabiri kullanılmakta, önceki vekayinameler gibi yine veliahta halife,

⁶²⁶ Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.57, 62-63. Zargarinejad, *Endişe ve Siyaset Der İran-ı Kaçar I*, s.444.

⁶²⁷ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.47.

⁶²⁸ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.147, 161.

⁶²⁹ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.158, 200, 231.

⁶³⁰ Örnek olarak bkz. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn I*, s.574. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn II*, s.639. Hurmuci, *Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri*, s.186. Sipihr, *Nasihü't-tevarih I*, s.419. Sipihr, *Nasihü't-tevarih II*, s.849. Sipihr, *Nasihü't-tevarih III*, s. 1339. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.8055. İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri III*, s.1814. Efelülümülk, *Efelü't-tevarih*, s.43.

⁶³¹ Mansur Sefatgol, "From Darüssaltana-i İsfahan to Darülhilafe-i Tihran Continuity and Change in the Safavid Model of State-Religious Administration During the Qajars (1795-1895/1209-1313)", s.74, *Qajar Iran*, ed. Edmund Bosworth, Carole Hillenbrand, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1983, s.71-83. Örnek olarak bkz. Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.70. Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkarani*, s.96. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn I*, s.152. Hurmuci, *Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri*, s.108. Sipihr, *Nasihü't-tevarih II*, s.599. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri X*, s.8559. İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri III*, s.1432. Efelülümülk, *Efelü't-tevarih*, s.28.

saltanat makamına hilafet denmektedir.⁶³² *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de Nasirüddin Şah'ın, babası Muhammed Şah tarafından veliahtlığa getirilişi konu edilirken, halife kavramının dinî içeriği diğer vekayinamelerde görülmeyen bir biçimde açıklanmaktadır. Bu açıklamaya göre Allah dünya işlerine ve insan hayatına nizam vermek amacıyla “saltanat-ı kübra ve hilafet-i uzma” makamını ihdas etmiştir. İnsanoğlu Allah'ın yeryüzündeki halifesidir ve hilafetin dereceleri vardır. “Hilafet-i uzma” peygamberler ve on iki imamlardan sonra “Allah'ın halifesi ve gölgesi” olan adil sultanlara aittir. Her sultan kendi halifesi olan veliahdını belirlemelidir.⁶³³ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* müellifi halife kavramını kendinden önceki vekayiname müellifleri gibi hem hükümdarlar hem de veliahtları için kullanmaktadır. Hilafeti derecelendirirken peygamberlerin ve Şii imamlarının ardına koyduğu hükümdarların aynı zamanda Allah'ın gölgesi olduklarını söylemektedir. Lakin hükümdarların Allah'ın halifesi ve gölgesi olma vasfını adil olmaları şartıyla taşıyabileceklerini de belirtmektedir. Müellifin bu görüşleri Nasirüddin Şah devrinde kaleme alınan bir siyasetnamede de mevcuttur.⁶³⁴ Adalet vurgusu Şii fikhının siyasi geleneğiyle yakından alakalıdır. Gaybette zalim hükümdarlara dahi isyan edilmesine cevaz verilmemiştir.⁶³⁵ Fakat adil olması ve müçtehitlerin hükümlerine riayet etmesi Şii mezhebine mensup bir hükümdarı İmam-ı Gaib'in bazı yetkilerini taşıyabilecek, ulemanın emrinde çekincesiz çalışabileceği iktidar sahibi hâline getirir.⁶³⁶ S. A. Arjomand Kaçar ulemasının da benimsediği bu yaklaşımı fikh çerçevesinde saltanatın meşrulaştırılması şeklinde mütalaa eder.⁶³⁷ G. Zargarinejad ise meşrulaştırma değil makbul addetme olarak yorumlar. Mutasavvıfların aksine fakihlerin Kaçar idaresini gasıp saydıklarının ve hükümdarlara ülü'l-emr demeyi reddettiklerinin altını çizer.⁶³⁸ Allah'ın takdiriyle iktidara kavuşan hükümdarlara hiçbir sebeple isyan edilemeyeceğini ifade ederek Şii fikhıyla örtüşen Kaçar tarih yazımı, şahların adaletini vurgulamaya özen gösterir.⁶³⁹

⁶³² Sipih, *Nasihü't-tevarih* III, s.1491-1494.

⁶³³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8175-8176.

⁶³⁴ Zargarinejad, *Endişe ve Siyaset Der İran-ı Kacar* I, s.293-295.

⁶³⁵ Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, s.34, 284-285.

⁶³⁶ Zargarinejad, *Endişe ve Siyaset Der İran-ı Kacar* I, s.191.

⁶³⁷ Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, s.177, 223-234.

⁶³⁸ Zargarinejad, *Endişe ve Siyaset Der İran-ı Kacar* I, s.430-435.

⁶³⁹ Şahlara adalet atfeden unvan terkibi örnekleri için bkz. Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.114, 174. Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.164. İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.70. Sipih, *Nasihü't-tevarih* III, s.1344. Efelülümülk, *Efelü't-tevarih*, s.396.

Kaçar tarih yazımında halife kavramının, Şii fikhıyla çeliştiği söylenebilecek yegâne kullanımına *Tarih-i Zülkarneyn*'de tesadüf edilmektedir. Eserin ikinci cildinin başında, Feth Ali Şah'a uzun unvanlar silsilesi içinde "Allah'ın gölgesi ve Allah'ın halifesinin naibi" denmektedir.⁶⁴⁰ Kaçar tarih yazımında halife unvanı şahlara ve özellikle veliahtlara verilirken burada Feth Ali Şah halifenin naibi olarak zikredilmektedir. Açıkça belirtilmemekle beraber Şah'ın naiplik ettiği halifeden kasıt On İkinci İmam olmalıdır. Hükümdarın naiplik edebileceği başka bir halife düşünülemez. Şu hâlde Feth Ali Şah için ülü'l-emr unvanını son derece muğlak bir anlatım içinde kullanan *Tarih-i Zülkarneyn*, On İkinci İmam'ın temsilcisi olduğu iddiasını da yine muğlak bir biçimde öne sürmektedir. Halbuki Şii fikhında, siyasi yetkilerinin bir başkasına devredilmediğine inanılan On İkinci İmam'a hükümdarların naiplik etmesi söz konusu değildir. İmam-ı Gaib'in şeri yetkilerinin temsilciliğini müştereken ulema yürütür ve Rusya ile gerçekleşen ilk savaş sırasında neşredilen fetvalarda görüldüğü gibi hükümdarın olası naipliği ulemanın izniyle, belli sınırlar dâhilinde mümkündür.⁶⁴¹ Kendisine On İkinci İmam'ın naipliği payesinin verilmesi, Feth Ali Şah'ın ulema ile iyi geçinmeyi esas ittihaz eden dinî siyasetiyle⁶⁴² de uyuşmamaktadır. Zaten vekayinamede bunun üstü örtülü bir anlatımla yapılabildiği göze çarpmakta, Kaçar tarih yazımında başka örneğine rastlanmamaktadır.

Osmanlılardan farklı olarak Kaçarlarda halife unvanı tüm Müslümanların halifesi anlamında kullanılmamaktadır. Vekayinamelerde hükümdarlar uzun unvan silsileleriyle anılırken halife unvanına yer verilmez fakat metinlerin akışı içinde saltanat makamına hilafet, veliahtlara halife denir. Başkent Tahran bu bağlamda hilafetin merkezi olmaktadır. Sünnilerdeki hilafet anlayışına ise Türkistan hanlarının kendilerini "halife", Osmanlı sultanını "halifelerin halifesi" saydıkları belirtilerek temas edilir.⁶⁴³ *Tarih-i Zülkarneyn*'deki muğlak ifade hariç halife unvanı Şii fikhıyla çelişecek şekilde kullanılmaz. Fakat gazi kavramının kullanımında Şii fikhının çerçevesi dışına çıkılmaktadır.

⁶⁴⁰ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.640.

⁶⁴¹ Robert Gleave, "Jihad and the Religious Legitimacy of Early Qajar State", *Religion and Society in Qajar Iran*, ed. Robert Gleave, Routledge Curzon, New York, 2005, s.41-70. Lambton, "A Nineteenth Century View of Jihad", s.181-183, 187-192.

⁶⁴² Doktor Gulamrıza Verheram, *Nizam-ı Siyasi ve Sazmanha-i İçtima-i İran Der Asr-ı Kacar*, İntişarat-ı Muin, Tahran, 1385, s.159-166.

⁶⁴³ Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.250. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7666.

Kaçar vekayinamelerinde cihat ve gaza ile mücahit ve gazi kavramları eş anlamlıdır.⁶⁴⁴ Daha evvel değinildiği üzere Şii fikhında gaybet sürdüğü müddetçe hücum cihadı yürütülmesi mümkün olmayıp, Müslümanların ve İslam topraklarının savunulması amacıyla gerçekleştirilen savaşlar cihattır. Bu nedenle ulemeden Rusya'yla yaşanan ilk savaşın cihat olduğunun teyidi istenmiştir. Fakat Kaçar tarih yazımının başlangıcından itibaren gaza ve gazi kavramlarından fikhın ölçüleri aşılarak istifade edilmiştir. *Tarih-i Muhammedi*'de Aga Muhammed Han'ın Kaçar Devleti'ni kurma mücadelesi sürerken, Hazar kıyısındaki Gilan'a yerleşmeye yeltenen Ruslarla çarpışan askerlere "gazi",⁶⁴⁵ Horasan Türkmenleri üzerine sefer eden ordu neferlerine "Sünnileri kıran Şiiler" ve "mücahit" denmektedir.⁶⁴⁶ Müdafaa cihadı kapsamında değerlendirilebilecek bu olaylar öncesinde ulemeden fetva alındığına dair bir kayıt yoktur. Gazi ve mücahit kavramları ulema fetvasına atıfta bulunulmaksızın kullanılmaktadır. Dahası Şii mezhebine mensup Zendlerin kuvvetleriyle savaşan Kaçar askerlerine "gaziyan-ı Şahi" ve "gaziyan-ı Türk",⁶⁴⁷ keza yine Şii olan isyankâr Bahtiyariler üzerine yollanan orduya "gaziyan" denmektedir.⁶⁴⁸ Gayrimüslimlere karşı hücum cihadı yürütmenin dahi mümkün olmadığı Şii fikhında, Şiilere karşı girişilen savaşların cihat veya gaza vasfını taşıması düşünülemez.⁶⁴⁹ Hâl böyleyken Kaçarların ilk vekayinamesinde Şii zümrelerle muharebe eden Kaçar askerleri gazi sıfatıyla tavsif edilmektedir. Kaçar tarih yazımında Zendlerle ve Türkmenlerle cenk eden Kaçar askerlerinin "gazi" olarak nitelenmesinin örneği çoktur.⁶⁵⁰ Osmanlılarla meydana gelen muharebeler için de fetvaya başvurulmaksızın "gaza" kavramı kullanılmaktadır.⁶⁵¹ Gazi olduklarına dair haklarında ulema fetvası bulunmayan Aga Muhammed Han "Padişah-ı Gazi" ve "Sultan-ı Şehid Aga Muhammed Şah-ı Gazi"⁶⁵², Nasırüddin Şah ise "Sultan Nasırüddin Şah-ı Gazi"⁶⁵³ ve "Nasırüddin Şah-ı Gazi-i Hüsrev-i Sahibkiran"⁶⁵⁴ şeklinde anılmaktadır.

⁶⁴⁴ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.204, 221-222. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.295. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7607.

⁶⁴⁵ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.295.

⁶⁴⁶ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.234.

⁶⁴⁷ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.67, 221.

⁶⁴⁸ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.50.

⁶⁴⁹ Cyrus Masroori, "Russian Imperialism and Jihad: Early 19th Century Persian Texts on Just War", s.273-274. *Journal of Church and State*, Vol.46, No.2, 2004, pp. 263-279.

⁶⁵⁰ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.35, 152, 354. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7300, 7552.

⁶⁵¹ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkarani*, s.231. Siddikülmemalik, *Müntehabü't-tevarih*, s.63.

⁶⁵² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s. 7439, 7562.

⁶⁵³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.8137.

⁶⁵⁴ Azodüddeve, *Tarih-i Azodi*, s.15.

Gazi kavramını hususi unvanı seçen Kaçar hükümdarı Muhammed Şah'ın⁶⁵⁵ da ulema fetvasıyla gazi tayin edildiği hakkında herhangi bir kayıt yoktur. Muhammed Şah tasavvufi Şiiliği benimsemiş yegâne Kaçar şahıdır.⁶⁵⁶ G. Zergerinejad tarafından ileri sürülen, hükümdarı ülü'l-emr addeden tasavvufi Şiilikte ulemanın onayına ihtiyaç duyulmadan gazi unvanının taşınabileceği, bu sebeple Muhammed Şah'ın hususi unvanını seçmesinde tasavvufi eğiliminin belirleyici olduğu görüşünün⁶⁵⁷ haklılık payı taşıdığı söylenebilir. Kaçar tarih yazımında kavramın fihhi çerçevenin dışındaki kullanımı göz önüne alındığında tasavvufi eğilimini aşikâr etmiş Muhammed Şah'ın kendisine gazi dedirtmesi doğaldır. *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de “Kutbü's-selatin”⁶⁵⁸ (sultanların kutbu) ve “Gavsü'l-havakin”⁶⁵⁹ (hakanların gavsı) lakaplarıyla anılması da tasavvufi eğilimiyle ilgilidir. Çünkü “kutup” ve “gavs” velilerin en üstünü olduklarına inanılan şeyhleri tarif eden tasavvufi kavramlardır.⁶⁶⁰ Böylece Muhammed Şah'ın dinî eğilimi ile hanedan tarihçiliği açısından tabi sayılabilecek diğer hükümdarlara üstünlük iddiası bir arada sunulmaktadır.

Kaçar tarih yazımı yalnızca gazi kavramının kullanımında Şii fikhının sınırlarını açıkça zorlayabilmiştir. Fikhın Kaçar şahlarını mahrum bıraktığı dinî-nazari zemin, tasavvufa meyyal bir müellifin⁶⁶¹ kaleminden çıkan *Rüstemü't-tevarih*'te yazılanlara bakılarak tespit edilebilir. Zira vekayinamede İsfahan'ı Afganlara kaptıran Safevi hükümdarı Şah Sultan Hüseyin'e dahi “Ülü'l-emr-i Muazzam” denmekte ve bütün dünyanın kendisini “ülü'l-emr” tanıdığı mübalağasında bulunmaktadır.⁶⁶² Feth Ali Şah'a ise uzun unvanlar silsilesi içinde “Ülü'l-emr-i Muhterem” denmektedir.⁶⁶³ Aga Muhammed Han “Müçtehidü's-selatin” (Sultanların Müçtehidi) olarak tarif edilmektedir.⁶⁶⁴ Saltanat Allah'ın varlığının, hükümet saltanatın, mahalli yöneticiler hükümetin numunesidir düşüncesi ortaya atılarak idarenin kademe kademe

⁶⁵⁵ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.174. Hurmuci, *Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri*, s.22. Sipih, *Nasihü't-tevarih* II, s.591, 593, 618. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.8137. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8145. Azodüddeve, *Tarih-i Azodi*, s.179. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.772, 786.

⁶⁵⁶ Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.105.

⁶⁵⁷ Zargarinejad, *Endişe ve Siyaset Der İran-ı Kacar* I, s.235-236.

⁶⁵⁸ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8157.

⁶⁵⁹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8388.

⁶⁶⁰ Süleyman Ateş, “Kutub”, *DİA*, XXVI, 2002, s.498-499.

⁶⁶¹ Muhammed Haşim Rüstemühükema'nın görüşleri için bkz. Zargarinejad, *Endişe ve Siyaset Der İran-ı Kacar* I, s.235-243.

⁶⁶² Rüstemühükema, *Rüstemü't-tevarih*, s.69-70, 121, 146, 160.

⁶⁶³ Rüstemühükema, *Rüstemü't-tevarih*, s.465.

⁶⁶⁴ Rüstemühükema, *Rüstemü't-tevarih*, s.449, 451.

Allah'ın varlığına numune teşkil ettiği ileri sürülmektedir.⁶⁶⁵ Feth Ali Şah devrinin başlarında yazımı tamamlanan *Rüstemü't-tevarih*'in müellifi devlet ricalinden veya tarihçilerinden değildir.⁶⁶⁶ Resmî tarih yazımının ürünü olmayan eserinde muğlak anlatımlara başvurmadan hükümdarlara ülü'l-emr sıfatıyla hitap edebilmekte, içtihatla bulunma ehliyetine sahip fakihlere mahsus müçtehit tabirini Kaçar hanedanının kurucusuna atfedebilmektedir. İdare Allah'ın varlığının numunesidir düşüncesiyle aslında devlet düzenine meşruiyet kazandırmaktadır.

Zendlerden itibaren yayılışının ivme kazandığı tespit edilen tasavvufa karşı Feth Ali Şah'ın niçin ulema ile işbirliğine gittiği hakkında akademik çalışmalar doyurucu bir açıklama getirememektedir.⁶⁶⁷ Vekayinamelerde Feth Ali Şah'ın tercihinin sebepleri izah edilmemektedir. Ulemaya yaklaşımıyla dedesi Feth Ali Şah'tan ayrılmakla beraber Muhammed Şah tasavvufi Şiiliği hâkim kılacak kararlı bir siyaset izleyememiştir. Kendisi ve oğlu Nasıruddin Şah tarafından himaye ve istihdam edilen mutasavvıflar tarafından saltanat makamını dinen meşrulaştıran risaleler kaleme alınmış lakin fikhın ve ulemanın nüfuzu kırılmamıştır.⁶⁶⁸ Muhammed Şah'ın dinî eğiliminin tarih yazımı üzerindeki etkileri sayılıdır. Dedesini ve kendisini, ilgili Kuran ayetini alıntılıyıp, doğrudan doğruya ülü'l-emr olarak zikreden *İksirü't-tevarih* Muhammed Şah'ın emriyle telif edilmiştir.⁶⁶⁹ Devrin tasavvufa olumlu bakan siyasi iklimi, vekayinamede müçtehitlerin fetvasıyla öldürülmüş mutasavvıflara rahmet okunmasından ve “zahir uleması”nın eleştirilmesinden anlaşılmaktadır.⁶⁷⁰

Kaçar tarih yazımında Şii fikhının gereklilikleriyle çelişmeyecek tarzda şahlar için İslam hükümdarı, Müslümanların hükümdarı, İslam'ın sığındığı hükümdar, Müslümanların sığındığı hükümdar anlamlarına gelen unvanlar kullanılmıştır:

⁶⁶⁵ Rüstemülhükema, *Rüstemü't-tevarih*, s.172.

⁶⁶⁶ Amanat, “Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)”, s.362.

⁶⁶⁷ Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.35-37. Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, s.244.

⁶⁶⁸ Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.105-119. Arjomand, “The Shi'ite Hierocracy and the State in Pre-modern Iran: 1785-1890”, s.47-48. Zargarinejad, *Endişe ve Siyaset Der İran-ı Kacar I*, s.275-276, 363.

⁶⁶⁹ İtiazüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.hicdeh. Kaydari, *Tedavüm ve Tahavül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, s.53.

⁶⁷⁰ İtiazüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.62, 281-282.

“Padişah-ı İslam”⁶⁷¹, “Şahenshah-ı İslam”⁶⁷², “Şahenshah-ı İslamiyan”⁶⁷³, “Padişah-ı Müselmanan”⁶⁷⁴ “Padişah-ı İslampenah”⁶⁷⁵, “Şahenshah-ı İslampenah”⁶⁷⁶, “Şahenshah-ı İslamiyanpenah”⁶⁷⁷, “Padişah-ı İslamiyanpenah”⁶⁷⁸. Hükümdarlığı İslam’la ilişkilendiren unvanların vekayinamelerde, hem metinlerin doğal akışı içinde hem de belli vesilelerle yer buldukları görülmektedir. Ruslarla muharebeler aktarılırken kullanılmaları yaşanan savaşlarda Kaçarların İslam’ı temsil ettikleri düşüncesinden kaynaklanır.⁶⁷⁹ Aga Muhammed Han’ın Kafkasya’ya 1795’teki birinci seferinde⁶⁸⁰ Gürcülerle savaşması dolayısıyla, Kaçar vekayinamelerinin ilki *Tarih-i Muhammedi*’de bu düşünce, seferin İslam bayraklarının Tiflis’e yönelmesi şeklinde adlandırılmasıyla yansıtılır.⁶⁸¹ Ruslarla yaşanan savaşlar konu edilirken İslami söylem bittabi daha da belirginleşmektedir. Hadiselerin yıl yıl anlatımına nevruz betimlemesi ile iç içe geçen bir girizgâhla başlayan *Tarih-i Zülkarneyn*’de, Rusya’yla gerçekleşen ilk savaşın sürdüğü 1804 nevruzuna tekabül eden 8 Zilhicce 1218 günü, “akşamın keferesini ortadan kaldıran İslam sabahı bayrağının” Koç burcuna yerleştiği yazılıdır.⁶⁸² Edebi bir üslupla Güneş’e benzetilen İslam sabahı bayrağı Kaçar ordusunu simgelemektedir. Dinsizler ve karanlıklar anlamlarındaki keferesine sözleriyle akşam nitelenirken aslında Ruslar kast edilmektedir. Bir yıl kadar sonra Karabağ hanı İbrahim Halil Han’ın Ruslarla işbirliği, “Millet-i Hanif-i Caferiyye”yi terk edip Hıristiyanlığı Müslümanlığa tercih etmesi şeklinde yorumlanarak bu durum karşısında “Şahenshah-ı İslamiyanpenah” Feth Ali Şah’ın din gayretiyle harekete geçtiği söylenmektedir.⁶⁸³ Müslümanların sığındığı hükümdar manasına gelen unvan Hıristiyanlara karşı yürütülen savaş vesilesiyle kullanılmakta, Karabağ hanının taraf değiştirmesi din

⁶⁷¹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.295. Sipihri, *Nasihü't-tevarih* II, s.651. Sipihri, *Nasihü't-tevarih* III, s.1080. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7483. Siddikülmemalik, *Müntehabü't-tevarih*, s.102.

⁶⁷² Sipihri, *Nasihü't-tevarih* II, s.671. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8670.

⁶⁷³ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.522.

⁶⁷⁴ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.699.

⁶⁷⁵ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.157. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7514.

⁶⁷⁶ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.462. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.649, 880. Hurmuci, *Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri*, s.2. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7519. Efelülmük, *Efelü't-tevarih*, s.43.

⁶⁷⁷ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.823. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.830.

⁶⁷⁸ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.799.

⁶⁷⁹ Yabancı devletlerin saldırıları nedeniyle Kaçar şahlarının “İslam hükümdarı” ve “Şii milletin hükümdarı” olarak vurgulanmaları hakkında bkz. Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, s.229.

⁶⁸⁰ Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.387.

⁶⁸¹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.272.

⁶⁸² Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.183.

⁶⁸³ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.222.

değiştirmekle bir tutulmaktadır. Burada iki önemli nokta daha vardır. Aynı dine mensup insan topluluğunu tarif için “millet” kavramından yararlanılmakta ve mezhep ile din özdeşleştirilmektedir. Ruslarla savaşların İslam ile küfrün mücadelesi olduğu, maksadın İslam’ı korumak olduğu vekayinamelerin ortak söylemidir.⁶⁸⁴ İngilizlerle Herat meselesi sebebiyle karşı karşıya gelinmesinde de söylem aynıdır. Herat’ın fethi akabinde İngilizlerin tepkisi karşısında “Şahensah-ı İslampenah” Nasırüddin Şah gerekirse Afganistan ve Hindistan’a sefer için hazırlık yapılmasını buyurmuştur.⁶⁸⁵

Kaçar yönetim anlayışında mezheple dinin özdeşleştirildiğini gösteren anlatımlara Sünnilerle gerginlik ve savaşlar nedeniyle sıkça rastlanır. Kaçar şahları Müslümanları yani Şiileri korumayı görev edinmiş hükümdarlar suretinde sunulur. Afganlar, Türkmenler ve Türkistan hanlıklarıyla ihtilafların odak noktası İran tebaasının Türkmenler tarafından kaçırılıp Türkistan’ın köle pazarlarında satılmasıdır.⁶⁸⁶ *Tarih-i Muhammedi*’ye göre “Muhammed’in gül Şiileri ve Caferi milletinin takipçileri” esir edilip Buhara’ya satıldığından Aga Muhammed Han “İsna Aşeriyye esirlerini” kurtarmak amacıyla Buhara üzerine yürümeyi düşünüyordu.⁶⁸⁷ *Tarih-i Sahibkırani*’ye göre Buhara, Semerkand ve Harezm’deki “İslam esirlerini” kurtarmayı görev bellemiş, kendisi bu görevi ifa edemezse yeğeni Feth Ali Şah’a esirlerin kurtarılmasını vasiyet etmişti.⁶⁸⁸ Vekayinamelerde Abbas Mirza’nın Horasan hanlarına baş eğdirdikten sonra Türkmenlerin Serahs’ta tuttıkları esirleri kurtarması nakledilirken esirlere hem Şii hem de Müslüman denir.⁶⁸⁹ Türkmenler üzerine tertip ettirdiği seferlerden biri dolayısıyla Feth Ali Şah “Şii soyundan saf itikatlı Hz. Sultan-ı Sahibkırani” olarak anılmıştır.⁶⁹⁰ Kaçarların Herat’ı zapt etmeye yönelmelerinde Herat’taki Şiilerin zulme uğramaları ve Afganların İran tebaasını kaçırıp Türkistan hanlıklarına köle olarak satmaları gerekçe gösterilmektedir. *İksirü’t-tevarih*’e göre Muhammed Şah şehzadeliğinde emrine verilen orduyla Müslümanların kurtarılması için Herat’a sevk edilmişti. Afganlar Horasan’a saldırarak ele geçirdikleri

⁶⁸⁴ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.654. Sipih, *Nasihü’t-tevarih* I, s.221. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.699.

⁶⁸⁵ Hurmuci, *Hakayikü’l-ahbar-ı Nasiri*, s.195-196.

⁶⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gholamhossein Zargarinejad-Nergis Alipur, “Türkmenha ve Bordegi-i İraniyan Der Asr-ı Kaçar”, *Faslname-i İlmî-Pejuheşi-i Ulum-i İnsani-i Daneşgah-ı Ezzehra*, Şomare-i 2 Peyapeyi-i 77, 1388, s.23-46.

⁶⁸⁷ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.281, 289.

⁶⁸⁸ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.86.

⁶⁸⁹ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.170. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.827-831. Sipih, *Nasihü’t-tevarih* I, s.485.

⁶⁹⁰ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7773.

“Müslümanları” Buhara ve Hive’ye satıyorlardı. Şehirdeki “Şia-i İsna Aşeriye” ahalisinin malları müsadere edilip Sünnilere dağıtılıyordu. Afganlarla çarpışan Kaçar askerleri “İslam gazileri” idi.⁶⁹¹

Şiilik ve İslam, Sünnilerle mücadeleler zemininde özdeşleştirilmekle birlikte İslam’ın Sünnileri de kapsadığının düşünüldüğü görülmektedir. Hokand Hanlığı’nın İran ve Osmanlı Devleti’ne elçi yollayarak ilettiği, Kâşgar’daki Çin işgaline son verildiği müjdesi “Sünni Kâşgar şehrinin kurtarılması ve Müslümanların zaferi”⁶⁹², “Fergana ve Türkistan ahalisinin zaferi, kâfir Hıta askerinin İslam vilayetinden çıkarılması”⁶⁹³ şeklinde aktarılmaktadır. Osmanlı Devleti ile ilişkiler bahis mevzuu edilirken bu iki farklı İslam algısı bir arada görülür. *Measir-i Sultaniye*’ye göre Abbas Mirza Bayezid’i ele geçirdiğinde “gaziler” tarafından katliam ve yağma yapılmasına izin verilmemiş, Ermeni ve “Müslüman” ahaliye ihsanda bulunulmuş, hutbe “Şahenshah-ı İslampenah” adına okunmuştur.⁶⁹⁴ *Tarih-i Zülkarneyn* Vahhabilerin Necf ve Kerbela’daki Şii katliamı karşısında Feth Ali Şah’ın tavrını naklederken haberin “İslam vilayetlerinde” yayılması üzerine, Şah’ın “İslam hamiyeti” ile bölgeye ordu göndermeyi düşündüğünü fakat “iki devlet-i aliyye” arasındaki dostluk gereği ordu göndermek yerine Osmanlı Devleti’nden gereğinin yapılmasını talep ettiğini yazar.⁶⁹⁵ Şehrizor meselesinden ötürü çıkan ihtilaf nedeniyle Osmanlılara “imansız” der.⁶⁹⁶ Nasırüddin Şah devri vekayinamelerinden *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri*’nin müellifi pek çok hadiseyi ele alırken yaptığı gibi Vahhabilerin gerçekleştirdiği Şii katliamına dair *Tarih-i Zülkarneyn*’deki malumatı eklemelerle tekrar eder. “Din-i Muhammedî gayretiyle” ordu sevk etmeye karar verip Osmanlılarla münasebetin bozulmaması için bu kararından vaz geçen Feth Ali Şah’ı “İslam’ın sığınağı Padişah, adalet dağıtan şeriati gözeten Türk Hakanı” manasına gelen unvanlar silsilesi ile zikreder.⁶⁹⁷ Ancak Osmanlı idaresindeki Şii nüfusunun himaye edilmesine, mezhebin değil dinin ismini öne çıkararak temas eden vekayinamelerde Afganlar veya Türkmenler için asla dile getirilmeyen bir söylem Osmanlılar için üretilmiştir. Defalarca kez “cihet-i camie-i İslamiyye” yani İslam’ın birliği icabı Osmanlı

⁶⁹¹ İtizadüsaltana, *İksirü’t-tevarih*, s. 172-173, 446, 471, 479.

⁶⁹² Sipihri, *Nasihü’t-tevarih* I, s.488.

⁶⁹³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7997.

⁶⁹⁴ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.462.

⁶⁹⁵ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.169.

⁶⁹⁶ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.255.

⁶⁹⁷ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7519.

Devleti'yle çıkan sorunların çözüme bağlandığı veya iki devlet arasındaki münasebetlerin sağlamlığına dikkat edildiği belirtilmiştir.⁶⁹⁸

İslam hükümdarı manasına gelen unvanlara sadece dış ilişkiler bağlamında başvurulmamıştır. *Tarih-i Muhammedi*'de devletin kurucusuna hitaben “*Aga Muhammed Han, Cemşid'in ferrine sahip hüsrev idi/Din-i Arap ile Mülk-ü Acem'in koruyucusu idi*” şeklinde tercüme edilebilecek bir beyit bulunur.⁶⁹⁹ Sonraki vekayinamelerde şahların İslam hükümdarı, İslam'ın ve Müslümanların koruyucusu oldukları vurgusu sürdürülür. Oğlu Abbas Mirza'yı Horasan hanlarını itaat ettirmekle görevlendiren Feth Ali Şah'ın, “millet-i İsna Aşeriyye Müslümanlarının” kanı boşa akması diye mümkün merteye hanlarla müzakere edilmesi uyarısında bulunduğu belirtilir.⁷⁰⁰ “İslam padişahları” arasında Muhammed Şah gibisinin gelmediği ve gelmeyeceği iddia edilir.⁷⁰¹ Nasirüddin Şah “İslam ve Müslümanların sığınağı Cihan Padişahı” olarak anılır.⁷⁰² Babilğin takipçileri tarafından suikast girişimine uğraması dolayısıyla “İslam havzasının muhafızı” sıfatıyla nitelenir.⁷⁰³ Kendilerini ayrı bir “ümme” addeden Babilerin suikastını “Padişah-ı İslamiyanpenah” zararsız atlatınca “Memalik-i Mahrusa-i İran” halkının sevindiği bilgisi verilir.⁷⁰⁴ Kerbela şehitlerinin yad edildiği Muharrem taziyesine gösterilen ihtimama, taziye törenlerinin “Şia-i İslamiyye sultanlarının” adeti olduğu kaydıyla değinilir.⁷⁰⁵

Nasirüddin Şah (1848-1896) devrine gelindiğinde ulemanın saltanat makamına yaklaşımını Feth Ali Şah (1797-1834) devrinden daha farklı sunan bir nakil *Nasihü't-tevarih*'te kaydedilmiştir. Şah'ın tahta oturmasının ikinci yılında, İsfahan Cuma imamının maiyetiyle valinin askerleri arasında yaşanan gerginlik kısa sürede tüm şehri saran bir isyana dönüşmüştür. Cuma imamının saygısızlığa maruz kalması vali ile husumet içindeki kimselerin ahaliyi tahrik etmesine imkân vermiştir. Üç bin kişiye varan kalabalık vilayet kuvvetleriyle çatışmış, isyancılara karşı top ateşi açılmıştır. Ancak ulema isyancıları desteklemeyi reddetmiştir. Ulema saltanat makamına

⁶⁹⁸ Bazı örnekler için bkz. Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.489. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.271. Sipihr, *Nasihü't-tevarih* I, s.347. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8291. İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1559. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.704. Sıddikülmemalik, *Müntehabü't-tevarih*, s.275.

⁶⁹⁹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.313.

⁷⁰⁰ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.795.

⁷⁰¹ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.313.

⁷⁰² Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.158.

⁷⁰³ Sipihr, *Nasihü't-tevarih* III, s.1183.

⁷⁰⁴ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.798-800.

⁷⁰⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7950.

sadakatini “Padişah-ı İslam”ın nimetine nankörlük edilemeyeceği, nankörlük edenlerin katlinin vacip olduğu sözleriyle beyan etmiştir.⁷⁰⁶ Ulemanın isyana katılmaktan kaçınması İslam Padişahı’na bağlılık olarak yorumlanmaktadır. Halbuki Kaçar tarihi boyunca din adamlarının eğilimi baskıcı valilere ayaklananları himaye etmek yönündedir. Bu eğilim Tütün İsyanı ile Meşrutiyet Devrimi’nde devlet düzenine başkaldırı seviyesine varacaktır.⁷⁰⁷

Kaçar tarih yazımının hükümdarların dinî meşruiyetini inşa ederken doğrudan çelişmemeye gayret ettiği Şii fikhından yer yer ayrıldığı görülmektedir. Ahali açısından bakıldığında ise ulemanın dinî itibarının hanedaninkini aştığı vekayinamelerdeki anlatılarla ortaya çıkmaktadır. Ulemanın konumu bütün bir devleti zora düşürürken Kaçar idaresi devleti dinen meşrulaştıran bir söylem de üretmiştir. Bu söylem müteakip kısımda konu edilecektir.

2.1.2 İslam ve Şii Devleti Düşüncesi

On İkinci İmam’ı son ülü’l-emr, içtihat hakkı tanıdığı ulemayı ise şeri meselelerde On İkinci İmam’ın ortak temsilcisi sayan Şii fikhî sadece saltanat makamını değil bütün devlet düzenini müçtehitler karşısında zayıflatıyordu. Şeriatla siyasetin kapsadığı alanları kesin sınırlarla ayırmak mümkün olmadığından, Feth Ali Şah devrinde hükümdar ve devlet ulemanın aldığı kararların uygulayıcısı konumuna düşmüştü.⁷⁰⁸ Şii fikhında İmam-ı Gaib’in siyasi yetkilerinin gasıbı addedilen hükümdarlara zalim dahi olsalar isyan etmek caiz değildi. Gaybet sürerken tesis edilen iktidarlar gayrimeşru olduğu kadar isyan da gayrimeşru idi çünkü İmam-ı Gaib dönmeden meşru iktidar zaten kurulamazdı. İsyana cevaz verilmemesinin diğer nedeni kargaşanın zulümden daha tehlikeli görülmesiydi. Şii fakihlerinin nazarında baskıcı ve zalim bir yönetim, yönetimsizlikten kaynaklanan kargaşaya tercih edilmeliydi. Bu nedenle devlet tamamen meşru olmasa da zorunluydu. Adaletli olması ve müçtehitlerin hükümlerine riayet etmesi kaydıyla, tam bir meşruiyet kazanamamakla beraber hükümdar İmam-ı Gaib’in siyasi yetkilerini kısmen taşıyabilirdi. Kaçar devri

⁷⁰⁶ Sipih, *Nasihü’t-tevarih* III, s.1078-1090. Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.126-127.

⁷⁰⁷ Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.57, 111, 153, 155.

⁷⁰⁸ Lambton, “A Nineteenth Century View of Jihad”, s.186. Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.23.

ulemasının hükümdar ve devlete dair görüşleri Şii fikhının asırlar zarfında teşekkül eden siyaset kuramından farklı değildi.⁷⁰⁹

Kaçar tarih yazımı Ruslarla gerçekleşen savaşlar münasebetiyle saltanat makamının ulemaya mahkûmiyetini ve ulemanın halkın nezdinde saltanat makamını gölgede bırakan nüfuzunu ortaya koymuştur. İlk savaşta (1804-1813) müçtehitlerden cihat fetvası talep edilmesini ve ikincisinde (1826-1828) müçtehitlerin Feth Ali Şah'ı cihada zorlamasını anlatan vekayinameler sadece Şah'ın değil aynı zamanda devletin ulema karşısındaki zaafını gösteren ifadelere yer verirler. Feth Ali Şah (1797-1834) devrinde kaleme alınan *Measir-i Sultaniye*'ye göre birinci savaşın başlarında ulemaya sorulan sorulardan biri, cihada katılmakla sadece Azerbaycan halkının mı yoksa bütün Müslümanların mı yükümlü olduğudur. Cevaben cihadın "Memalik-i Mahrusa"da yaşayan herkese vacip olduğu söylenmiştir.⁷¹⁰ Demek ki cihat yükümlülüğünün muharebelerin cereyan ettiği Azerbaycan'da yaşayanlara münhasır olabileceği düşüncesinin, İran'ın geri kalanındaki tebaayı savaşa katılmaktan alıkoyabileceği muhtemel görülmüştür. Bu ihtimalin ortadan kaldırılması amacıyla devletin hâkim olduğu topraklarda yaşayan tüm halkın cihada katılımının şart olduğu ulemaya tasdik ettirilmiştir.⁷¹¹ Devletin dinî vasıtalarla rahatlıkla faydalanamamasının Şii fikhî haricinde nedenleri olduğuna dair ipucunu yine *Measir-i Sultaniye* vermektedir. Uzun yıllardır cihat meselesinin medreselerde okutulmadığı ifadesi,⁷¹² İran'ın Safevilerin yıkılışından Kaçar hanedanının kuruluşuna kadarki durumuna işaret etmektedir. Nadir Şah Afşar Şiiliğe Sünniliğe yaklaştıracak tedbirleri hayata geçirmeye ve ulemanın nüfuzunu kırmaya çalışmıştır. Zend saltanatı ise büyük ölçüde İran'da istikrarın sağlanamadığı bir devirdir. Devlet ve Şii ulemanın bir diğerine mecburiyetini gözler önüne seren ilk ciddi hadise Kaçarlar devrinde Rusların yarattığı tehlikeyle birlikte meydana çıkmıştır.⁷¹³ Dolayısıyla *Measir-i Sultaniye* Şiiliği resmî mezhep kabul eden,

⁷⁰⁹ Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, s.242-243. Zargarinejad, *Endişe ve Siyaset Der İran-ı Kaçar I*, s.428-431. Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.24.

⁷¹⁰ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.221-222.

⁷¹¹ Halkın cihada katılmakta isteksizlik gösterdiği hususunda bkz. Masroori, "Russian Imperialism and Jihad: Early 19th Century Persian Texts on Just War", s.268.

⁷¹² Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.223.

⁷¹³ Safevilerin yıkılışından Kaçarların kuruluşuna dek geçen sürede Şii ulemanın vaziyetine dair bkz. Arjomand, "The Shi'ite Hierocracy and the State in Pre-modern Iran: 1785-1890", s.44-45. Algar, *Religion and State In Iran 1785-1906*, s.29-41. . Kaçar idaresi ile Şii ulemayı yakınlaşmaya mecbur eden etmenlerin başında Rus tehdidinin geldiği hususunda bkz. Hairî, "The Legitimacy of the Early Qajar Rule as Viewed by the Shi'i Religious Leaders", s.272.

yeni kurulmuş bir devletin, tebaasının tamamını cihada çağırarak için din adamlarına duyduğu ihtiyacı anlatmaktadır.

Feth Ali Şah'ın (1797-1834) ulema tarafından yeniden Rusya'yla cihada zorlanışını ele alan vekayinamelerde, müçtehitlerin halkı tahrik etmesinin Şah'ı ve devleti savaşa mecbur bıraktığı vurgulanır. *Tarih-i Zülkarneyn*'e göre savaşın önlenmesi devletin menfaatine uygundu. Fakat "milletin emri", "devlet" yöneticilerini "aciz" bırakmıştı. Feth Ali Şah sınır ihtilafının Rusya lehine çözülmesi ve savaşın önlenmesi maksadıyla İran'a gelen Rus elçisine "kıvam-ı millet"i "salah-ı devlet"in önünde tutmak zorunda olduğunu söylemiş, "milletin müçtehitleri" ile Şah'ın hizmetkârları savaşa karar vermişlerdi.⁷¹⁴ Bu satırlar halkın desteğini arkasına alan ulemanın devleti savaşa sürükleyişinin ifadesidir. Millet kavramıyla hem aynı inanca mensup insan topluluğu hem de halkın kast edildiği anlaşılmaktadır.⁷¹⁵ Milletın önderliği, kavramın her iki anlamıyla, müçtehitlerin elindedir. Milletın kararının uygulanması uğruna devletin menfaatinin göz ardı edildiğini bizzat şah dile getirmektedir. Dolayısıyla din adamlarının kararı, devletin menfaatlerinin ihlal edilmesi pahasına tatbik edilmektedir. Nitekim *Nasihü't-tevarih* müçtehitlerin tavrı üzerine şahın elçiye, şeriatın doğrultusunda hareket edeceğini çünkü daima "kıvam-ı millet"i "salah-ı devlet"e tercih ettiğini söylediğini kaydeder.⁷¹⁶

Rusya'nın sınır ihlallerini sürdürmesi ve ulemanın tahriki sebebiyle başlayan ikinci İran-Rusya savaşının Türkmençay Antlaşması'yla (1828) sonlanması akabinde, Tahran'a yollanan Rus elçisi Gribayedof'un başına gelenler, Kaçar devri din-devlet ilişkilerinin varacağı noktanın habercisidir. Rus elçisinin, Aga Muhammed Han'ın Tiflis seferi sırasında cariyeye olarak İran'a getirilen Hıristiyan kökenli kadınların iadesini talep etmesi Tahran halkını ve ulemayı galeyana getirmiş, şahın ve idarecilerin bu talep karşısındaki suskunluğu büyük öfke doğurmuştur. Ulemanın önderliğinde toplanan kalabalıklar tarafından elçi ve maiyeti 1829'da öldürülmüştür.⁷¹⁷ *Tarih-i Sahibkırani*'ye göre elçi ve maiyeti, "dinin öncüleri" olan ulemanın kışkırttığı

⁷¹⁴ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.617-618.

⁷¹⁵ Kaçarlar devrinde millet kavramının sahip olduğu dinî içerikten farklı olarak, aydınların çalışmaları neticesinde kavmi ve siyasi bir içerik kazandığı hususunda bkz. Kashani-Sabet, *Frontier Fictions Shaping the Iranian Nation, 1804- 1946*, s.42-52. Millet kavramının halk anlamını taşıdığı hususunda bkz. de Groot, *Religion, Culture and Politics in Iran*, s.129.

⁷¹⁶ Sipihr, *Nasihü't-tevarih* I, s.366.

⁷¹⁷ Bkz. Soofizadeh-Türker, "Rusya-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya'nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi Aleksandr Griboyedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 ŞUBAT 1829)", s.574-580.

kitlelerin saldırısıyla, saldırının önlenmesine dair Feth Ali Şah'ın verdiği emirlere rağmen öldürülmüştür. Yaşanan olayın sorumlusu “devlet yöneticileri” değildir.⁷¹⁸ *Tarih-i Zülkarneyn*'e göre elçi ve maiyetinin öldürülmesinin cihat olduğunu ilan eden “şeriatın mesnedi”, “milletin öncüleri” ve “şeriatın müçtehitleri” Tahran camilerinde yaptıkları çağrılarla yüz binden fazla insanı harekete geçirmişlerdir. Aralarında şehzadelerin de bulunduğu “Devlet-i Aliyye yöneticileri” kalabalığı durduramamıştır.⁷¹⁹ Rus elçisinin talebi halkın tepkisiz kalacağı türden olmamakla birlikte, devlet ulemanın yönlendirdiği kitleler karşısında çaresiz kalmıştır. Kaçar tarih yazımının Gribayedof hadisesini aktarışında, cihat meselesinin aktarıldığındaki özellikleri bulmak mümkündür. Öncelikle din ve devlet iki ayrı olgu olarak tespit edilmektedir. Millet ve devlet de iki ayrı olgudur. Millet kavramı, günümüzün ümmet ve halk kavramlarına karşılık gelecek şekilde kullanılmaktadır. Dinin öncüsü ulema millete de öncülük etmektedir.

Meydana gelen siyasi-toplumsal sorunların aktarımında dinin ve milletin öncülüğünü ulemanın üstlendiğini kaydetmesine rağmen, Kaçar tarih yazıcılığı dinin ve devletin koruyuculuğu görevini saltanat makamına yüklemektedir. Aga Muhammed Han'ın (ö.1797) din ve devletin koruyucusu olduğu,⁷²⁰ “beyza-i İslam” ve “Devlet-i İran”ı korumak için canını hiçe sayan⁷²¹ Abbas Mirza'nın (ö.1833) “din ve devlet yolunda”⁷²² zahmet çektiği ifadeleri bir arada değerlendirilmelidir. Vekayinamelerde dinin ve devletin birlikte himaye edildiğini vurgulayan kayıtlar dikkate alınırsa dinin sadece ulemanın tekelinde görülmediği anlaşılır. Bu kayıtlara nazaran Feth Ali Şah (1797-1834) “din ve devletin büyüğüdür”.⁷²³ Abbas Mirza'yı Horasan hanlarının itaatsizliğini sonlandırmaya gönderirken, “İsna Aşeriyye milletinden Müslümanların” kanını yok yere dökmenin “din ve devlette fitne çıkarmak” olduğu uyarısında bulunmuştur.⁷²⁴ Ruslarla yaşanan savaşların yükünü çeken, 1828 yılında işgalle yüzleşen Tebriz halkı “din ve devlet yolunda” canını ve malını feda etmiştir.⁷²⁵ 1856'da Herat'ın fethi için düzenlenecek kutlamaların, veliahdı vefat ettiğinden iptal edilmesini isteyen Nasırüddin Şah'a (1848-1896), sadrazamı

⁷¹⁸ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.270.

⁷¹⁹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.703.

⁷²⁰ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.85. İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.51.

⁷²¹ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.98.

⁷²² Azodüddeve, *Tarih-i Azodi*, s.176.

⁷²³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7170.

⁷²⁴ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.795.

⁷²⁵ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.409.

tarafından “din ve devletin haşmeti” olan kutlamalardan vaz geçilmesinin yanlış olduğu söylenmiştir.⁷²⁶

Kaçar yönetim anlayışı İran’ı İslam Devleti olarak tarif ederek, devlete dinî bir vasıf da vermiştir. Vekayinamelerde İslam Devleti tabirine özellikle Osmanlılarla ilişkiler söz konusu edilirken rastlanmaktadır. Çıkan gerginliklerin sonlandırılması lüzumu her iki devletin de İslam devleti oluşlarına bağlanır. Osmanlı Devleti’ni ve İran’ı tarif için “iki İslam devleti” anlamına gelen “devleteyn-i İslam”, “devleteyn-i aliyyeteyn-i İslam” terkipleri kullanılır.⁷²⁷ İslam devletlerinin İran ve Osmanlı Devleti’nden ibaret kaldığı, Avrupa ile İran arasında bir nevi siper konumunda bulunan Osmanlı Devleti ile savaşmanın İran’ın çıkarına olmadığı iddia edilir.⁷²⁸ “Cihet-i camie-i İslamiyye” icabı ilişkilerini sağlam tutmak zorunda olan iki milletin aslında “bir millet” oldukları ifadesi,⁷²⁹ millet kavramının hem halk hem de ümmet anlamlarında kullanıldığının, Şii ve Sünniler arasındaki din birliğinin yeri geldiğinde bahis mevzuu edildiğinin bir diğer delilidir. İki ülkenin “bir millet ve devlet” oldukları bile söylenir.⁷³⁰ İslam Devleti tabiri, devlete Müslümanları himaye vazifesinin yüklendiği anlatımlarda, devletin dinî meşruiyeti açısından mana kazanır. *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* müellifi, Gülistan Antlaşması’yla (1813) Rusya’ya terk edilen topraklardaki Müslümanların zulme uğradığı haberlerinin devleti harekete geçmek zorunda bıraktığını anlatırken, “Devlet-i Ebed müddet-i İslamiyye”nin “millet-i İslam”ı kurtarmaya karar verdiğini yazar.⁷³¹ Böylece devletin halkın koruyucusu olduğunu, devletin ve halkın dinî kimliği ile birlikte dile getirir. Kaçar yönetim anlayışında İslam Devleti İslam milletini, diğer bir deyişle devlet Müslümanları korumakla sorumludur. Abbas Mirza’nın Horasan Türkmenleri tarafından Serahs’a kaçırılmış “Şii” ve “Müslüman” esirleri kurtararak Meşhed’e getirtmesi nedeniyle şehrin ulemasının “devletin devamı” için dua ettiğine dair kayıtlar,⁷³² bu bağlamda değerlendirilmelidir.

⁷²⁶ Sipih, *Nasihü’t-tevarih* III, s.1340.

⁷²⁷ Dünbülî, *Measir-i Sultaniye*, s.490. İtizadüsaltana, *İksirü’t-tevarih*, s.364. Hurmucî, *Hakayikü’l-ahbar-ı Nasiri*, s.175. Sipih, *Nasihü’t-tevarih* III, s.1037. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7811. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* X, s.8667, 8933. İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1559.

⁷²⁸ Haverî, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.564.

⁷²⁹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* X, s.8777.

⁷³⁰ Efelülümülk, *Efelü’t-tevarih*, s.43.

⁷³¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7830.

⁷³² Haverî, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.827-831. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7983-7990.

İslam Devleti tabiri Nasırüddin Şah devri vekayinamesi *Nasihü't-tevarih*'te bir kez daha cihat meselesi münasebetiyle lakin bu defa din adamlarını devletin emrinde konumlandırılan bir söylemle kullanılmaktadır. Lakin Nasırüddin Şah'tan önce babası Muhammed Şah'ın cihadı ulemanın değil doğrudan doğruya devletin bir vasıtası olarak gündeme getirdiği anlaşılmaktadır. Muhammed Şah'ın 1838'deki Herat seferi öncesinde cihat ilanında bulunuşu ile ilgili *İksirü't-tevarih*'teki anlatım, ulemanın Feth Ali Şah devrinde cihat meselesindeki dahline dair anlatımlardan farklılık arz etmektedir. *İksirü't-tevarih*'e göre Muhammed Şah seferden önce “Türk bahadırlarına” hitap ederek kâfir ve zalimlere karşı cihat edileceğini söylemiş, “din ve devlet yolunda” canlarını hiçe saymalarını emretmiştir.⁷³³ Görüldüğü gibi vekayinamenin anlatımında Sünni Afganlara kâfir denmekte, daha da önemlisi ulema fetvası olmaksızın cihat çağrısını bizzat şah yapmaktadır.

Nasırüddin Şah devrindeki cihat ilanına, 1856'da Herat'ın alınması karşısında İngilizlerin İran'a hücumu üzerine başvurulmuştur. Hindistan'ın güvenliğinden kaygılanan İngiltere Herat'ın İran'a bağlanmasına sessiz kalmamış, Basra Körfezi'ne yolladığı donanmasıyla ülkenin güneyine asker çıkarmıştır. Nasırüddin Şah'ın emriyle Tahran'daki Mescid-i Şah'ta toplanan kalabalığa hitaben cihat ilanında bulunulmuştur. Yine boy mensuplarından toplanan ordu İngiliz güçlerine karşı durmaya çalışmış, peşi sıra gelen yenilgiler Kaçarları Herat'ı tahliyeye, Herat ve diğer Afgan şehirlerine yönelik taleplerden resmen vaz geçmeye zorlamıştır.⁷³⁴ *Nasihü't-tevarih*'te cihat ilanının maksatlı bir şekilde sunulduğu görülmektedir. Vekayinamede aktarıldığı kadarıyla “Şahensah-ı İslam” ahaliyi vaziyet hakkında bilgilendirmeye ve cihada çağırmaya karar verince devlet ricali, Tahran halkı ve ulema “Mescid-i Darülhilafe”ye davet edilmiştir. Şah'ın adına okunan nutukta, “Devlet-i İslam”a diz çöktürmek isteyen İngilizlere karşı cihat ve gazadan geri durulamayacağı, “millet-i şerif-i İslam” ve “Devlet-i gayyur-u İslam”ın zelil olamayacağı, “çakeran-ı gayyur” ve “reaya-i dindar”ın gereğini yapacağı söylenmiştir. Şah'ın çağrısı akabinde halk cihada büyük rağbet göstermiştir. Minberlerden cihada davet ettikleri binlerce kişiyle birlikte savaşa katılabileceklerini bildiren ulema mensupları, buna lüzum olmadığı cevabını alınca “devletin devamına” dua etmekle yetinmişlerdir.⁷³⁵ Görüldüğü gibi *Nasihü't-*

⁷³³ İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.487.

⁷³⁴ Herat meselesinin Nasırüddin Şah devrindeki seyri için bkz. Amanat, *Pivot of the Universe*, s.292-309.

⁷³⁵ Sipih, *Nasihü't-tevarih* III, s.1401-1409.

tevarih'te din adamları ile halkın cihadı şevkle karşıladıkları iddia edilmektedir. Feth Ali Şah (1797-1834) devrinde önce cihat fetvası için müçtehitlerden ricacı olan sonra müçtehitlerin cihat zorlamasına maruz kalan hükümdar ve devlet görüntüsünden farklı bir görüntü çizilmektedir. Cihat ilanı Şahenşah-ı İslam'dan gelmekte, ulema ilanı takiben halka davette bulunmaktadır. Cihat ilan edilmemesi hâlinde halkla birlikte Ruslara karşı savaşıacakları tehdidini Feth Ali Şah'a yöneltip, savaştan kaçınılmasını öneren devlet ricalini tekfirle tehdit eden ulemanın yerini cihada katılma izni almayınca devletin devamına dua eden ulema almaktadır. Devlet ve millet ayrı olgular olarak İslam'la ilişkilendirilmektedir. Çakeran yani devlet görevlileri ile reayadan, şerefli İslam milleti ile gayretli İslam Devleti'ni zillate uğratmamaları beklenmektedir. İslam Devleti gaza ve cihat sayesinde ayakta kalacaktır. Bu ifadelerle tarih yazımı, cihat vesilesiyle saltanat makamına ve devlete itibar kazandırılmasına hizmet etmektedir. Cihadın yenilgiyle sonuçlanmasının devletin itibarına etkisi ise kolaylıkla tahmin edilebilir.

Kaçar tarih yazımında devletin dinî meşruiyetini inşa etmek için geliştirilen söylemin unsurlarından biri, hanedanın neşet ettiği Kaçar boyunun Şii mezhebine mensubiyetinin hatırlatılmasıdır. Nasırüddin Şah (1848-1896) devrinde kaleme alınan vekayinamelere göre, Kaçarlar şeriatı yayma gayretleri ve Şiiliğe bağlılıklarıyla ünlenmişlerdir.⁷³⁶ Zuhur ettiği zamandan beri Şiiliğe mensup olan "Kaçar silsilesi" İran'da Safevi Devleti'nin kurulmasıyla birlikte şeriatın kuvvetlenmesine katkı sağlamıştır.⁷³⁷ Şiiliğin Osmanlı idaresindeki Irak-ı Arap'ta bulunan kutsal merkezlerini ziyaret ederek, "Şahenşah-ı İslamiyanpenah-ı Zillullah Nasırüddin Şah-ı Kacar" bir ilki gerçekleştirmiştir. Çünkü "Devlet-i İslam"ın başlangıcından itibaren İran hükümdarları sadece Osmanlılara karşı giriştikleri savaşlarda bölgeye gitmişlerdir.⁷³⁸ *Farsname-i Nasiri*'deki bu kayıt İslam Devleti'ne bir başlangıç tespit etmesi bakımından önemlidir. Osmanlılarla savaşlarından ötürü Irak-ı Arap'a giden İran hükümdarları tarifiyle Safevi şahlarının kast edildiği açıktır. Demek ki müellif İran'da İslam Devleti'nin Safeviler tarafından kurulduğunu ve Safevilerin kurduğu İslam Devleti'ni Kaçarların yaşattığını düşünmektedir. Ayrıca bu yolla din ve mezhebi özdeşleştirmektedir. *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* müellifi Muhammed Hasan Han da, bir risalesinde İran'ın Afgan istilasına uğramasından bahsederken Safevilerden

⁷³⁶ Hurmuci, *Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri*, s.3.

⁷³⁷ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7474.

⁷³⁸ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.835.

Kaçarlara dek süregelen ülke, devlet ve mezhep bağlantısını ortaya koyar. Sünni Afganların Safevi hükümdarı Şah Sultan Hüseyin döneminde İran'a karşı cihat ilan ettiğini çünkü "Devlet-i Aliyye-i İran"ın "Şii devleti" olduğunu yazar.⁷³⁹ Kaçarların sahip olduğu İran Devleti düşüncesinde kendilerinden önceki hanedanlara, özellikle Safevilere yer verildiği çalışmanın birinci bölümünde konu edilmişti. Dolayısıyla Kaçar idaresi nezdinde Kaçarların yönettiği İran'daki İslam Devleti'nin kurucusu, Şiiliği ülkenin ve devletin mezhebi hâline getiren Safevilerdir.⁷⁴⁰

Kaçar tarih yazımında İslam Devleti düşüncesinin öncelikle Müslümanları ve Şiileri himaye etme bağlamında işlendiği görülmektedir. Bu düşüncenin gerek Müslümanlar veya Şiilerin himayesi bağlamında gerek tarihi kökenleri açısından ve gerekse de ulema-devlet ilişkileri açısından en olgun hâline Nasırüddin Şah devri tarih yazımında ulaştığı anlaşılmaktadır. Zira İngilizlere karşı ilan edilen cihat münasebetiyle İslam Devleti'nin emrine giren bir ulema betimlemesi yapılmaktadır. Fakat Kafkasya'daki ve Herat'taki emellerine ulaşamayan Kaçarların Müslümanları ve Şiileri himaye edemedikleri ortadadır. Dolayısıyla İslam Devleti olmanın en başta gelen sorumluluğu yerine getirilememiştir. Türkmenlerin Horasan'daki saldırıları dahi durdurulamamıştır.⁷⁴¹ Şii esirler kurtarıldığında devletin devamına dua eden ulemanın, Şiiler esir edildiği müddetçe bu duayı etmeyi sürdüremeyişi doğaldır.

Kaçar devrinde devletin gücüne meydan okuyan ulemanın toplumsal ve siyasi gücü başlıca üç etmenden kaynaklanmıştır. İlki fıkıh icabı bizzat topladıkları dinî vergilerle, vakıf gelirleriyle ve mahkeme reisi olarak aldıkları ödemelerle geçimlerini temin etmeleridir.⁷⁴² İkincisi devletten bağımsız bir örgütlenmeye sahip olmalarıdır.⁷⁴³ Üçüncüsü idarecilerin baskısına maruz kalan halkı himaye etmeleridir.⁷⁴⁴ Nasırüddin Şah devrinde, valilerin riyaset ettiği örfî mahkemelerin yetkilerinin, şeri mahkemeler aleyhine artırılmasına, şeri mahkemeler üzerinde merkezî denetim kurulmasına gayret

⁷³⁹ İtimadüssaltana, *Resail-i İtimadüssaltana*, s.239.

⁷⁴⁰ Kaçarlarda Safevilerin tesis ettiği Şii hükümdarlığını sürdürdükleri düşüncesinin mevcudiyeti hakkında ayrıca bkz. Said Amir Arjomand, "Political Ethic and Public Law in Early Qajar Period", s.21, *Religion and Society in Qajar Iran*, ed. Robert Gleave, Routledge Curzon, New York, 2005, s.21-40.

⁷⁴¹ Zargarinejad-Alipur, "Türkmenha ve Bordegi-i İraniyan Der Asr-ı Kacar", s.42.

⁷⁴² Muaddel, "İran'da Şii Ulema ve Devlet", s. 157-162. Arjomand, "The Shi'ite Hierocracy and the State in Pre-modern Iran: 1785-1890", s.41-42.

⁷⁴³ Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, s.267.

⁷⁴⁴ Algar, *Religion and State In Iran 1785-1906*, s.24-25, 57.

edilmiştir. Fakat arkasında durulmayan bu gayretler ulemanın devletten daha da uzaklaşmasına yol açmıştır.⁷⁴⁵

Ulemanın baskıya ve zulme uğrayanları himaye etmesinin yollarından biri kutsal sayılan türbe, medrese ve ulema hanelerine sığınanların dokunulmazlık kazanmasıydı. İdarecilerden baskı ve haksızlık görenler Kaçar tarihi boyunca zikredilen mekânlara sığınmışlardır. Meşrutiyet Devrimi sırasında, 1906 yılı içinde, eylemcilerin Tahran yakınlarındaki Şah Abdülazim türbesine sığınmasının, ulemanın topluca başkenti terk ederek çok sayıda medrese ve türbenin bulunduğu Kum şehrine çekilmesinin nedeni budur. Dinî mekânlarla birlikte yabancı elçilikler hatta telgrafhaneler de sığınma merkezleri hâline gelmiştir. Devrimde tüccarlar ve esnaf sığınmak için İngiliz Elçiliğini tercih etmişlerdir.⁷⁴⁶ Dinî mekânlara sığınma meselesine Kaçar idaresinin yaklaşımına dair *Nasihü't-tevarih*'teki bir kayıt fikir vermektedir. Nasırüddin Şah 1848'de tahta oturduğunda göreve getirdiği ıslahatçı sadrazamı Mirza Taki Han'ı, sadrazamın tedbirleriyle ayrıcalıklarını kaybeden saray mensupları ve nüfuz sahiplerinden gelen talepler neticesinde çok geçmeden azletmiş akabinde idam ettirmiştir. Ulemanın denetim altına alınması gerektiğinin farkında olan Mirza Taki Han'ın icraatlarından biri sığınma merkezi kabul edilen mekânların azaltılmasıdır.⁷⁴⁷ *Nasihü't-tevarih*'te azil kararı üzerine şah ile sadrazam arasında tartışma çıktığı iddia edilmekte ve bu tartışma nakledilmektedir. Vekayinameye göre makamını ve hayatını kibri nedeniyle kaybeden Taki Han, görevden alınması hâlinde devletin zor duruma düşeceğini ileri sürerek Nasırüddin Şah'ı öfkelenmiştir. Dinî mekânlara sığınmayı engellemekle övünmesi üzerine şah bu icraatıyla “din ve devlete” ihanet ettiğini zira yöneticiler adaletten ayrıldığında çareyi başka ülkelere kaçmakta değil, Peygamber'in emaneti olan ulemaya sığınmakta bulan halkı zor durumda bıraktığını söylemiştir.⁷⁴⁸ Diğer vekayinamelerde bulunmayan bu nakil, *Nasihü't-tevarih*'in Herat seferi münasebetiyle din adamlarını devletin denetiminde göstermesiyle uyumsuzluk arz etmektedir. Sadrazamın azli gerekçelendirilirken, ulema devlet adamlarının adaletsizliğine maruz kalan halkın sığınağı olarak sunulmakta, devletin olası adaletsizliği karşısında ulemanın çare olabileceği kabul edilmektedir. Aslında böylece Kaçar devri din-devlet ilişkilerinin doğası itiraf

⁷⁴⁵ Keddie, *Religion and Rebellion in Iran*, s.11.

⁷⁴⁶ Kaçar devrindeki sığınma geleneği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hadi Hoşiftihar, “Best ve Bestnişini Der Devre-i Kacar”, *Tarih-i Pejuhi*, Şomare-i 22-23, 1384, s.33-46.

⁷⁴⁷ Efsari, *Sadrazamha-i Silsile-i Kacariyye*, s.139-161.

⁷⁴⁸ Sipih, *Nasihü't-tevarih* III, s.1152-1153.

edilmektedir. Kaçar Devleti'nin, tebaasını himaye eden bir idare olmasını engelleyen özelliği tedvin edilmiş kanunlardan mahrumiyetidir. Devletin meşruiyetini doğrudan etkileyen ve ulemaya alan açan bir mesele olması bakımından yine bu bölümde ele alınacaktır.

2.2 Kaçarların Hukuk Anlayışında Kanunun Yeri

2.2.1 Kaçar İdaresinde Hukuki Yapı ve Aydınların Kanun Talebi

Kaçar idaresinin meşruiyetinin zedelenmesinin esas sebeplerinden biri halkın vali ve idarecilerin baskısına uğramasıdır. Çoğunlukla şehzadelerin valilik ettiği eyaletlerde merkezî denetim Kaçar tarihi boyunca zayıf kalmıştır. Vergilendirmeyi ve taşra yönetimini düzenleyen kanunların bulunmayışı türlü suistimallere zemin hazırlamıştır. Diğer makamlar gibi valilikler de “pişkeş” adı verilen peşin ödemelerle dağıtılmış, valiler halkı mağdur eden ağır vergilerle pişkeş için harcadıkları meblağı telafi etmiş ve kazançlarını artırmışlardır.⁷⁴⁹ Kanuna dayalı düzenlemelerin eksikliği, ulemayı adaletsiz uygulamalara maruz kalanların sığınağı ve valilerin baskılarına karşı ayaklananların öncüsü hâline getirmiştir.⁷⁵⁰ Nasırüddin Şah devrinde Batı medeniyeti ile temasların doğurduğu aydın zümresi, yayınlarında idarenin yazılı kanunlarla tanzim edilmesi gerekliliğini işlemişlerdir. Meşrutiyet Devrimi'ne giden yolda başlıca talepler kanun ve adalettir.⁷⁵¹

Kaçarlarda tedvin edilmiş kanunların bulunmayışı hukukun bulunmadığı anlamına gelmez. Türk-İslam devletlerindeki ikili hukuki yapı Kaçarlarda da vardı. İslam hukuku yani şeri hukuk dinin hüküm getirdiği meseleleri düzenlerken örfi hukuk idare, toplum güvenliği ve devlet-tebaa ilişkileriyle alakalı meseleleri kapsıyordu.⁷⁵² İslam hukuk geleneğinde tedvin edilmesi söz konusu olmayan şeri hukukun içeriğini içtihatlar, fetvalar ve kadı hükümleri belirlemiştir. İslam hukukunun doğup geliştiği süreç içinde şeriatla çelişmeyen örf ve adetlerin hukuk yaratabileceğinin kabulüyle örfi hukuk bir teamül hukuku olarak doğmuştur. Şeriatın hüküm getirmediği, bilhassa ceza ve idare hukukunu ilgilendiren alanlarda hükümdara tasarruf hakkı tanınmış ve bu hak

⁷⁴⁹ Meredith, “Early Qajar Administration: An Analysis of Its Development and Functions”, s.66-70. Sheikholeslami, “The Sale of Offices in Qajar Iran, 1858-1896”, s.105-110.

⁷⁵⁰ Ulemanın idare ve halk arasında aracı durumunda bulunup, keyfi uygulamalara karşı halkın sığınağı ve öncüsü oldukları hususunda bkz. Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s.12-13, 24-25.

⁷⁵¹ Katouzian, “The Revolution for Law: A Chronographic Analysis of the Constitutional Revolution of Iran”, s.757-759, 763-765.

⁷⁵² Floor “Change and development in the judicial system of Qajar Iran (1800-1925)”, s.113.

“siyaset” sözüyle kavramsallaştırılmıştır. İslam âleminde hâkimiyetin Türk ve Moğol hanedanlarına geçmesinden sonra örfi hukuk, hükümdar iradesiyle çıkarılan kanunların oluşturduğu kamu hukuku hâline gelmiştir.⁷⁵³

Kaçarlarda örfi hukuk tedvin edilmemiş, sadece teamüle dayanmıştır. Kaçar Devleti’nde çoğunlukla devlete karşı işlenen suçlara bakan ve eyaletlerde valilerin riyaset ettiği örfi mahkemelerde hüküm teamüle göre veriliyordu. Örfi ve şeri mahkemelerin yetki sahalarının açıkça belirlenmemesi idarecilerle ulemayı karşı karşıya getiriyordu. Kaçarlarda ulemayı hiyerarşi içinde devlet yönetimine bağlayan bir düzen yoktu. Her ne kadar Cuma imamlarının yanı sıra “şeyhülislam” unvanıyla şehirlerdeki şeri mahkemelere riyaset eden din adamlarını devlet tayin etse de müçtehitler çoğunlukla devletten bağımsız bir konumdaydılar. Şeri mahkemeler hüküm vermek için sıkça müçtehitlere müracaat ederlerdi. Müçtehitler şeriatın alanına giren meseleleri çözüme kavuşturmaya dinen yetkiliydiler. Devlet tarafından tayin edilmeyenleri dahi mahkeme kurabilirlerdi.⁷⁵⁴

Nasırüddin Şah (1848-1896) devrinde, idari suistimallerin önlenmesi ve ulemanın nüfuzunun kırılması amaçlanarak yazılı kanunların hazırlanmasına ve örfi mahkemelerin yetkilerinin şeri mahkemeler aleyhine artırılmasına teşebbüs edilmiştir. Şah’ın uzun saltanatı müddetince kanun layihaları hazırlanmış, eyaletlerdeki örfi ve şeri mahkemeleri denetleyecek merkezî divanlar ve yüksek mahkemeler kurulmuştur. Fakat Nasırüddin Şah kanun çıkarılması hakkındaki talimatlarının arkasında durmamış, keyfi idarelerine hâle geleceğinden kaygılanan devlet ricali bu hususta isteksiz davranmış, hukuki yapıya denetim kazandırması umulan yeni kurumlar işlevsiz kalmıştır. Valiler eyaletlerdeki keyfi idarelerinin dayanaklarından biri olan, teamüllere göre hüküm verdikleri örfi mahkemelerin işleyişinin kanun ve denetim yoluyla değişmesini istememiştir. Ulema ise şeri mahkemelerin devletten bağımsız konumunu sarsacak hiçbir değişikliğe taraftar olmamıştır.⁷⁵⁵ Ulemanın tedvin edilmiş kanuna taraftar olmamasının şeri mahkemelerin bağımsızlığını koruma gayreti

⁷⁵³ M. Akif Aydın, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, İSAM Yayınları, Ankara, 2020, s.50-62.

⁷⁵⁴ Floor “Change and development in the judicial system of Qajar Iran (1800-1925)”, s.113-115. Kondo, *Islamic Law and Society in Iran*, s.17. Arjomand, “The Shi’ite Hierocracy and the State in Pre-modern Iran: 1785-1890”, s.59-60, 64, 69-71. Arjomand, “Political Ethic and Public Law in Early Qajar Period”, s.32-33. Sefatgol, “From Darüssaltana-i İsfahan to Darülhilafe-i Tihran Continuity and Change in the Safavid Model of State-Religious Administration During the Qajars (1795–1895/1209–1313)”, s.75-76.

⁷⁵⁵ Bakhsh, *Iran, Bureaucracy & Reform under the Qajars*, s.3, 83-90, 281-282.

haricinde dinî-nazari bir sebebi de vardır. İslam tarihi boyunca din adamları arasında devletin kanun çıkarmasına müspet bakmama, hukuku şeriattan ibaret görme eğilimi daima mevcut bulunmuştur.⁷⁵⁶ Şiiilikte örfi hukuka açılan alan Sünniliğe kıyasla daha dardır.⁷⁵⁷ Kaçarlar devrinde de hukukun yegâne kaynağının şeri hükümler olduğu ulema mensupları tarafından beyan edilmiştir.⁷⁵⁸

İran'ı Meşrutiyet Devrimi'ne götüren yolu açan etmenlerden biri, Kaçar Devleti'nde idarenin işleyişini belirleyen kanunların mevcut olmayışıdır. Meşrutiyet fikri kanun talebiyle birlikte gelişmiştir. Avrupa ülkelerinin kanun düzeni sayesinde kalkındıkları, İran'ın içinde bulunduğu zaafın kanun yoluyla aşılabileceği inancı aydınlar arasında yer etmiştir. İran'ın İngiltere elçisi iken görevden alınması üzerine Nasirüddin Şah'a karşı muhalefete başlayan, Kaçar devri ıslahatçılığının en başta gelen simalarından Melkum Han'ın Londra'da 1890'dan itibaren neşrettiği gazetenin adı *Kanun*'dur. Elçi atanmadan önce İran'da iken kaleme aldığı eserlerde, kanunnameler vasıtasıyla ne gibi düzenlemeler yapılması gerektiğine dair öneriler sunan Melkum Han, gazetesinde "Meclis-i Şura-i Kübra-i Milli" adını verdiği bir yasama meclisi kurulmasını önermiştir.⁷⁵⁹ Nasirüddin Şah devrinde idari suistimaller ve huzursuzluklar devam ettikçe aydınların idareye yönelik eleştirileri şiddetlenmiştir. Ulema ise halkın hamisi olarak davranmayı sürdürmüştür. Nasirüddin Şah döneminde aydınları ve ulemayı rahatsız eden bir diğer hadise yabancı devletlere ve tüccarlara tanınan iktisadi ayrıcalıklardır. İngiltere ve Rusya'nın siyasi ve iktisadi baskısı altında ezilen Kaçar yönetimi, gittikçe artan iktisadi ayrıcalık taleplerine karşı duramamıştır. Neticede yabancı tüccarlarla rekabet gücü azalan İran tüccar ve esnafı iktisadi kayıplara uğramış, idareden uzaklaşmış ve ulemayla daha da yakınlaşmıştır. Valilere karşı ayaklanmalarda ulemanın tüccar ve esnafla birlikteliğine çok kez şahit olunmuştur. Kaçar devrinde zengin tüccarlar hem aydınlarla birlikte Batılı fikirlerin İran'a taşınmasına aracılık etmişler hem de ulemanın nüfuzunun en mühim toplumsal

⁷⁵⁶ İnalıcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanûnları" s.320. Halil İnalıcık, "Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet", s.41, *Osmanlı'da Devlet Hukuk Adâlet*, EREN Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.39-46.

⁷⁵⁷ Enayat, *Law, State, and Society in Modern Iran*, s.28, 45.

⁷⁵⁸ Lambton, "A Nineteenth Century View of Jihad" s.188. Zargarinejad, *Endişe ve Siyaset Der İran-ı Kacar I*, s.252, 263.

⁷⁵⁹ İslahat ve kanun düzeni talep eden aydınların fikirleri hakkında bkz. Bakhsh, *Iran, Bureaucracy & Reform under the Qajars*, s.5-49, 305-358. Katouzian, "The Revolution for Law: A Chronographic Analysis of the Constitutional Revolution of Iran", s.759-764. Melkum Han'ın hayatı ve düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hamid Algar, *Mirza Malkum Khan*, University of California Press, California, 1973.

tabanını oluşturmuşlardır. Kaçar idaresine muhalefette ortaklaşan, aynı toplumsal tabana yaslanan aydınlar ve ulema arasında fikrî yakınlık da kurulmuştur. Aydınlar ve ulema mensupları, Meşrutiyet Devrimi öncesinde kurulan gizli örgütlere katılarak Devrim'e öncülük etmişlerdir.⁷⁶⁰ Bu fikrî yakınlığın kurulmasında meşrutiyetin temel ilkelerinin İslam'da yer aldığı düşüncesinin etkisi vardır.⁷⁶¹ Meşrutiyet Devrimi ile birlikte hazırlanan *Kanun-u Esasi*'ye, 1907 yılı içinde *Mütemmim-i Kanun-u Esasi* ismiyle yapılan eklemeye, kanunların şeriata uygunluğunun beş kişilik bir müçtehitler heyeti tarafından denetleneceği hükmüne yer verilmesi aydınlar ve ulema arasında, fikir ayrılıklarına rağmen varılan uzlaşının sonucudur.⁷⁶² Meşrutiyeti destekleyen müçtehitler gaybette tesis edilecek her idarenin tam bir meşruiyete sahip olamayacağı fikrinden geri adım atmamışlar, mevcut zulmü azaltacağı, istibdada nazaran daha katlanılabilir olduğu gibi gerekçelerle meşrutiyetten yana tavır almışlardır.⁷⁶³

Kaçar mutlak saltanatının meşruiyetini zayıflatıp Meşrutiyet Devrimi'ne yol açan, ferman veya tedvin yoluyla çıkarılmış kanunlardan yoksunluk Kaçar tarih yazımına nasıl yansımıştır? Kanun yoksunluğunun Kaçar devri hukuk zihniyetinden kaynaklanan nedeni nedir? Bu soruların cevabı Kaçar vekayinamelerindeki hukuki kavramların içeriği incelenerek verilebilir. Bu incelemenin daha anlaşılır olması için Türk-İslam devletlerindeki hukuk anlayışı izah edilmelidir. Yukarıda da belirtildiği gibi İslam hukuk geleneğinde şeriatla çelişmediği müddetçe örf ve adetlerin hukuka kaynaklık edebileceği kabul edilmiş, hükümdara idari meselelerde tanınan tasarruf hakkının kanun hazırlanmasına imkân verdiği düşüncesi örfi hukukun tedvin edilmesinin dinî-nazari esasını hazırlamıştır.⁷⁶⁴ M. F. Köprülü Selçukluların iktâ düzenine getirdikleri yenilikleri, şeriattan kaynaklanmayan kamu hukuku anlayışının tezahürü olarak yorumlar. Sultan Melikşah'ın şeri meselelerdeki ihtilafların çözülmesini hedefleyen kanunlarını da bu minvalde değerlendirir. Bununla birlikte İslam dünyasında yasamanın Cengizli hanedanlarının hâkimiyeti sayesinde güçlendiğini vurgular. İran'ı yöneten İlhanlılardan Gazan Han'ın geniş çaplı bir kanunlaştırma/yasama faaliyetinde bulunmasını örnek gösterir. Türk-Moğol

⁷⁶⁰ Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, s.50-85.

⁷⁶¹ Mohamad Tavakoli-Targhi, "Refashioning Iran: Language and Culture during the Constitutional Revolution", s.94, *Iranian Studies*, Vol.23, No.1/4, 1990, pp.77-101.

⁷⁶² Fariba Zarinebaf, "From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran", s.166-168, *Comparative Studies of South Asia Africa and the Middle East*, Vol.XXVIII, No.1, pp.154-169.

⁷⁶³ Sadatnejadi, "Tahavvül-i Mefhum-i Meşruiyet Der Fıkh-ı Siyasi-i Şia Der İran" s.158-166.

⁷⁶⁴ İnalçık, "Şerî'at ve Kanun, Din ve Devlet", s.40-43.

hanedanlarındaki kanunlaştırma düşüncesinin temelinde İslam öncesi Türk devlet anlayışının ilkelerini bulunduğunu ifade eder.⁷⁶⁵ *Orhun Yazıtları*'ndan Göktürk kağanlarının riayet etmekle yükümlü oldukları bir "töre"nin yani hukukun mevcut bulunduğu kadar, "il"i yani devleti idare ederken töreye yenilik getirme yetkisine sahip oldukları da anlaşılmaktadır.⁷⁶⁶ H. İnalçık'a göre İslam öncesi Türk ve İran devlet anlayışlarının etkisiyle telif edilmiş *Kutadgu Bilig*'de, Türk devlet anlayışı İran devlet anlayışına kıyasla hukuka yaklaşım noktasında öne çıkmıştır. İran geleneğinde adalet hükümdarın lütfu iken *Kutadgu Bilig*'de Türk devlet anlayışına uygun olarak adalet, törenin düzgün uygulanması şeklinde tarif edilmiştir. Hükümdarın adil kanunlar koyarak hâkimiyetini devam ettirebileceği, törenin beylikten üstün olup beyliğin töre ile yaşayabileceği fikirleri ortaya atılmıştır.⁷⁶⁷ Cengiz Han ile birlikte töre kavramından ziyade yasa kavramı öne çıkmıştır. Cengizli hanedanlarının yönetimindeki devletlerin vekayinamelerinde Cengiz Han'ın hazırlattığı Yasa'nın çeşitli hükümleri aktarılmıştır. Cengizlilerin İslamiyet'i benimsemelerinden sonra Yasa'nın muhtelif hükümleri geçerliliğini sürdürmüş fakat daha da önemlisi yasa/kanun düşüncesi Türk-Moğol devletlerinde canlı kalmıştır. Saltanat makamının ve devletin yasa/kanun hazırlayabileceği anlayışı varlığını sürdürmüştür.⁷⁶⁸ Hükümdarın yasama hakkı, İslam hukuk geleneğinin hükümdara tanıdığı tasarruf hakkı yani siyasetle birlikte mütalaa edilmiştir. Bu mütalaanın dikkat çekici düşünsel ürünleri olmuş, İlhanlılarda ve Altın Orda'nın etkisi altındaki Memlüklerde "siyaset" kavramı kökeni itibarıyla "yasa" kavramına bağlanmıştır.⁷⁶⁹ İran ve Türkistan'da İslamlaşmanın tamamlanmasının ardından Cengiz Yasası'na karşı bir tepki gelişmiştir. İtirazların ne kadarının Cengiz Yasası'nın barındırdığı hükümlere ne kadarının yasa düşüncesinin kendisine yapıldığı araştırılmaya muhtaç bir konudur.⁷⁷⁰ Ancak kanun/yasa fikri yaşamıştır. Herat'ı fetheden Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın, Timurlu hükümdarı Şahrüh'tan kalan kanunların Türkçe ve Farsça kayda geçirilmesini emrettiği bilgisi, kanun/yasa fikrinin hem Timurlularda hem de Karakoyunlularda

⁷⁶⁵ Köprülü, "İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?", s.18-19, 25-33.

⁷⁶⁶ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.264-265, 284.

⁷⁶⁷ Halil İnalçık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", s.20-22, *Osmanlı'da Devlet Hukuk Adâlet*, EREN Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.11-23.

⁷⁶⁸ İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanûnları" s.321-324.

⁷⁶⁹ Aydın, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, s.49-50.

⁷⁷⁰ Timurlular devrinde yasaya karşı gelişen tepki için bkz. İsenbike Togan, "Uluğ Bey Zamanında Yasa ve Şeriat Tartışmaları", *Tarih ve Kurgu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022, s.407-422. Akkoyunlular devrindeki yasa karşıtı söylem için bkz. John E. Woods, *The Aqquyunlu*, The University of Utah Press, Utah, 1999. s.7-8.

yaşadığının delilidir.⁷⁷¹ Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın "Hasan Padişah kanunu" ismiyle maruf kanunları, Doğu Anadolu'yu zapt etmelerinin akabinde Osmanlılar tarafından tevarüs edilmiştir.⁷⁷²

Kanun/yasa düşüncesi, zirvesine Osmanlı Devleti'nde ulaşmıştır. Fatih Sultan Mehmed, selefi Osmanlı sultanlarından kalan kanun ve uygulamalara istinaden devlet teşkilatı ile reayanın hukukunu düzenleyen iki kanunname tedvin ettirmiştir. Fatih'ten sonra Osmanlı sultanlarının emriyle kanunname tedvinine devam edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde, İslam hukuk geleneğindeki örfi-şeri hukuk ayrımı icabı, padişahlarının emriyle tedvin edilen kanunnameler örfi hukukun esasını oluşturmuştur. Kaynağını şeriattan değil hükümdarın iradesinden alan, ferman olarak neşredilmiş veya kanunname hâlinde tedvin edilmiş hukuk kurallarından mürekkep örfi hukuk "örf-i sultani" olarak adlandırılmıştır.⁷⁷³ Ulemanın devlet yönetiminde ağırlığının arttığı XVII. yüzyılda, sadece şeri hukukun icrasını emreden bir ferman çıkarılmakla birlikte örfi hukuk mevcudiyetini korumuş, örfi ve şeri hukukun müştereken icrası sürmüştür.⁷⁷⁴ Tanzimat öncesi Osmanlı hukuk düzeninin hem yöneten-yönetilen ilişkisine yaklaşımı hem de örfi ve şeri hukukun karşılıklı konumları bakımından, bu çalışma kapsamında Kaçar hukuk düzeninin değerlendirilmesine katkı sağlayacak özellikleri vardır. Öncelikle örfi hukuk yalnızca devlet yönetimini değil özellikle vergi ve ceza hukukuna dair hükümler getirmesi nedeniyle toplum hayatını da düzenlemiştir. Böylelikle halktan alınacak vergilerin miktarı ve hangi suçlara hangi cezaların uygulanacağı yazılı kanunlarla büyük ölçüde tespit edilmiştir. Halkın yaşantısı sadece şeri hukukla değil şeri hukuk kadar örfi hukukla da tanzim edilmiştir.⁷⁷⁵ Örfi-şeri mahkeme ayrımı olmadığından kadı mahkemelerinde davalar hem kanunnamelere hem de şeri hukuka göre çözüme bağlanmıştır. Devlet memuru olarak vazife gören kadılar yalnızca şeri hukukun değil örfi hukukun da temsilcisidir.⁷⁷⁶ Mutlak iktidarlarına istinaden kanun çıkaran Osmanlı padişahları, şeri ve örfi tüm hukuk düzenini mahkemelerinde temsil ve icra eden kadıları merkezî yönetime rapteden

⁷⁷¹ İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001, s.55. Alan, *Bozkurdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, s.158.

⁷⁷² Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Beye Ait Kanunlar", s.92-95, *Tarih Vesikaları*, Cilt:1, Sayı:2, 1941, s.91-106.

⁷⁷³ İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanûnları", s.320, 338-339.

⁷⁷⁴ Aydın, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, s.39.

⁷⁷⁵ İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanûnları" s.332-338.

⁷⁷⁶ Aydın, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, s.150-151.

düzenin başındadırlar.⁷⁷⁷ İslam hukuk geleneğinde örfi hukukun, şeri hukuk tarafından düzenlenmemiş alanlarla ilgili hükümler barındırabileceği kabul edilmesine rağmen Osmanlı kanunnameleri şeri cezaların öngörüldüğü suçlar hakkında örfi cezalar da getirmiştir.⁷⁷⁸ Osmanlı örfi hukukunun yöneten-yönetilen ilişkileri açısından hususiyeti, reayanın yöneticilere ve mahallî nüfuz sahiplerine karşı himaye edilmesinin hedeflenmesidir. Kanunnamelerle vergi oranlarının açık olarak tespiti, reayaya kadılara müracaat ederek yöneticileri şikâyet hakkı tanınması, suç ve cezaların belirlenerek yargılama ve cezalandırmanın ölçüye kavuşturulması hukuk vasıtasıyla reayanın himaye işlevi kazandırıldığıının delilleridir. Reayanın “ehl-i örf” yani yöneticilere karşı himaye edilmesi lüzumu açıkça tebarüz ettirilmiştir.⁷⁷⁹ Osmanlı örfi hukukunun bu özelliklerini İlhanlı hükümdarı Gazan Han’ın koyduğu kanunlarda da bulmak mümkündür. Gazan Han’ın kanunlarıyla vergi miktarları tespit edilmiş, memurların tespit edilen vergilerden fazlasını halktan almamaları amaçlanmıştır. Zulmün ortadan kaldırılarak reayanın refah içinde yaşatılması hedeflenmiştir. Kadıların kararlarına müdahale etmeye teşebbüs eden nüfuz sahiplerinin cezalandırılacakları ilan edilmiştir. Gazan Han’ın sadece devlet idaresini değil toplum hayatını da tanzim eden ve halkın himayesini amaçlayan kanunları yarlıklar yani ferman-kanunlar vasıtasıyla uygulamaya konmuştur.⁷⁸⁰ Osmanlı devlet düzenine hâkim olan kanunnamelerle kendisini gösteren, örfi hukukun tedvini düşüncesinin Kaçar devlet düzeninde mevcut olmayışı, Nasırüddin Şah devrinden itibaren başlayan kanun çıkarma ve hukuk ıslahatı girişimlerinin başarısızlığa uğramasının başlıca nedenlerindedir.⁷⁸¹ Kaçarlarda ferman veya tedvin yoluyla yürürlüğe konmuş örfi kanun eksikliğinin devleti halkın hamisi olma işlevinden ve ulemayı devlet denetimine alma imkânından mahrum bıraktığı böylece anlaşılabilir. Safevilerin tatbik ettiği, fermanların kamuya açık olarak ilan edilmesi uygulamasına dahi Kaçarlar devrinde başvurulmamıştır.⁷⁸²

Kaçar vekayinamelerindeki hukuk kavramları incelendiğinde, tedvin edilmiş örfi hukuk anlayışının Kaçar devrine gelindiği vakit hayatiyetini çoktan yitirdiği

⁷⁷⁷ İnalçık, “Comments on Sultanism Max Weber’s Typification of the Ottoman Politiy”, s.50. Enayat, *Law, State, and Society in Modern Iran*, s.44-45.

⁷⁷⁸ Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, s.280-283.

⁷⁷⁹ İnalçık, “Comments on Sultanism Max Weber’s Typification of the Ottoman Politiy”, s.58, 64. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, s.176.

⁷⁸⁰ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s.285-293, 325, 330-332.

⁷⁸¹ Enayat, *Law, State, and Society in Modern Iran*, s.44-45.

⁷⁸² Arjomand, “Political Ethic and Public Law in Early Qajar Period”, s.22.

anlaşılmaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere Safevilerden önce Akkoyunlularda Uzun Hasan tarafından kanunlar çıkarıldığı bilinmektedir. Bu nedenle Timurlularla birlikte şeriatın yasa aleyhinde güçlenmesine rağmen devlet eliyle kanunlaştırma/yasama yapılabileceği anlayışının sonlanmadığı söylenebilir. Timurlulardan Safevilere dek ulemanın hangi noktalarda Cengiz Yasası'nın kalıntılarına hangi noktada yasa/kanun düşüncesinin kendisine muhalefet ettiği henüz sarih olarak tespit edilmiş değildir.⁷⁸³ Safevilerde örfi ve şeri hukukun karşılıklı konumları hakkında ise dikkat çekici bir yorum R. Yıldırım tarafından ileri sürülmüştür. Bu yoruma göre yasa ve şeriat Cengizli hanedanlarının idaresinde yönetici ve yönetilenler için iki ayrı hukuk sistemi hâlinde mevcut iken İslamlaşma ile birlikte şeriat yasa aleyhinde güçlenmiştir. Timurlu ve Akkoyunlu hâkimiyetlerinde bu eğilim devam etmiş nihayet Safevilerde yasanın yerini Safevi tekkesinin tarikat teamülleri almıştır.⁷⁸⁴ Keza Akkoyunlu, Memlük ve Osmanlı kanunlarının Safevilerdeki muadili tarikat teamülleridir.⁷⁸⁵ Bu yorumda üç mühim nokta gözden kaçırılmaktadır. Birincisi, Cengiz Yasası'na yönelik gelişen tepkinin yasa/kanun yapma düşüncesini ortadan kaldırmadığı Akkoyunlu Uzun Hasan'ın kanun hazırlatmasından anlaşılmaktadır.⁷⁸⁶ İkincisi, ifade edildiği üzere İlhanlı kanunları gibi Osmanlı kanunları da reyanın yaşantısını etkileyen hükümler de barındırır. Üçüncüsü, Safevi mahkemelerinde hükümler örfi hukuk teamüllerine istinaden verilmiştir. Yani Safeviler devrinde örfi hukuk mevcuttur ancak örfi mahkemelerin yargılamada esas alacakları tedvin edilmiş kanunlar yoktur.⁷⁸⁷ Şu hâlde Kızılbaş beyleri ile Safevi şahları arasındaki hiyerarşiyi tarikat düzeni çerçevesinde tanzim eden, bu yönüyle devletin idare usulünü de kısmen belirleyen, hukuk ve yargılamayla ilgisi olmayan tarikat teamülleri Osmanlı kanunlarının ya da örfi hukukun muadili olarak değerlendirilemez. Kademe kademe ve bilhassa Şah Abbas'tan itibaren Şii ulemanın

⁷⁸³ Şeriat ve yasa taraftarlığının muhtelif Türk devletlerinde farklı siyasi-içtimai etmenler zemininde ortaya çıktığı hakkında bkz. Togan, "Uluğ Bey Zamanında Yasa ve Şeriat Tartışmaları", s.408-412.

⁷⁸⁴ Rıza Yıldırım, "The Rise of the Safavids as a political dynasty: the revolution of Shah Esmail, the founder of the Safavid state", s.58-61, *The Safavid World*, ed. Rudi Mathee, Routledge, New York, 2022, s.56-76.

⁷⁸⁵ Rıza Yıldırım, "The Safavid-Qizilbash Ecumene and the Formation of the Qizilbash-Alevi Community in the Ottoman Empire, c. 1500–c. 1700", s.455-456, *Iranian Studies*, Vol.52, No.3-4, 2019, pp.449-483.

⁷⁸⁶ Uzun Hasan'ın Osmanlılarca tevarüs edilen kanunları için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Beye Ait Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, Cilt:1, Sayı:2, 1941, s.91-106. Ömer Lütfi Barkan, "Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Beye Ait Kanunlar". *Tarih Vesikaları*, Cilt:1, Sayı:3, 1941, s.184-197.

⁷⁸⁷ Willem Floor, "The Secular Judicial System in Safavid Persia", s.11, 24-25, 34-36, *Studia Iranica*, No.29, 2000, pp.9-60.

nüfuzunun artmasının örfi hukukun konumunu nasıl etkilediği bu çalışmanın sınırlarını aşan bir meseledir.⁷⁸⁸ Zira Safeviler devri hukuk ve yargılama düzeni yeterince araştırılmış değildir.⁷⁸⁹ Kaçarlarda tedvin edilmiş kanunlardan müteşekkil bir örfi hukuk düşüncesinin bulunmayışının sebebi Safeviler devrinde ulemanın ve dolayısıyla şeri hukukun nüfuzunun bir hayli artması olabilir.

Tedvin edilmiş kanunlardan mahrumiyet, Kaçar idaresindeki keyfiliğin ve hukukun şeriattan bağımsız gelişemeyişinin nedenidir. Aydınların Nasırüddin Şah'ın saltanatı boyunca kanun talep etmelerinin nedeni idaredeki suiistimalletin kanunla önlenebileceğini ummalarındır. Nasırüddin Şah'ın kendisi de kimi ıslahat yanlısı devlet ricali ile beraber kanun lüzumunun farkına varmıştır. Ancak kanun çıkarılmasına ve ıslahat yapılmasına yönelik girişimlerin arkasında durmamış, ıslahata muhalif devlet ricali ile nüfuz sahiplerinin tepkileri karşısında sebat göstermemiştir. Nasırüddin Şah'ın 1889'daki üçüncü Avrupa seyahatinden sonra yeniden kanun çıkarılmasını emretmesi devlet ricalinin isteksizliğinden ve Şah'ın kararlı olmayışından ötürü, daha önceki girişimler gibi akim kalmıştır. Kanun hazırlığı için teşkil edilen heyette yer alan iki zatın hatıratlarında yazdıkları, Kaçarların hukuk zihniyeti hakkında fikir vermektedir.⁷⁹⁰ Nasırüddin Şah'ın kardeşi Abbas Mirza Mülkara'nın hatıratında kaydettiği kadarıyla kanun çıkarılması için oluşturulan heyetin mensupları bu hususta isteksizdir. Mevcut sıkıntıların kanun yoluyla çözülmesini isteyen Nasırüddin Şah ise kanunların kendi keyfi yönetimine son vereceğini anlamamaktadır.⁷⁹¹ Şehzadenin bu tespiti, yazılı örfi kanunlar vasıtasıyla devlet ve toplum hayatını düzenleme anlayışından yoksun olan Kaçarların mutlak iktidarla keyfi idareyi birbirine karıştırdıklarını göstermektedir. Halbuki Türk-İslam devletlerinin hukuk geleneğini takip eden Osmanlılarda da hükümdarların iktidarı mutlaktır ancak idarenin kanuna dayanan esasları vardır. Keyfi idareyi önleyen kanun, hükümdarın mutlak iktidarına hanel getirmemektedir.⁷⁹² Bir diğer hatıratında nakledilenlere nazaran Nasırüddin Şah,

⁷⁸⁸ Safevi idaresinde tarikat teamüllerinin yeri ile Şii ulemanın artan nüfuzu hakkında bkz. Savory, *Safeviler Devrinde İran*, s.34-35, 85, 102, 257-264.

⁷⁸⁹ Nobuaki Kondo, *Islamic Law and Society in Iran*, s.1-3.

⁷⁹⁰ Kaçar idaresinin kanuna dayanmayışının yarattığı olumsuzluklar ile Nasırüddin Şah devrinin sonuçsuz kalan girişimleri hakkında bkz. Bakhash, *Iran, Bureaucracy & Reform under the Qajars*, s.84-91, 185-186, 281-288.

⁷⁹¹ Mülkara, *Şerh-i Hal-i Abbas Mirza-i Mülkara*, s.175.

⁷⁹² Halil İnalçık Osmanlı devlet düzeninin despotluk kavramı dâhilinde değerlendirilmesine cevaben padişahın mutlak iradesinden kaynaklanan kanunlarla idarenin tanzim edildiğini, kanunların uzman bürokratlar tarafından tatbik edildiğini, keyfi uygulamaları önleyecek tedbirler alındığını belirtir. İnalçık, "Comments on Sultanism Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", s.58, 60, 64.

daha önceki kanunlaştırma girişimlerinde isteksiz davranan devlet ricalinin şeriat varken kanuna ihtiyaç olmadığı bahanesini öne sürmelerinden yakınmıştır. Akabinde “kanun-u devletî”nin yani devlet kanununun dinî meselelerle ilgisiz olduğunu belirtmiştir.⁷⁹³ Bu nakil şeriatın devlet işleyişini düzenlemede yetersiz kaldığı farkındalığının oluştuğunu göstermektedir. Fakat aynı zamanda kanun hazırlanmasını istemeyen devlet ricalinin bahane olarak kullanabileceği ölçüde, şeriat dururken başka kanuna ihtiyaç bulunmadığı fikrinin yerleşmiş bulunduğu da işaret etmektedir. Nitekim Kaçarlar devrinde, kanun tedvinine sıcak bakmayıp şeriat haricinde kanun olamayacağını beyan eden ulema mensupları olmuştur.⁷⁹⁴

Kaçarlardaki hukuki yapıyı konu edinen akademik çalışmaların çoğunlukla yabancıların gözlemlerine dayanması N. Kondo tarafından haklı olarak eleştirilmiştir.⁷⁹⁵ Fakat bu gözlemlerin birbirleriyle tutarlı veriler sundukları da göz ardı edilmemelidir. Yazdıklarından, XIX. yüzyılın ilk yıllarından XX. yüzyılın ilk yıllarına dek, hukuki düzenin başlıca vasıflarını koruduğu anlaşılan yabancı gözlemciler göre Kaçar İrani’nda medeni hukuk davalarıyla şeri mahkeme, idari meselelerle örfi mahkeme alakadar olurdu.⁷⁹⁶ Şeri hukuk, örfi hukukun üzerinde addedildiğinden şeri mahkemenin hükmü örfi mahkemenin hükmünden daha muteberdi.⁷⁹⁷ Ceza davaları her iki mahkemeye de götürülebilirdi.⁷⁹⁸ Rüşvet hukukun aşılmasını sağlar ve nüfuz sahipleri istedikleri hükmü mahkemelerden alabilirlerdi.⁷⁹⁹

⁷⁹³ Mirza Ali Han Eminüddeve, *Hatırat-ı Siyasi-i Mirza Ali Han Eminüddeve*, haz. Hafız Fermanfermaiyan, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir-i Kebir, Tahran, 1370, s.133.

⁷⁹⁴ Feth Ali Şah devrinde ileri sürülen, gaybet sırasında kurulan saltanatın gerçek saltanat olamayacağından dolayı Allah’ın belirledikleri haricinde emir ve yasak konamayacağı düşüncesi için bkz. Lambton, “A Nineteenth Century View of Jihad” s.188. Muhammed Şah devrinde ileri sürülen, kanunun kaynağının hükümdar iradesi olamayacağı ve ülke kanunlarının “kanun-u şer”den ibaret olması gerektiği düşüncesi için bkz. Zargarinejad, *Endişe ve Siyaset Der İran-ı Kacar I*, s.252, 263. Gaybette tüm hukuki yetkilerin ulemanın uhdesinde bulunmasından dolayı örfi hukukun tedvin edilemeyeceği düşüncesi için bkz. Enayat, *Law, State, and Society in Modern Iran*, s.28, 57-58.

⁷⁹⁵ Mevcut vesikalara istinaden Kaçarlar devri yargı düzeni hakkında bir tartışma girişimi olarak bkz. Nobuaki Kondo, *Islamic Law and Society in Iran*, s.1-4.

⁷⁹⁶ Waring, *A Tour to Shiraz*, s.72. Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, s.31. Fowler, *Three Years In Persia II*, s.40. Sheil, *Glimpses of Life and Manners In Persia*, s.169. Basset, *Persia The Land of Imams*, s.240-241. Benjamin, *Persia and The Persians*, s.342, 439. Wilson, *Persian Life and Customs*, s.186. De Lorey-Sladen, *Queer Things About Persia*, s.200.

⁷⁹⁷ Benjamin, *Persia and The Persians*, s.221-222, 440. Wilson, *Persian Life and Customs*, s.186-187.

⁷⁹⁸ Yabancıların ceza davalarının işleyişini tam olarak kavrayamadıkları görülmektedir. Yazdıkları bir arada değerlendirildiğinde şeri cezaların şeri mahkemelerde, idari cezaların örfi mahkemelerde karara bağlandığı anlaşılmaktadır. Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, s.31. Fowler, *Three Years In Persia II*, s.41. Sheil, *Glimpses of Life and Manners In Persia*, s.169. Benjamin, *Persia and The Persians*, s.440.

⁷⁹⁹ Waring, *A Tour to Shiraz*, s.72-74. Fowler, *Three Years In Persia II*, s.41. Sheil, *Glimpses of Life and Manners In Persia*, s.165. Ussher, *A Journey From London To Persepolis*, s.641-642. De Lorey-Sladen, *Queer Things About Persia*, s.200-203.

Yazılı hukuk hükümlerinin mevcut olmayışı keyfi uygulamaların önünü açıyordu.⁸⁰⁰ Haksızlığa maruz kalan insanlar ulemaya ve yabancı temsilciliklere sığınarak dokunulmazlık kazanırlardı.⁸⁰¹ Yabancıların gözlemleri tedvin edilmiş kanun eksikliğinin devleti düşürdüğü zaafı teyit etmektedir. Meşrutiyet Devrimi'nde ulemanın ve aydınların öncülük ettiği eylemcilerin dinî mekânlara ve İngiliz Elçiliğine sığındıkları bu münasebetle bir kez daha hatırlanmalıdır.⁸⁰² Yabancı gözlemciler Nasırüddin Şah devrinde örfi hukukun güçlendirilmesine, şeri mahkemelerin denetim altına alınmasına⁸⁰³ ve zulümden şikâyet edenlerin sığınacağı dinî mekânların sınırlandırılmasına çalışıldığını kaydederler.⁸⁰⁴

Muhammed Şah (1834-1848) ve Nasırüddin Şah'ın (1848-1896) çabalarının sonuçsuz kalmasında Feth Ali Şah'ın dinî siyasetinin payı büyük olsa gerektir. Ulemanın talep ve fikirleri doğrultusunda hareket etmeyi dinî siyasetinin merkezine koyan⁸⁰⁵ Feth Ali Şah'ın örfi hukuku şeri hukuk karşısında zayıflattığı, müellifi Feth Ali Şah (1797-1834) döneminde yaşayan *Tarih-i Zülkarneyn*'in nakillerinden anlaşılmaktadır. Vekayinameye göre ülkenin güneyindeki Fars eyaletinde Bahtiyari aşiretine mensup olup yol kesen eşkıyaların, "Sahibkıran-ı Şeriatperver" tarafından "darü'ş-şer-i mutahhar" hâkimlerinin yargılaması sonucunda "siyasetlerine" hükmedilmiştir.⁸⁰⁶ Bu nakil Türk-İslam devletlerinde "siyaset" kavramına yüklenen mana ve hükümdara tanınan hukuki yetkiler göz önüne alınarak anlaşılabilir. İslam hukuk geleneğinde eşkıyalık devlete karşı işlenen suçlar arasında addedilmiş, eşkıyalığın cezalandırılması hükümdarın "siyaset" hakkı kapsamında görülmüştür. Hükümdarın idari tasarrufta bulunma yetkisini tarif eden siyaset kavramı, günümüzdeki gibi idare usulü anlamını da taşımıştır. Siyaset ve yasa kavramlarının her ikisi de hükümdarın tasarrufta bulunma yetkisiyle ilgili olduğundan Osmanlı Devleti'nde "siyaset-i sultanî" ve "yasak-ı padişahî" tabirleri ortaya çıkmıştır. Hükümdarın idari tasarrufta bulunma ve kanun tedvin ettirme yetkileri bu tabirlerle tanımlanmıştır. Siyaset ve yasa kavramları ayrıca hükümdarın cezalandırma yetkisini

⁸⁰⁰ Sheil, *Glimpses of Life and Manners In Persia*, s.169. Ussher, *A Journey From London To Persepolis*, s.641. Benjamin, *Persia and The Persians*, s.439. Wilson, *Persian Life and Customs*, s.184.

⁸⁰¹ Sheil, *Glimpses of Life and Manners In Persia*, s.164-169. Basset, *Persia The Land of Imams*, s.283-284.

⁸⁰² Afary, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, s.54-55.

⁸⁰³ Benjamin, *Persia and The Persians*, s.222, 439.

⁸⁰⁴ Sheil, *Glimpses of Life and Manners In Persia*, s.165. Basset, *Persia The Land of Imams*, s.281.

⁸⁰⁵ Feth Ali Şah'ın dinî siyaseti hakkında bir önceki kısımda malumat verilmiştir.

⁸⁰⁶ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn II*, s.740.

de tarif etmektedir.⁸⁰⁷ Vekayinamenin naklindeki darü’ş-şer-i mutahhar tabirinden kasıt şeri mahkemedir.⁸⁰⁸ Eşkıyalığı cezalandırmak İslam hukuk geleneğinde hükümdarın siyaset yetkisi kapsamında olmasına rağmen “şeriatı gözeten Sahibkiran” olarak nitelenen Feth Ali Şah, örfi mahkeme tarafından görülmesi beklenebilecek⁸⁰⁹ bir davayı şeri mahkemeye bırakmakta, şeri mahkemenin hükmü doğrultusunda cezayı infaz ettirmektedir. Siyaset kavramı sadece cezalandırma anlamında kullanılmaktadır. Feth Ali Şah Tuyserkân ve Melayir valisi Şehzade Şeyh Ali Mirza’nın memurlarının zulmünden bıkan ahalinin şikâyetleri karşısında da aynı tavrı takınmıştır. Şehzade görevinden azledilmiş, “Şehriyar-ı Raiyyetperver-i Şeriatgüster” şikâyetlerin dinlenip hükme varılmasını bir müçtehidin başında bulunacağı “darü’ş-şer-i enver”e havale etmiştir.⁸¹⁰ Devlet-tebaa münasebetleri ile ilgili olduğundan örfi hukuk kapsamında değerlendirilebilecek bir meseleyi Feth Ali Şah yine şeri mahkemede yargılatmakta ve bu münasebetle “reayayı gözeten, şeriatı yayan Şehriyar” şeklinde nitelenmektedir.⁸¹¹ Ayrıca şehzadenin yönetimi hakkındaki şikâyetlerin muhakemesinin şeri mahkemeye bırakılması Feth Ali Şah’ın adaletinin kanıtlarından biri olarak sunulmaktadır.⁸¹² Kaçar tarihinin dörtte birinin Feth Ali Şah’ın saltanatında (1797-1834) geçtiği dikkate alınırsa ulemanın şeri hukuk vasıtasıyla berkittiği nüfuzun seviyesi tahmin edilebilir.

Kaçarların Türk-İslam devletlerindeki bu anlayışı neden tevarüs edemedikleri örfi ve şeri hukukun Safevilerdeki konumu bütünüyle meydana çıkarılarak anlaşılabilir. Bu çalışmada örfi hukukun tedvin edilmeyişinin Kaçar tarih yazımındaki yansımaları, hukuki kavramların Kaçar vekayinamelerindeki içeriği temelinde incelenecektir. Zira tedvin edilmiş örfi kanunlardan mahrumiyetin hukuk kavramlarını dar bir anlam alanı içine hapsettiği görülmektedir. Hukuk kavramlarının Osmanlılardaki anlamlarını inceleyen U. Heyd’in tarafından, bu kavramların hükümdar iradesinden kaynaklanan örfi kanunların mevcudiyetini aksettirecek anlamlar kazandığı tespit edilmiştir.⁸¹³ Aynı yöntem Kaçar vekayinamelerine

⁸⁰⁷ Siyaset ve yasa kavramlarının içeriği hakkında bkz. İnalçık, “Şerî’at ve Kanun, Din ve Devlet”, s.40-43. Aydın, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye’nin Temeli*, s.49-53.

⁸⁰⁸ Enayat, *Law, State, and Society in Modern Iran*, s.30.

⁸⁰⁹ Willem Floor “Change and development in the judicial system of Qajar Iran (1800-1925)”, s.113.

⁸¹⁰ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn II*, s.792-793.

⁸¹¹ Feth Ali Şah’ın davaların hallini müçtehitlere bırakma tavrının şeri mahkemelere güç kazandırdığı hakkında ayrıca bkz. Arjomand, “The Shi’ite Hierocracy and the State in Pre-modern Iran: 1785-1890”, s.60.

⁸¹² Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn II*, s.952.

⁸¹³ Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, s.167-207.

uygulanarak Kaçar idaresinin hukuka yaklaşımının ve Kaçarlarda tedvin edilmiş edilmiş kanunların mevcut olmayışının fikrî nedeninin anlaşılmasına çalışılacaktır.

2.2.2 Kaçar Vekayinamelerinde Hukuki Kavramların İçeriği

Nasırüddin Şah devrindeki girişimlere rağmen Kaçarlar devrinde ilk tedvin edilmiş kanun, Meşrutiyet Devrimi sonrasında Meclis tarafından 1911 yılında çıkarılan medeni kanundur.⁸¹⁴ Nasırüddin Şah devrinde telif edilen *Miratü'l-büldan*'dan önceki vekayinamelerde bulunan hukuki kavramların içeriği incelendiğinde iki husus göze çarpmaktadır. Birincisi hükümdar iradesiyle kanun çıkarıldığı veya kanunname tedvin edildiği bilgisi yer almamaktadır. İkincisi hukuk kavramları çoğunlukla kural, hüküm gibi birincil anlamları dışında kullanılmaktadırlar. Hukuk kavramlarının asli anlamlarıyla kullanıldığı nadir durumlarda tedvin edilmiş hükümlerin Kaçar devri hukuk düzeninde mevcut olduğunu gösteren herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Hukuk kavramlarının anlamlarındaki sınırlılık Nasırüddin Şah devrinin hukuk ıslahatı çabalarının niçin başarıya ulaşmadığının anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Zira vekayinamelerde hukuk kavramlarına yüklenen anlamlar, Kaçar yönetim anlayışının ferman veya tedvin yoluyla çıkarılmış örfi kanun düşüncesine bir hayli yabancı olduğunu göstermektedir.

Müellifi Aga Muhammed Han (ö.1797) devrinde yaşamış, Kaçar tarih yazımının ilk ürünlerinden *Tarih-i Mülkara*'da kanun kavramının kullanılışı ile meselenin incelenmesine başlanabilir. Vekayinameye göre Aga Muhammed Han 1779'da Şiraz'dan kaçıp Esterabad'a geldiği ve hâkimiyet alanını genişlettiği esnada idari düzenlemeler yapmış ve “siyaset” ile meşgul olmuştur. “İyi kanunlar” vaz etmiş, topladığı vergileri ihtiyaçlar doğrultusunda harcamıştır.⁸¹⁵ Bu ifadelerle Aga Muhammed Han'ın devlet başkanı olarak hareket etmeye başladığı anlatılmaktadır. Kanun koymak, vergi toplamak ve toplanan vergileri harcamak hükümdarların ifa edebileceği eylemlerdir. Hükümdarın idari tasarrufta bulunma yetkisini tarif eden “siyaset” kavramı anlamına uygun kullanılmıştır. “Kanun” kavramıyla Aga Muhammed Han'ın emirleri ve düzenlemeleri kast edilmektedir. Fakat vekayinamede bu kanunların neler olduğuna dair malumat verilmediği gibi yazılı olarak tedvin

⁸¹⁴ Floor “Change and development in the judicial system of Qajar Iran (1800-1925)”, s.126.

⁸¹⁵ Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s.267.

edildikleri kaydı da bulunmamaktadır. Aynı durum ilerleyen dönemlerde kaleme alınan vekayinameler için de geçerlidir. Muhammed Şah'ın (1834-1848) tahta çıkışına muhalefet etmeyen şehzadelerin “kanun” hilafına davranmadıkları belirtilirken,⁸¹⁶ kanun kavramı Feth Ali Şah'ın (1797-1834) kendisinden önce vefat eden Veliht Abbas Mirza yerine diğer oğullarından birini değil Abbas Mirza'nın (ö.1833) oğlu Muhammed Şah'ı veliaht tayin etme kararı⁸¹⁷ için kullanılmaktadır. Hükümdarın kararına veya emrine kanun denmesi doğaldır ancak tedvin edilmiş bir hüküm söz konusu değildir. Nitekim ne gibi düzenlemeler getirdikleri veya tedvin edildikleri ile ilgili yine herhangi bir bilgi verilmeden, Muhammed Şah'ın tahta çıktıktan sonra “kaide ve kanunlar” vaz ettiği söylenir.⁸¹⁸ Aga Muhammed Han'ın koyduğu ve Feth Ali Şah'ın sürdürdüğü yazıya geçirilmemiş harem teşrifatı kaidelerine “yasa” denmektedir.⁸¹⁹ “Kanun” ve “yasa” kavramlarının bu kullanımları yazıya geçirilip tedvin edilmemekle beraber, hükümdar tarafından konulan kuralların veya verilen emirlerin tarif edilmesinin nadir örnekleridir.

Vekayinameler Buhara Hanlığı şehzadelerinden Nasırüddin Töre'nin Feth Ali Şah devrinde Kaçarlara sığınışını konu ederlerken şehzadenin taşıdığı töre unvanını izah etmektedirler. Unvan hakkındaki açıklamalar Kaçar tarih yazımında tedvin edilmiş kanun/yasa düşüncesinin geçmişi hakkında bilgi bulunduğunu göstermektedir. *Measir-i Sultaniye*'ye göre “Töre, Türk lügatinde kaide, tarz ve usul anlamındadır ve *Yasaname-i Çengizî*'ye de töre denir”.⁸²⁰ *Tarih-i Sahibkırani*'daki açıklamanın kimi farklılıkları vardır. Törenin karşılıkları arasında kanun da sayılır. Cengiz Yasası ile ilgili “yasa olarak anılan kitab-ı kanun-u Çengizî'ye töre ismi verilmiştir” ifadesi yer almaktadır.⁸²¹ *Tarih-i Zülkarneyn*'e göre “töre, Cagatay lügatinde kanun ve kaide anlamındadır. *Yasaname-i Çengiz Hanî*'ye de töre denir”.⁸²² Kaçar tarih yazımında töre, kanun ve yasa kavramlarının aynı anlamı taşıdıkları, sadece Buhara şehzadesinin unvanı açıklanırken bahis konusu edilmektedir. Yasa, töre, yasaname ve kitab-ı kanun kavramlarıyla zikredilen Cengiz Yasası'nın bir benzerinin de Kaçar Devleti'nde

⁸¹⁶ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.931.

⁸¹⁷ Feth Ali Şah'ın kararı için bkz. Kaydari, “Buhran-ı Canişini Der Devlet-i Kacar”, s.95.

⁸¹⁸ İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.403.

⁸¹⁹ Azodüddeve, *Tarih-i Azodi*, s.17, 61.

⁸²⁰ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.197.

⁸²¹ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.158.

⁸²² Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.213.

mevcut olduğu belirtilmez. Oysaki kanunnamelerle yönetilen Osmanlı Devleti'nde örfi hukuk ile Cengiz Yasası arasında bağ kurulmuştur.⁸²³

Kanun ve yasa kavramlarının, vekayinamelerde Kaçar idaresini alakadar eden kullanımları değerlendirildiğinde, ferman veya tedvin yoluyla çıkarılıp, idari veya toplumsal bir hususta düzenleme getiren hukuk kuralı anlamı taşımadıklarını tespit etmek mümkündür. *Tarih-i Muhammedi*'ye göre nevruz kutlamaları vesilesiyle Aga Muhammed Han'ın huzurunda dervişler “sufi kanunu” uyarınca sema etmişlerdir.⁸²⁴ Aga Muhammed Han sadrazamlık makamına atama yapmıştır çünkü sadrazam tayini “padişahlık kanunu” gereğidir.⁸²⁵ *Tarih-i Muhammedi*'deki bu anlatımlarda kanun sözü adet ve gelenek anlamlarını taşımaktadır. Sonraki vekayinamelerde de kanun sözünün aynı anlamda kullanıldığının örnekleri vardır. *Tarih-i Zülkarneyn* Aga Muhammed Han'ın Kafkas seferinde tutsak alınan kadınların iadesini talep edip halkın galeyanına sebep olan Rus elçisi Gribayedof'un⁸²⁶ “kanun-u İran”dan habersiz olduğunu yazar.⁸²⁷ Kaçarların mücadele hâlinde oldukları Horasan Türkmenlerinden bahsederken, ticaretle meşguliyetlerine “kanun-u ticaret”in Türkmenler arasında yaygın olduğu sözleriyle değinir.⁸²⁸ Kaçar hanedanının kökeni hakkında malumat veren *Nasihü't-tevarih* müellifi, Kaçar boyunun zaman içinde büyüdüğünü ve “kanun-u Türkân” yani “Türklerin kanunu” gereği güç kazanan bir topluluğa başka toplulukların da katıldığını belirtir.⁸²⁹ Feth Ali Şah (1797-1834), Muhammed Şah (1834-1848) ve Nasırüddin Şah'ın (1848-1896) “Acem sultanlarının kanunu”na uyarak nevruz kutladıklarını ifade eder.⁸³⁰ Nasırüddin Şah devrinde mevlit münasebetiyle, “Tahran'ın kanunu” uyarınca tüm ülkede kutlama yapıldığı bilgisini verir.⁸³¹ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'ye göre Gürcistan “kanun-u kadime” gereği İran'a aittir.⁸³² Aga Muhammed Han Esterabad'a hâkim olup Kaçar boyunu idaresine aldığımda, “yaygın kanun” uyarınca Türkçe ve Farsça şiirler okunurken kendisi de

⁸²³ Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid devirlerinin müverrihi Tursun Beğ'in bu husustaki görüşü için bkz. Aydın, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, s.53.

⁸²⁴ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.120.

⁸²⁵ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.263.

⁸²⁶ Elçinin öldürülmesiyle sonuçlanan bu olay için bkz. Soofizadeh- Türker, “Rusya-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya'nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi Aleksandr Griboyedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 ŞUBAT 1829)”, s.574-580.

⁸²⁷ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.702.

⁸²⁸ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.826.

⁸²⁹ Sipühr, *Nasihü't-tevarih* I, s.8.

⁸³⁰ Sipühr, *Nasihü't-tevarih* I, s.413. Sipühr, *Nasihü't-tevarih* II, s.657. Sipühr, *Nasihü't-tevarih* III, s.1097.

⁸³¹ Sipühr, *Nasihü't-tevarih* III, s.1506.

⁸³² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7382.

Farsça bir şiir okumuştur.⁸³³ Şiiliğin sekizinci imamı Ali er-Rıza'nın kabrinin bulunduğu Meşhed'e "Safevi sultanlarının kanunu"nu izleyerek ihtiramla girmiştir.⁸³⁴ İran-Rusya hududuna vardığında "Türk hanlarının yaygın kanunlarından" olan avcılıkla zaman geçirmiştir.⁸³⁵ Nasırüddin Şah Kurban Bayramı münasebetiyle "İslam sultanlarının övgüye layık adeti olan kanun" uyarınca bayramlaşma töreni düzenlemiştir.⁸³⁶ *Müntehabü't-tevarih*'e nazaran sultansız reaya ruhsuz ceset gibidir. "Devlet'in yüzyıllardan beri süregelen resm ve kanunu" uyarınca hükümdarlık tahtının boş kalması olası değildir. Bu nedenle Nasırüddin Şah'ın öldürüldüğü haberi Terbiz'e ulaşır ulaşmaz Muzafferüddin Şah için cülus töreni düzenlenmiştir.⁸³⁷ Muzafferüddin Şah oğlu Muhammed Ali Mirza'yı veliahtlığa getirmiştir çünkü veliaht tayini bütün peygamberlerin "sünneti" ve bütün hükümdarların "kanunu"dur.⁸³⁸

"Kanun" sözünün adet ve gelenek manalarında kullanılmasının açık örnekleri olan bu ifadelerden başka özellikle Abbas Mirza'nın ıslahat hareketi yorumlanırken karşılaşılan, usul ve düzen anlamlarındaki kullanımları da vardır. Bu yorumlara göre Feth Ali Şah'ın meşhur veliaht şehzadesi, "nizam-ı cedit"i başlatarak İran halkını eski adetlerden çıkarıp "adet-i nizam ve kanun-u cedit"e dâhil etmiştir.⁸³⁹ Abbas Mirza'nın ıslahatı sayesinde "kanun-u taze"ye kavuşan Azerbaycan'ın "Frengistan"dan farkı kalmamıştır.⁸⁴⁰ Askerî düzen "kanun" kazanmıştır.⁸⁴¹ Nizam-ı Cedit sayesinde "kanun-u merdum-u Freng" yani "Avrupa halkının kanunu" iktibas edilerek piyade savaşı öğrenilmiştir. Top ve tüfek ile "kanun-u ceng" talim edilmiştir.⁸⁴² Eskiden İran'da da bulunan "kanun-u ceng" diğer devletlere yayılırken kargaşaya düşen İran'da unutulmuş, Abbas Mirza'nın ıslahatı ile canlandırılmıştır.⁸⁴³ "Kanun ve nizam" içindeki on bin asker düzensiz elli bin askerden evladır.⁸⁴⁴ Ordunun bir bölümünün "kanun-u Frengistan" uyarınca piyade nizamında savaşmaları emredilmiştir.⁸⁴⁵

⁸³³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7260.

⁸³⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7396.

⁸³⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7413.

⁸³⁶ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8560.

⁸³⁷ Sıddikülmemalik, *Müntehabü't-tevarih*, s.306.

⁸³⁸ Sıddikülmemalik, *Müntehabü't-tevarih*, s.317.

⁸³⁹ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.210-211.

⁸⁴⁰ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkiranî*, s.161.

⁸⁴¹ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.189.

⁸⁴² Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.165-166.

⁸⁴³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7583-7584.

⁸⁴⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7583.

⁸⁴⁵ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.695.

Görüldüğü üzere Nizam-ı Cedit ıslahatı hakkındaki anlatımlarda kanun sözü, usul ve düzen anlamlarını taşımaktadır.

Kaçar tarih yazımında dinin hükümlerine atıfta bulunulurken, kanun kavramı hukuk kuralı anlamını taşıyan içeriğiyle geçmektedir. Vekayinamelere nazaran, “milletin kanunları ile şeriatın ışığı”nın kaynağı ulema’dır.⁸⁴⁶ Tuyserkân ve Melayir valiliğinden halkın şikâyetleri üzerine Feth Ali Şah tarafından azledilen Şehzade Şeyh Ali Mirza’nın yeni valilik mahallindeki yönetiminin, “kanun-u şer” yani “şeriatın kanunu”na uygunluğunun denetlenmesiyle bir müçtehidin mutemedî görevlendirilmiştir.⁸⁴⁷ Abbas Mirza’nın yönetiminde “kanun-u şer” dışındaki hiçbir hükme itibar edilmemiştir.⁸⁴⁸ Ruslara karşı verilen birinci savaş sırasında ulemadan fetva istenirken, yürütülen savaşın “kanun-u şer-i Resul-i Ekrem”e⁸⁴⁹ ve “kanun-u din-i metin”e⁸⁵⁰ uygun olup olmadığı sorulmuştur. Rus elçisi Gribayedof’un öldürülmesiyle sonuçlanan karışıklığın tahrikçilerinden bir molla’nın Tahran’dan sürülmesinin caiz olup olmadığı sorusuna, böylelikle daha fazla kan dökülmesi önlenebileceğinden sürgünün “kanun-u şer-i mübin”e uygun olduğu fetvası verilmiştir.⁸⁵¹ Nasîrüddin Şah devrinde modern bilimlerin öğretilmesi için kurulan Darü’l-fünun’da, “şer-i şerifin kanunlarının takviyesi” maksadıyla ulemadan da kimseler istihdam edilmiştir.⁸⁵² Burada sadece bir kısmı sunulan, kanun-u şer tabirinin yer aldığı kayıtlar dinî hükümlerin Kaçar vekayinamelerinde kanun kavramıyla tarif edildiğini göstermektedir. Buna karşın örfî kanun manasına gelen herhangi bir tabire rastlanmamaktadır. Kaçar idaresinin tedvin edilmiş örfî kanunlardan mahrumiyeti ile Kaçar tarih yazımında kanun kavramının anlamının büyük ölçüde şerî kurallarla sınırlı oluşu birbiriyle örtüşmektedir.

Tarih-i Zülkarneyn Feth Ali Şah’ın, tahta çıkışı esnasında itaatsizlik gösteren Kaçar beylerinden birini “merasim-i kanun-u iliyet” gereği affettiği bilgisini verir.⁸⁵³ İl sözü boy anlamındadır. Merasimin kural, teamül, uygulama gibi manalar taşıyan resm sözünden türediği malumdur. “Merâsim-i kanun-u iliyet” terkihiyle boy mensubiyetinden kaynaklanan bağıllık ve teamül kast edilmektedir. *Nasihü’t-*

⁸⁴⁶ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.134.

⁸⁴⁷ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.792-793.

⁸⁴⁸ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.215.

⁸⁴⁹ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.221.

⁸⁵⁰ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.699.

⁸⁵¹ Sipîhr, *Nasihü’t-tevarih* I, s.427.

⁸⁵² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* X, s.8774.

⁸⁵³ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.94.

tevarih'te “kanun” ve “yasa” sözlerinin bir arada, gelenek ve teamül gibi anlamlarda kullanılmasının örneği vardır. Nasırüddin Şah devrinde Osmanlı sefirinin bir talebi karşısında Kaçar sadrazamının verdiği cevabın “resm-i devlet olan kanuna ve sünnet-i saltanat olan yasa”ya uygun olduğu yazılıdır.⁸⁵⁴ “Resm-i devlet” devletin teamülü, “sünnet-i saltanat” saltanatın geleneği anlamlarına gelmektedir. Kanun ve yasa devletin teamülünü ve saltanatın geleneğini tarif etmektedir. Söz konusu olan yazılı hukuk kuralı değildir.

Yasa kavramı Cengizli hanedanlarının hâkimiyetlerinden itibaren yalnızca Cengiz Yasası'nın değil Türk-İslam devletlerinde tedvin edilmiş örfi hukuk kurallarının da adı olmuştur. Bu yönüyle kanun kavramının eş anlamlısı hâline gelen yasa kavramı, ayrıca hükümdar ile devlet tarafından tatbik edilen cezaları ve cezalandırma hakkını da tarif etmiş, yasak sözü de yasadan türemiştir.⁸⁵⁵ İslam hukuk geleneğinde hükümdarın idari ve hukuki tasarrufta bulunma hakkını tarif eden siyaset kavramı Cengizlilerden itibaren yasa ile ilişkilendirilmiştir.⁸⁵⁶ Kaçar tarih yazımında ise *Tarih-i Azodi*'deki ve *Tarih-i Zülkarneyn*'deki istisnaları hariç yasanın daima cezalandırma manasında kullanıldığı görülmektedir. *Tarih-i Azodi*'de “yasa” olarak nitelenen harem teşrifatı kuralları yukarıda belirtildiği üzere yazılı ve tedvin edilmiş değildir.⁸⁵⁷ *Tarih-i Zülkarneyn*'de Abbas Mirza'nın, Afganların İran yönetiminden “yasa ve nizama aykırı” olarak ayrıldıklarını söylediği kaydedilmiştir.⁸⁵⁸ Fakat yasa ile Afganları İran'a bağlayan yazılı bir anlaşmaya veya hukuki kaideye atıfta bulunulmamaktadır. Kaçar tarih yazımında tıpkı yasa gibi cezalandırma manasında kullanılan siyaset kavramı ayrıca idare tarzı anlamını da taşımaktadır. Her iki kavramın da muhteviyatından, tedvin edilmiş örfi hüküm unsuru eksilmiştir. Kanun gibi yasa ve siyaset de Kaçar tarih yazımının ilk ürünü *Tarih-i Muhammedi*'de izah edilen içerikle yer bulmaktadır. Aga Muhammed Han'ın emriyle isyancı Bahtiyari aşireti mensuplarının cezalandırılması, “yasa ve siyaset”in vuku buluşu şeklinde aktarılmaktadır.⁸⁵⁹ Kirman zapt edilip Zend hanedanının sonu getirilirken, Zendlerin hizmetinde bulunan Afşar boyundan bir zümrenin “Hüsrev-i Cihangir'in can alan

⁸⁵⁴ Sipih, *Nasihü't-tevarih* III, s.1213.

⁸⁵⁵ Fethi Gedikli “Yasa”, *DİA* XLIII, 2013, s.336-340

⁸⁵⁶ Aydın, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, s.49-51.

⁸⁵⁷ Azodüddeve, *Tarih-i Azodi*, s.17, 61.

⁸⁵⁸ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.838.

⁸⁵⁹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.150.

yasasıyla” idam edildikleri bilgisi verilmektedir.⁸⁶⁰ Aga Muhammed Han’ın “siyaset-i şahenşahi”sinin itaatsizliğe niyetlenenleri korkuttuğu hakkında misal verilmektedir.⁸⁶¹ *Tarih-i Muhammedi*’nin yasa ve siyaset kavramlarına yaklaşımı sonraki vekayinamelerde sürdürülecektir. *Measir-i Sultaniye*’de her iki kavramın tarihî kökenine işaret edilmektedir. Mönge Kağan devrinde “günahkârları siyasete ulaştırmanın” ve “hükm-ü yasa”yı uhdesinde taşıyanın Celayir boyundan Münkesar Noyan olduğu bilgisi verilir.⁸⁶² Aga Muhammed Han’ın katillerinin “ferman-ı şehriyari” yani Feth Ali Şah’ın emriyle “siyasete ulaştırıldıkları” söylenir.⁸⁶³ Abbas Mirza’nın “heybet ve siyasetinden dolayı” halkın emvaline askerın zarar veremediği öne sürülür.⁸⁶⁴ Başka bir vesileyle şehzadenin “siyaset-i mülûkane”sinin yarattığı korkudan dolayı askerlerin ve emirlerin halkın emvaline el uzatamadığı iddia edilir.⁸⁶⁵ Vekayinamenin Abbas Mirza hakkındaki kayıtlarında siyaset kavramının hem cezalandırma hem de idare tarzı anlamlarına sahip olduğu söylenebilir.

Kaçar vekayinamelerinde yasa ve siyaset kavramlarının tedvin edilmiş örfî hukuk kuralı haricinde, muhtelif anlamlarla geçtikleri ifadeler çoktur ve genellikle cezalandırma için kullanılmaktadırlar. Örneğin, “siyaseti” yıldırım gibi olan,⁸⁶⁶ adaletten ayrılan vali ve komutanları muhakkak cezalandıran Aga Muhammed Han fesat çıkarıcıların “siyasetini” ertelememiştir.⁸⁶⁷ “Siyaset-i kahraman-ı İran”dan habersiz olan Göklen Türkmenlerini cezalandırmıştır.⁸⁶⁸ Aga Muhammed Han’ın öldürülmesinden sonra saltanat davasına kalkan, yenilgiye uğratılıp affedildikten sonra tekrar isyan eden Sadık Han Şekkaki nihayet ortadan kaldırılarak “yasa okuna ulaşmıştır”.⁸⁶⁹ Feth Ali Şah’ın sadrazamını idam ettirmesi “zuhur-u siyaset-i şehriyar”dır.⁸⁷⁰ Aga Muhammed Han’ın öldürülmesinden sonra yeniden Meşhed’i ele geçiren Afşar hanedanından Nadir Mirza ve diğer Afşar hanedanı mensupları Feth Ali Şah tarafından Meşhed alınca Tahran’a getirilerek “siyasete ulaşmışlardır”.⁸⁷¹

⁸⁶⁰ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.255.

⁸⁶¹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.267.

⁸⁶² Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.32.

⁸⁶³ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.78.

⁸⁶⁴ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.146.

⁸⁶⁵ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.232-233.

⁸⁶⁶ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7410.

⁸⁶⁷ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.666-667.

⁸⁶⁸ İtizadüssaltana, *İksirü’t-tevarih*, s.50.

⁸⁶⁹ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkarani*, s.119.

⁸⁷⁰ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7501.

⁸⁷¹ İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1468.

Horasan'a saldıran Türkmenlere "ölçsüz siyaset" uygulanmıştır.⁸⁷² Abbas Mirza'nın Azerbaycan'daki idaresinde halka haddinden fazla vergi yükleyenler "*siyasete maruz bırakılmışlardır*".⁸⁷³ Muhammed Şah devrinde İsfahan'da isyan çıkaranlar "*Padişah-ı Cihan'ın siyasetine giriftar olmuşlardır*".⁸⁷⁴ Muhammed Şah'ın Herat seferi esnasında şehirden çıkarak hücum eden Afgan askerleri Kaçar ordusu öncüleri tarafından "*hük-m-i şahenşah ile yasaya ulaştırılmışlardır*".⁸⁷⁵ Şah'ın rahatsızlığını fırsat bilip fesat çıkaranlar, sağlığına kavuşmasıyla "siyasete" maruz bırakılmışlardır.⁸⁷⁶ Nasırüddin Şah'ın saltanatının başlarında ülkenin güneybatısındaki Lorestan'da fesat çıkaran aşiretler "*siyasete ulaştırılmışlardır*".⁸⁷⁷ Tahran ile Horasan arasında yer alan Şahrud ve Bistam beldelerini yöneten valinin halka zulmedip ulemaya saygısızlık gösteren memurları Tahran'a getirilerek "*siyasete ulaştırılmışlardır*".⁸⁷⁸ Görüldüğü üzere yasa ve siyaset idari cezalar için kullanılmaktadır. Fakat *Tarih-i Zülkarneyn*'de bir kez şeri cezalar için de kullanılmaktadır. Feth Ali Şah methedilirken yüksek vasıfları arasında şeriata uygun hareket etmesi, "günahkârları" çoğunlukla şeri mahkemeye havale etmesi sayılmaktadır. Bilhassa hırsızlara "siyaset-i şeri" tatbik ettirdiği yazılıdır. Hemen akabinde "devlet düşmanlarının" haddi aşan ihanetleri karşısında "siyaset"e başvurduğu belirtilir.⁸⁷⁹ Feth Ali Şah'ın örfi hukuk dairesine giren suçların yargılanmasını dahi şeri mahkemeye bıraktığı bilgisini veren *Tarih-i Zülkarneyn*, Feth Ali Şah döneminde devlete ihanetin bizzat saltanat makamı tarafından cezalandırıldığına işaret etmekte, hükümdarın verdiği idari cezaya "siyaset" demektedir. Ulemanın kararları doğrultusunda davranmakta hassas olan Feth Ali Şah'ın dahi devlete karşı işlenen suçlarda, İslam hukuk geleneğinin hükümdara tanıdığı idari tasarrufta ve cezalandırmada bulunma hakkına yani siyasete müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim siyaset kavramının cezalandırma anlamındaki kullanımlarının yukarıda verilen örnekleri düşmanlara, isyancılara ve zalim yöneticilere karşı siyaset tatbik edildiğini ortaya koymaktadır. Siyaset devlet düşmanlığı veya idari suç hâllerinde söz konusu edilmektedir. Kaçar Devleti'nin zaafi

⁸⁷² Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.764-765.

⁸⁷³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.8035.

⁸⁷⁴ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.271.

⁸⁷⁵ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.474.

⁸⁷⁶ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8316-8317.

⁸⁷⁷ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8408.

⁸⁷⁸ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8746.

⁸⁷⁹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.966.

saltanat makamına ve devlete şeriat haricinde hukuki-idari alan tanınmaması değil, devlet hukukunun yani örfi hukukun tedvin edilmemesidir. Kaçar vekayinamelerinde bu nedenle tatbik edilen siyasetin tedvin edilmiş bir kanun veya yasaya istinat ettiği hakkında açıklama bulunmamakta, görüldüğü üzere kanun ve yasa kavramları çoğunlukla hukuk kuralı haricindeki anlamlarda kullanılmaktadır. Bu cümleden yasa, yasak şeklinde, sefer ve hücum manalarında da karşımıza çıkmaktadır.⁸⁸⁰ Siyaset kavramı ise günümüzdeki anlamına daha yakın bir içerikte, idare tarzı manasındaki kullanımlarla görünür olmaktadır. Vekayinamelerdeki ifadelere nazaran, Aga Muhammed Han'ın babası Muhammed Hasan Han adil, “siyaseti bilen”, askerini yönetebilen ve halkı kollayan bir sultandır.⁸⁸¹ Aga Muhammed Han “siyaset” ve “riyaset” bakımından Zend sultanlarının önündedir.⁸⁸² Reayaya merhamet, “siyaset”, dayanıklılık, cesaret ve komutanlık açısından üstündür.⁸⁸³ Feth Ali Şah devrinde Ruslar karşısında Osmanlı Devleti ile İran arasında “siyaset-i yegâneği” yani “birlik siyaseti” vardır.⁸⁸⁴ Muhammed Şah'ın Fars valisi atadığı Şehzade Ferhad Mirza “siyaset” bildiğinden eyaletteki karışıklıkları sonlandırmıştır.⁸⁸⁵ Nasırüddin Şah'ın sadrazamlarından Mirza Aga Han Nuri, adalet, “siyaset” ve şeriatı bilen bir devlet adamıdır.⁸⁸⁶ Padişah olmaksızın memleket işlerinin düzene kavuşması, “siyaset kaideleri” ile adaletin istikamet kazanması mümkün değildir.⁸⁸⁷ “Devletin siyaseti”nin devamı için devlete sadakat lazımdır.⁸⁸⁸

Daha evvel belirtildiği gibi Kaçar devri vekayinamelerinde örfi kanun anlamında tabirler yoktur. Fakat örf kavramına yer verilmektedir. *Rüstemü't-tevarih*'e göre Cengiz Han ve Emir Timur gibi sert mizaçlı olan Aga Muhammed Han, bu iki hükümdarın “örfünü, kaidesini ve kanununu” benimsemiştir. Vekayinamenin bu kaydında, örf, kaide ve kanun kavramlarının gelenek veya usul anlamlarında kullanıldıkları söylenebilir.⁸⁸⁹ Örf kavramı, idarenin şeriat haricindeki hukukunu tarif edecek şekilde de kullanılmıştır. *Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri*'ye göre çıkardığı fitne tehlikeli bir seviyeye ulaşan ve peygamberlik iddiasında bulunan, Babi hareketi önderi

⁸⁸⁰ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.172. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7106, 7310, 7445.

⁸⁸¹ Rüstemülhükema, *Rüstemü't-tevarih*, s.66.

⁸⁸² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7316.

⁸⁸³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7418-7419.

⁸⁸⁴ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.183.

⁸⁸⁵ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.766.

⁸⁸⁶ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8569.

⁸⁸⁷ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.416-417.

⁸⁸⁸ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.312.

⁸⁸⁹ Rüstemülhükema, *Rüstemü't-tevarih*, s.456.

Mirza Ali Muhammed'in katli "şeran ve örfen" gereklidir.⁸⁹⁰ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'ye göre fesat çıkaranların cezalandırılması "şeran ve örfen farzdır".⁸⁹¹ Feth Ali Şah'ın oğlu, Horasan Valisi Şehzade Muhammed Veli Mirza, "şeri ve örfi emirler" in uygulanmasında ihtimam göstermiş, "siyaset"inden korkan Horasan hanlarının isyanıyla karşı karşıya kalmıştır.⁸⁹² Bu ifadeler şeriat haricinde örfi hukukun mevcudiyetinin tanındığının delilleridir. Lakin yine tedvin edilmiş örfi hukuk kurallarından bahis yoktur, örfi kanun anlamındaki tabirlere tesadüf edilmemektedir. Herhangi bir yazılı hükme atıfta bulunulmamaktadır. Bu durum örfi mahkemelerde tedvin edilmiş kanunlara değil teamüllere istinaden karar verildiği gerçeğiyle uyumludur.

İzah edildiği üzere Kaçar tarih yazımında çoğunlukla gelenek, adet, usul manalarını taşıyan kanun, "kanun-u şer" terkibi içinde dinî hükümleri tarif etmiştir. Bununla birlikte *Nasihü't-tevarih*'te gelenek, adet ve usul manaları için kanun yerine şeriat kavramının tercih edildiği kullanımlar da vardır. Vekayinameye göre Aga Muhammed Han "önceki meliklerin şeriatı" ve "eski sultanların sünneti" uyarınca tahta oturmuştur.⁸⁹³ Gelenek anlamına gelen sünnet yalnızca Hz. Muhammed'in uygulamaları için kullanılmaz. Nitekim Farsça'da "geleneksel" kavramının karşılığı "sünneti"dir. Burada sünnet ve şeriat aynı anlamda ve bir aradadır. Hanedanın kurucusunun saltanata geçişi kendisinden önceki hükümdarların tahta oturuşuna benzetilmektedir. Muhammed Şah'ın tahta geçişine başta amcaları olmak üzere şehzadelerden ve devlet ricalinden pek çok kimsenin itiraz ettiği malumdur. Muhammed Şah itirazları Feth Ali Şah'ın vasiyeti icabı padişahlığın kendi hakkı olduğunu hatırlatarak karşılamış, ileri sürülen itirazların "padişahlık şeriatı"na aykırı olduğunu vurgulamıştır.⁸⁹⁴ Nasirüddin Şah, Horasan'daki uzun süren isyanı bastırılan Hasan Han Salar'ı anne tarafından soyu Feth Ali Şah'a dayandığından affetmek istediğini belirtince Sadrazam Mirza Taki Han Şiileri katleden birinin sağ tutulmasının "şeriat-ı Ahmedî"ye aykırı olup "şeriat-ı saltanat" uyarınca katlinin farz olduğunu söylemiştir.⁸⁹⁵ Verilen örnekler *Nasihü't-tevarih*'te "kanun" kavramının alanının "şeriat" kavramı tarafından daha da sınırlandırıldığını göstermektedir.

⁸⁹⁰ Hurmuci, *Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri*, s.75.

⁸⁹¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7470

⁸⁹² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7661.

⁸⁹³ Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.79.

⁸⁹⁴ Sipih, *Nasihü't-tevarih* II, s.617.

⁸⁹⁵ Sipih, *Nasihü't-tevarih* III, s.1103.

Kanun, yasa, siyaset ve örf kavramlarının yukarıda örnekleri sunulan kullanımları Kaçar yönetim anlayışının tedvin edilmiş örfi hukuk düşüncesinden yoksunluğunu ortaya koymaktadır. Böylece Nasırüddin Şah devrindeki kanun tedvini teşebbüslerinin niçin sonuca ulaşamadığı daha anlaşılır hâle gelmektedir. Ancak gerek aydınların bu yoldaki faaliyetlerinin gerekse de Nasırüddin Şah'ın girişimlerinin Kaçar tarih yazımındaki yansımalarını, hicri 1297'da (1879/1880) tamamlanan⁸⁹⁶ *Miratü'l-büldan*'da tespit etmek mümkündür. *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*'nin müellifi Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'ya ait olan bu eser coğrafyaya dair olmakla beraber vekayiname vasfı da taşımaktadır çünkü Nasırüddin Şah'ın otuz yıllık saltanatını konu etmektedir.⁸⁹⁷ Dolayısıyla kanun hazırlanmasına ilişkin ilk girişimlerin ve aydınların bu yoldaki faaliyetlerinin üzerinden zaman geçtikten sonra telif edilmiştir. Eserde tedvin edilmiş kanun manasında “kanun-u devletî” tabiri geçmektedir. Bu tabirle İtalya ve Fransa'da çıkarılan kanunlar tarif edilmektedir. İtalya'da “Meclis-i Şura-i Milletî” tarafından kanunların uygulanmasına din adamlarının müdahale etmemeleri yönünde karar alındığı bilgisi verilirken kanun sözüyle kast edilenin “kanun-u devletî” olduğu belirtilmektedir.⁸⁹⁸ Keza Fransa'da “kanun-u devletî”nin artık “kanun-u Napolyon” ismini aldığı haberi aktarılmaktadır.⁸⁹⁹ “Kanun-u devletî” tabiriyle Kaçar tarih yazımında ilk defa dinî olmayan, devlet işlerini alakadar eden yazılı hukuk kuralları kast edilmektedir. Nitekim eserde Kaçar ordusuna düzen verilmesine yönelik, 1861 yılı içinde “kanun” yazımına girişildiği bilgisi de bulunmakta fakat bu girişimin akıbetinin ne olduğu söylenmemektedir.⁹⁰⁰ Zaten Kaçarlarda ilk kanun tedvini Meşrutiyet Devrimi'nden sonra, 1911'de gerçekleşmiştir.⁹⁰¹

Vekayinamelerdeki hukuk kavramlarının içeriği devlet kanunu fikrinin Nasırüddin Şah'ın (1848-1896) saltanatının ikinci yarısına dek mevcut bulunmadığı gerçeğini aksettirmektedir. *Miratü'l-büldan*'a kadarki vekayinamelerde kanun ve yasa başta olmak üzere hukuk kavramları devlet tarafından yürürlüğe koyulan, belirli bir hususu düzenleyen hüküm veya kural anlamını taşımamaktadır. Türk-İslam

⁸⁹⁶ Eserin telif tarihi için bkz. Rıza Kurtuluş, “Muhammed Hasan Han”, *DİA*, XXX, 2020, s.536.

⁸⁹⁷ Abbas Amanat, “Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)” s.360. Kaydari, *Tedaviim ve Tahaviim-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, s.187. İtimadüssaltana, *Miratü'l-büldan* II, s.958.

⁸⁹⁸ İtimadüssaltana, *Miratü'l-büldan* II, s.1069.

⁸⁹⁹ İtimadüssaltana, *Miratü'l-büldan* II, s.1073.

⁹⁰⁰ İtimadüssaltana, *Miratü'l-büldan* II, s.1371.

⁹⁰¹ Floor “Change and development in the judicial system of Qajar Iran (1800-1925)”, s.126.

devletlerinde ferman veya tedvin yoluyla vaz edilmiş örfi hüküm anlamını da taşıyan mezkûr hukuk kavramları, Kaçar tarih yazımında bu manaya hemen hemen hiç sahip değildir. Kaçar yönetim anlayışında tedvin edilmiş örfi hukuk düşüncesi yer etmediğinden, idarenin keyfilğinin yarattığı sorunların giderilmesi amacıyla kanun hazırlanması teklifi aydınlardan gelmiştir. Haksızlığa uğrayan ahalinin ulema ile bağlarının kuvvetlenmesinde, aydınlara, ulemanın ve halkın bir arada Kaçar idaresine muhalefette buluşmasında yani Kaçar mutlak saltanatının meşruiyetinin zedelenmesinde Kaçarların Türk-İslam devletlerindeki örfi kanun anlayışını tevarüs edememelerinin payının büyük olduğu anlaşılmaktadır.

3. KAÇARLARDA KÖKENE VE TARİHE DAYALI MEŞRUIYET ANLAYIŞI

3.1 Kaçarların Nazarında Hanedanın Kökeni ve Ülkenin Kadim Tarihi

Kaçar hanedanı İran'ın Türk hanedanları silsilesinin son halkasıdır. İsmi hanedanın mensup olduğu Kaçar boyundan almıştır. Ancak Kaçar boyunun isminin kaynağı ve nasıl oluştuğu belirsizdir. Bozok ve Halep arasındaki mıntıkada yaşayan Kaçar boyu oymakları Akkoyunluların bünyesinde yer almış, XV. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. İsimlerine en erken XV. yüzyıl kaynaklarında rastlanan Kaçar beylerinden Piri Bey, Şeyh Haydar ve Şah İsmail'e mürit olmuştur. Tüm Kaçar boyunu Safevi Devleti'ne dâhil eden Şah Tahmasb'dır.⁹⁰² Gence, İrevan ve Karabağ yörelerini idare eden Kaçar boyunun Şah Abbas tarafından parçalanarak bir bölümünün burada bırakılıp bir bölümünün Horasan'ın Merv şehrine, bir bölümünün ise Hazar kıyısındaki Esterabad'a yerleştirildikleri hususunda Kaçar vekayinameleri görüş birliği içindedirler.⁹⁰³ Şah Abbas hicri 1007 (1598-1599) yılında Esterabad valiliğini Kaçar beyi Hüseyin Han'a vermiş, hanedan Esterabad Kaçarlarından neşet etmiştir.⁹⁰⁴ Kaçar boyunun tarih sahnesine çıktığı XV. yüzyılın ikinci yarısı ile Kaçar hanedanının İran'da iktidarı ele geçirdiği XVIII. yüzyıl arasında yaklaşık üç yüz yıllık bir zaman dilimi vardır. Bu müddet zarfında Safevi Devleti'ne bağlı kalan, Safevi Devleti yıkılınca Afşarlara ve Zendlere karşı saltanat mücadelesine girişen Kaçarların İran'ın yönetimini ele aldıktan sonra yüzyıllar boyunca bir parçası

⁹⁰² Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.53-54, 96-97, 183-188.

⁹⁰³ Kaçarların Safeviler devrinde ikamet ve valilik ettikleri bölgeler ile aldıkları görevler hakkında bkz. Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.96-97, 183-184. Hümayun, "Paygiri-i Nizam-ı Kızılbâş ve Nakş-ı Kacarha", s.15-20. Kaçarların Safevi Devleti'ndeki konumları ve Kaçar vekayinamelerinde Kaçar boyunun Şah Abbas tarafından üçe taksim edildiği hususundaki mutabakata dair bkz. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.132-135.

⁹⁰⁴ Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.183-184. G. Zargarinejad Kaçarların Şah Abbas tarafından üçe taksimi hususunda Safevi kaynaklarında yeterli malumat bulunmadığına dikkat çekmektedir. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.133.

oldukları siyasi düzeni ve gelenekleri göz ardı ederek meşruiyet inşasına girişmeleri mümkün değildi.

Kaçar boyu Safevi Devleti'nin kuruluşuna katılan ve bu devlette hizmet gören Kızılbaş boylarından biriydi. İran'ı Şiileştiren ve iki asırdan fazla yöneten Safevilerin yol açtıkları dönüşüm kesin ve belirleyici neticeler doğurmuştu.⁹⁰⁵ Safevi tekkesinin şeyhliğinden kurdukları devletin hanedanına evrilen Safeviler kendilerinden önceki hanedanlardan farklı olarak neseplerini Oğuz Han'a veya Cengiz Han'a değil Şiiliğin yedinci imamı Musa El-Kâzım'a çıkarmışlardı. On İkinci İmam'ın son ülü'l-emr addedildiği ve gaybet sürerken kurulan iktidarların tam anlamıyla meşru sayılmadığı Şii fıkında, saltanata tanınan imkânların sınırlılığını Safeviler neseplerini Şii imamlarından birine dayandırarak aşmaya çalışmışlardı.⁹⁰⁶ Safevilerin İran ahali nezdinde itibarı yüksekti. Bu nedenler İran'ın Afgan istilasına uğramasının akabinde meydana gelen iktidar mücadelesinde Nadir Şah Afşar (ö.1747) ve Kerim Han Zend (ö.1779), Safevi soyundan kimseleri şah ilan edip onlar adına hareket etmek zorundan kalmışlardı.⁹⁰⁷ Nadir Şah peşi sıra zaferlerle yabancı ordulardan arındırdığı İran'da birliği sağlayınca bu zorunluluktan kurtulabildi ve Safevilerden farklı temellere dayanan bir meşruiyet inşasına girişti. Afşar tarih yazımında Nadir Şah'ın, Oğuzların yirmi dört boyundan biri olan Afşarlara mensubiyetinden ötürü Türkmen geleneği canlandırıldı. İmam soyuna mensubiyetten kaynaklanan meşruiyetin yerine Türkmen soyuna mensubiyetten kaynaklanan meşruiyet ikame edilmeye çalışıldı. Nadir Şah yine Safevi mirasını zayıflatmak maksadıyla Şiiliği Sünniliğe yaklaştırmayı denedi. Sert idaresinin yarattığı tepkiler neticesinde emrindeki Kızılbaşlar tarafından öldürülünce Şiiliğin Sünniliğe yaklaştırılması gayreti boşa çıktı. Afşar hanedanının hâkimiyetini koruyacak kudrete sahip olmaması Zendlerle Kaçarların önünü açtı.⁹⁰⁸ Kerim Han Zend, Nadir Şah Afşar'dan farklı olarak şah unvanını kullanmadı. Safevi soyuna mensup birini şah ilan ederek kendisi için önce vekilü'd-devle sonra vekilü'r-reaya unvanlarını tercih edip Safevi mirasından faydalanma yoluna gitti. Türk kökenli olmayan Lorlara mensubiyetleri nedeniyle kendisinin ve haleflerinin, Oğuz Han veya

⁹⁰⁵ Kaçarların devraldığı Safevi mirasına dair bir değerlendirme için bkz. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacarîyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.84-119.

⁹⁰⁶ Savory, *Safevîler Devrinde İran*, s.3. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, s.268, 274-277. Lambton, "A Nineteenth Century View of Jihad", s.184. Zargarinejad, *Endişe ve Siyaset Der İran-ı Kacar I*, s.281.

⁹⁰⁷ Perry, *The Last Safavids 1722-1773*, s.59.

⁹⁰⁸ Nadir Şah'ın meşruiyet anlayış hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s.280-281. Tucker, *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, s.11-12, 105.

Cengiz Han neslinden olduklarını öne sürmeleri mümkün değildi. Kerim Han'dan sonra Zendler hanedan içi kavgalara düştüler. Aga Muhammed Han'ın (ö.1797) önderliğinde birleşen Kaçarların ve diğer boyların gücüne karşı koyamadılar.⁹⁰⁹

Zendleri bertaraf eden Kaçarların karşısında da kökene ve tarihe dayalı meşruiyet inşasında kimi sorunlar vardı. Safeviler gibi soylarını Şii imamlardan birine dayandıramazlardı çünkü Safevilerin hizmetindeki Kızılbaş boylarından biriydiler.⁹¹⁰ Kaçar boyu muhtelif Oğuz boylarının karışımından meydana gelse de yirmi dört Oğuz boyundan birinin ismini taşııyordu. Hâliyle Oğuz geleneğinden önceki Türk hanedanları kadar geniş ölçüde yararlanamazlardı. Efsanevi Oğuz Han'dan farklı olarak Cengiz Han'ın tespit edilebilen bir devirde tarih sahnesine çıkması ve soyundan gelen hanedanların açık olarak bilinmesi sebebiyle Cengiz Han nesebine mensubiyet iddiasının ileri sürülmesi de olanak dışıydı. Kaçar yönetim anlayışı sahip olduğu imkânlar dâhilinde kökene ve tarihe dayalı bir meşruiyet inşasına girişmiş ancak bu hususta tutarlı bir söylem geliştirememiştir. Kaçar tarih yazımında hanedanın nesebi ve Kaçar boyunun geçmişine dair iddialar farklılık arz etmektedir.⁹¹¹ Bu iddiaların üretilen tarih söylemi içindeki işlevleri ve desteklendikleri deliller bakımından tasnif edilerek değerlendirilmesi yerinde olur. Kaçar tarih yazımında kökene ve tarihe dayalı meşruiyet anlayışının ilk yönü hanedanın soyuna ve mutasavver atasının kimliğine ilişkindir. Hanedanın soyu ele alınırken Oğuz geleneğinden yararlanılmakta, Türk ve İran efsanelerinin iç içe geçtiği bir anlatım ortaya konmaktadır. Kaçar tarih yazımında hem ait olunan soyun hem de idare edilen ülkenin tarihleri beraberce sahiplenilmektedir. Kökene ve tarihe dayalı meşruiyet anlayışının ikinci yönü Kaçar boyunun ortaya çıkışı, İran'a gelişi ve İran'ı yöneten hanedanlarla arasındaki bağlarla ilgilidir.

Kaçar tarih yazımının ilk ürünleri *Tarih-i Muhammedi* ve *Tarih-i Mülkara*'da Kaçar hanedanının ve boyunun kökenine dair Türk oldukları haricinde bir şey söylenmez. *Tarih-i Muhammedi* Kaçarların Şam civarından İran'a geldiklerini belirtmekle yetinir. Azerbaycan'a gelişlerinden evvel esasen Bozok çevresinde yerleşmiş olmalarına rağmen Halep'e dek uzanan sahada yaylak-kışlak hayatı süren

⁹⁰⁹ Kerim Han'ın meşruiyet anlayışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. John R. Perry, *Karim Khan Zand*, s.117-122.

⁹¹⁰ Hairi, "The Legitimacy of the Early Qajar Rule as Viewed by the Shi'i Religious Leaders", s.271.

⁹¹¹ Hanedanın nesebine dair Kaçar tarih yazımındaki rivayetlerinin farklılığı hususunda bkz. Kondo, "How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy", s.277-283.

Kaçarların Şam civarından geldikleri iddiasında bulunulması anlaşılır bir durumdur. Çünkü Kaçarların terkinde bulunan topluluklar arasında Şam Bayatıları da vardır.⁹¹² Feth Ali Şah (1797-1834) devri vekayinamelerinde hanedanın kökeni meselesine önem verildiği görülmektedir. Bizzat Feth Ali Şah tarafından söylendiği iddia edilen sözleri kaydeden *Mülûkü'l-Kelam*'a göre Feth Ali Şah soyunun “Nuh’un oğlu Yafes’in oğlu Türk’ün temiz sülbü”ne dayandığına inanmaktadır. Gerekçe olarak Kaçar boyunun “Nuh’un oğlu Yafes’in oğlu Türk’ün evladından” Akkoyunlu Türkmenlerine mensup oluşunu göstermektedir.⁹¹³ Vekayinamede Şah’ın niçin Kaçarların Akkoyunlulara mensup olduğunu öne sürdüğü ve Akkoyunluların neden Yafes’in oğlu Türk’ün soyundan geldiğine inandığına dair bir açıklama yoktur.⁹¹⁴ Kaçar boyu Safevilere katılmadan önce Akkoyunluların bünyesinde bulunmuşlardır.⁹¹⁵ Feth Ali Şah’tan nakledilen sözlerde bu tarihi gerçeğin yansımaları vardır. Akkoyunluların ve Kaçarların Nuh’un oğlu Yafes’in oğlu Türk’ün soyundan oldukları yaygın bir inanın yansımasıdır. Hz. Nuh’un dünyayı oğulları arasında taksim ettiği, doğudaki ve kuzeydeki ülkelerin yönetimini Yafes adındaki oğluna verdiği, Türklerin Yafes’in Türk adlı oğlundan türedikleri inancı Türk-Moğol hanedanları arasında yayılmıştır.⁹¹⁶ Nitekim Feth Ali Şah sözlerini “Yafes Oğlan”ın yani Yafes’in oğlu Türk’ün soyundan gelenlerin doğudaki ülkeleri ele geçirip Türkistan’a, Çin’e ve çevrelerindeki ülkelere hâkim olduklarını söyleyerek sürdürmüştür.⁹¹⁷ Kaçar tarih yazımı bu inancı tekrar ederek İslami devirde Türklerin sahip oldukları köken inancını tevarüs etmektedir. Kaçarların Yafes’in oğlu Türk’ten geldiği iddiası Kaçar tarih yazımında yinelenmektedir.

Feth Ali Şah döneminde telif edilen bir başka eser olan *Şemal-i Hakan*’da diğer Türkler gibi Kaçarların da Yafes’in oğlu Türk’ün neslinden geldiği anlatısına yer

⁹¹² Kondo, “How to Found a New Dynasty: The Early Qajars’ Quest for Legitimacy”, s.277-278. Hümayun, *Hastgâh-ı Tarih-i İl-i Kacar*, s.67-68. Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.25.

⁹¹³ İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1322. Nasırüddin Şah devrinde kaleme alınan *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*’de hanedanın soyuna dair Kaçar vekayinamelerinde yer alan anlatımlar aynen iktibas edilmiştir. Bu meyanda Feth Ali Şah devrinde kaleme alınan *Mülûkü'l-Kelam*’ın anlatımı da nakledilmektedir. Vekayinamedeki anlatı için ayrıca bkz. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.122.

⁹¹⁴ Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.122-123.

⁹¹⁵ Sümer, *Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.53-54.

⁹¹⁶ İlhanlılar devrinde telif edilmiş *Camiü't-Tevarih*’ten itibaren muhtelif Türk-Moğol hanedanları dönemlerinde kayda geçirilen Oğuz destanlarında Türklerin Hz. Nuh’un oğlu Yafes’in soyundan geldikleri anlatısına yer verilmiştir. Bu hususta bkz. Ahmet Bican Ercilasun, *Nehir Destan Oğuzname*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019, s.41-43, 63, 66-69, 91.

⁹¹⁷ İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1322.

verilmektedir.⁹¹⁸ Bu anlatıyla göre Hz. Nuh'un üç oğlundan biri olan Ham, babasına layık bir evlat olmadığından peygamberlerin ve hükümdarların nesilleri diğer iki oğlu Sam ve Yafes'ten gelmiştir. Hz. Nuh doğudaki ülkelerin idaresini Yafes'e vermiştir. Yafes'in on bir oğlunun "il ve ulusları" Çin'den Rus toprağına dek uzanan ülkelere hâkim olmuşlardır. "Türk", taşıdığı hükümdarlık vasıflarıyla kardeşlerinin önüne geçerek babasının ülkesini devralmıştır. Yafes'in oğlu Türk, İran hükümdarı Keyümers ile çağdaştır. "*Birbirleriyle çağdaş bu iki bey saltanat resmini vaz etmişler, mülk ve milletin hamileri olmuşlardır.*" "Yafes'in oğlu Türk" doğudaki toprakların ilk hükümdarıdır. "Türk'ün yurt-i mahsus"u ile kardeşlerinin arazileri, "Türk" adıyla anılmıştır. Oğuz Han'ın soyu "Türk"e dayanmaktadır. "Yafes'in oğlu Türk" ile Keyümers, Oğuz ile Cemşid çağdaştır. Oğuz Han'ın altı oğlunun her birinin dört oğlu olmuştur. Türk'ün zuhurundan eserin yazıldığı zamana dek birkaç bin yıl geçmiştir. Yeryüzünde onun "uruğunun neslinden" bir hükümdarın elinde bulunmayan yer kalmamıştır.⁹¹⁹ *Şemail-i Hakan*'ın anlatımında iki mühim nokta vardır. Evvela Yafes'in oğlunun ismini alan Türklerin hâkimiyet alanlarının genişliği vurgulanmaktadır ki böylece Kaçar hanedanının Türk olması hasebiyle hâkimiyet hakkı taşıdığına ima edildiği söylenebilir. İkincisi Yafes'in oğlu Türk'ün, İran'ın efsanevi hükümdarı Keyümers ile aynı zamanda yaşadığı iddia edilmekte ve saltanatın bu iki hükümdar tarafından icat edildiği öne sürülmektedir. Böylece Türk ve İran tarihlerinin başlangıcı aynı döneme götürüldüğü gibi saltanatı icat edenlerin Türkler ve İranlılar olduğu düşüncesi dile getirilmektedir.⁹²⁰ Ancak Kaçarları doğrudan doğruya Yafes'in oğlu Türk'e bağlayan bir şecere ortaya konmamaktadır.

Feth Ali Şah devri vekayinamelerinden *Tarih-i Cihanara*'nın başlangıcında Kaçarların kökenine değinilmeden evvel Türklerin kökenine dair iki farklı görüş sunulmaktadır. İlk görüşe göre Türkistan hanları ve sultanları başta olmak üzere Türklerin soyu Oğuz Han'a çıkar. Oğuz Han, "Türk"ün altıncı oğludur. Türk'ün babası Yafes, Yafes'in babası ise Hz. Nuh'tur. Oğuz Han Türkler arasında "Cemşid-i Türk"

⁹¹⁸ İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1324. *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*'de Kaçarların kökenine dair anlatısı tekrar edilen *Şemail-i Hakan* isimli eser, Abbas Mirza'nın oğlu Ferhad Mirza tarafından *Münşeât-ı Kaimmakam* adıyla hazırlanan, Mirza Ebulkasım'ın yazışmalarından oluşan münşeât mecmuasına dâhil edilmiştir. Bu nedenle eserin içeriğine temas edilirken *Münşeât-ı Kaimmakam*'a atıfta bulunulacaktır.

⁹¹⁹ Ferhad Mirza, *Münşeât-ı Kaimmakam*, s.321-334.

⁹²⁰ Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han tarafından telif edilen *Şecere-i Terakime*'de Oğuz Han'ın Keyümers ile çağdaş olduğunun yazıldığı hakkında bkz. Ercilasun, *Nehir Destan Oğuzname*, s.90. Efsanevi İran hükümdarı Keyümers hakkında bkz. Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s.117-118.

namıyla ünlenmiştir. Ham, Sam ve Yafes isminde üç oğlu olan Hz. Nuh doğudaki ve kuzeydeki ülkelerin yönetimini Yafes'e vermiştir. Yafes'in soyundan gelenler oğlu Türk'ün ismine atıfla Türk olarak adlandırılmışlardır. Keyümers'in "Acem sultanlarının" ilki olması gibi Oğuz Han da Türk sultanlarının ilkidir. Türk sultanları ve hanları Oğuz Han'ın ardıllarıdır. İkinci görüşe göre Türkler Hz. İshak'ın oğlu İys'in üçüncü oğlu Kayı Han'a mensupturlar. Kayı'nın kim olduğu hakkında da iki farklı görüş vardır. Kayı kimilerine göre İys'in bizzat kendisi, kimilerine göre üçüncü oğludur. İys kendi topluluğu ile birlikte doğuya ve kuzeye yönelirken Hz. İshak'ın diğer oğlu Yakup'a Arap ülkelerinin idaresi kalmıştır. Peygamberler Yakup'un soyundan, hükümdarlar İys'in soyundan gelirler. Peygamberlik Arap ülkelerinde, saltanat Türkistan'da doğmuştur. "Acem sultanlarının devleti" Araplar tarafından yıkılmış, Araplar ise Türklerin istilasına uğramıştır. "Efrasiyab-ı Türk"ün soyundan geldiğine inanılan Selçuk Bey'e mensup Selçuklular, Türkistan sultanları arasındaki ihtilaflardan yararlanarak önce Horasan'ı zapt etmişler akabinde İran ve Anadolu'da hâkimiyet kurmuşlardır. "Selçuklu taifesinin devleti" yıkıldıktan sonra iktidar Harzemşahlara ve Atabeylelere geçmiştir. Bu esnada "fitne-i Cengizî" yaşanmış, Hülagü Han Türk boylarından yirmi binden fazla insanı beraberinde getirmiştir. Emir Timur Anadolu'daki boyları Türkistan'a göç ettirmek istemiş ancak bir bölümü yaşadıkları yerde kalmışlardır. Akabinde Akkoyunlu ve Karakoyunluların, onlardan sonra Şah İsmail'in iktidarı başlamıştır. Şah Abbas Kaçarları İran sınırlarının korunmasıyla görevlendirerek İrevan, Esterabad ve Merv'e yerleştirmiştir. Kaçarların soyu bir vakitler Türkistan ülkesindeki Türkistan kasabasında yaşayan beş kardeşin en büyüğü "Kacar Han"a dayanır. Türkler arasında her "taife" o taifenin büyüğünün ismiyle anılır. Bu nedenle Selçuklular Selçuk Bey'in, "Oğuz Han ve Kayı Han Türkleri" Kayı Han'ın, Çağataylılar Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han'ın adını almışlardır. İran'ı fetih için Türkistan'dan ayrılan Oğuz Han ile birlikte hareket eden Kaçarlar Diyarbakır, Ahlat, Berda ve Erran arasına yerleşmişlerdir. Kaçarlar "Hasan Han"ın başında bulunduğu Akkoyunlu Türkmenlerine mensuptur.⁹²¹ *Tarih-i Cihanara*'nın Kaçar hanedanının soyu hakkındaki rivayeti *Şemal-i Hakan*'a nazaran daha ayrıntılıdır. Ortak husus Türk tarihinin eskiliği ve hükümdarlığın Türkler arasında doğduğu iddiasından yola çıkılarak, Kaçarların meşruiyetinin Türk olmalarından

⁹²¹ İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1336-1340. *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*'nin Kaçarları kökenine dair rivayetlerini iktibas ettiği vekayinameler arasında *Tarih-i Cihanara* da bulunmaktadır.

kaynaklandığının ima edilmesidir. Kaçarların Türkistan'da yaşayan bir topluluktan geldikleri, isimlerini o topluluğun büyüğü "Kacar Han"dan aldıkları ileri sürülürken, Kaçar boyunun adını "Kacar Han"dan almasının sebebi olarak Türkler arasında her taifenin, o taifenin büyüğünün ismiyle anılması gösterilmektedir. Türk'ün oğlu Oğuz Han ve İshak'ın oğlu İys hakkındaki rivayetler, Kaçarların da aralarında bulunduğu Türklerin bu iki zatın soyundan geldiklerine dair inanışlara dayandırılmaktadır. Sonrasında Türk tarihinin İran ve çevresindeki seyrinin kısa özeti sunulmakta ve Kaçarların Akkoyunluların bünyesinde buldukları hatırlatılmaktadır. Oğuz Han ile ilgili rivayet aktarılırken çelişkili biçimde hem Oğuz Han'ın "Cemşid-i Türk" namıyla ünlendiği hem de Keyümers nasıl "Acem sultanlarının" ilkiyse "Türk sultanlarının" ilkinin Oğuz Han olduğu ifade edilir. Burada da Türk tarihinin İran tarihi kadar eski olduğu fikri işlenmektedir. İshak'ın oğlu İys ile ilgili rivayette dikkat çeken husus, peygamberliğin Arap ülkelerinde hükümdarlığın Türkistan'da doğduğu iddiasıdır. Bu yolla hükümdarlığın Türklerin buluşu olduğu vurgulanmaktadır. Kaçarların Türk olduklarına ve Türkler hakkındaki destani rivayetlere, hükümdarlığın Türklerin buluşu olduğu düşüncesi bağlamında değinilmektedir. Kaçarların Oğuz Han'ın fütuhata katıldıkları ifadesi ile Kaçarların uzak geçmişten beri var olduklarının ispat edilmek istendiği açıktır. Bu noktada G. Zargarinejad'ın *Tarih-i Cihanara*'nın rivayetini yorumlayışı ele alınmalıdır. G. Zargarinejad, İshak'ın oğlu İys üzerinden Türklerin soyunun Yafes'e değil Nuh'un diğer oğlu Sam'a bağlanmasını çelişki olarak mütalaa etmekte, aynı zamanda bu rivayet üzerinden saltanatın Türkistan'da ortaya çıktığı düşüncesinin ortaya atıldığını göz ardı etmektedir.⁹²² Oysaki *Tarih-i Cihanara*'da bu rivayet, rivayetlerden biri ve saltanatın Türkler tarafından icat edildiği düşüncesinin esası olarak sunulmaktadır.

Feth Ali Şah devrinin bir diğer vekayinamesi *Measir-i Sultaniye*'de, Nasirüddin Şah devri vekayinamelerinde tekrar edilecek köken iddiası ortaya konmuştur. *Measir-i Sultaniye*'ye göre Kaçarlar "Celayir Türklerindedir". Kaçarlar isimlerini İlhanlı ricaline mensup "Kacar"dan almışlardır. "Kacar" Sertak Noyan'ın, Sertak Noyan Saba Noyan'ın oğludur. Saba Noyan ise Celayir'in oğludur. Celayin Nirun'un oğludur. Sertak Noyan'ın soyundan gelenler Esterabad ve Mazenderan'da çoğalmışlardır. Sertak Noyan ölünce idaresindeki saha, İlhanlı hükümdarı Gazan Han

⁹²² Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.127-128.

tarafından oğlu “Kacar”a verilmiştir.⁹²³ *Measir-i Sultaniye*’deki bu rivayet yukarıda nakledilenlerle alakasızdır. Aralarındaki yegâne ortaklık Kaçarların Türklüğüdür. Moğol beyleri Türk addedilmektedir. Nitekim *Tarih-i Sahibkırani*’de de yalnızca Kaçarların nesebinin “Türkistan Türkleri”ne dayandığı belirtilmiştir.⁹²⁴

Tarih-i Zülkarneyn’de *Measir-i Sultaniye* ile *Tarih-i Cihanara*’nın iddiaları bir hayli kısaltılarak birleştirilir. *Measir-i Sultaniye*’deki silsile tekraren verilir ancak farklı olarak Celayir boyunun Celayir’den, Kaçar boyunun “Kacar Han”dan neşet ettiği belirtilir. Akabinde her iki boyun diğer Türk boyları gibi, Hz. Nuh’un oğlu Yafes’in oğlu Türk’ün, “Yafes Oğlan” adıyla anılan evlatlarının soyundan oldukları belirtilir. Oğuz Han’dan bahsedilmez.⁹²⁵ Kaçarların nesebi hem İlhanlı devri ricalinden “Kacar Han”a, hem de Türk olmaları dolayısıyla diğer Türkler gibi Yafes’in oğlu Türk’e bağlanır. Moğol ve Türkler arasında bir ayırım gözetilmemektedir. Lakin Oğuz Han’dan bahsedilmediği gibi Türk ve İran destanları birlikte yorumlanmaz. *Şemal-i Hakan*’daki, hükümdarlığın Türkler ve İranlılar tarafından icat edildiği düşüncesi ile *Tarih-i Cihanara*’daki hükümdarlığın Türklerin buluşu olduğu düşüncesi terk edilmiştir. Çünkü *Tarih-i Zülkarneyn*’e göre “padişahlık” İran’da zuhur etmiş, “Acem sultanlarının silsilesi” Keyümers ile başlamıştır.⁹²⁶

Muhammed Şah’ın (1834-1848) emriyle kaleme alınan *İksirü’l-tevarih*’te Kaçarların kökenine dair muhtelif rivayetlerden bahsedilir. Bunların ilki diğer vekayinamelerde bulunmayan, Kaçarların kavmî akidelerinde “Emir Timur-u Sahibkırani”nin cediti “Karacar Noyan”ın⁹²⁷ soyundan geldikleri inanışının bulunduğu rivayettir. Devamında *Tarih-i Cihanara*’daki gibi Türkler arasında her taifeye o taifenin büyüğünün ismi verildiğinden bahsedilir ve “Karacar” adının kullanım sıklığıyla “Kacar”a dönüştüğü öne sürülür. İkincisi yine *Tarih-i Cihanara*’da yer alan, Türkistan’ın Türkistan adını taşıyan kasabasında yaşayan beş kardeşten en büyüğü “Kacar Han”ın, Kaçarların atası olduğu rivayettir. Üçüncü olarak Kaçar boyunu İlhanlı ricalinden “Kacar”a bağlayan, *Measir-i Sultaniye*’deki rivayet tekrarlanır ancak bu rivayetin zayıf olduğu görüşü dile getirilir. Nihayet sahih olan rivayete göre Hülagü

⁹²³ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.31-32. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacarîyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.124. Hümayun, *Hastgâh-ı Tarihî-i İl-i Kacar*, s.62-63.

⁹²⁴ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.3.

⁹²⁵ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.19-20.

⁹²⁶ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.17.

⁹²⁷ Emir Timur’un altıncı kuşak atası Karaçar Noyan, Cengiz Han’ın oğlu Çağatay Han’ın maiyetinde idi. Bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurular*, s.26.

Han'ın emrinde Türkistan'dan hareket eden Moğol birlikleri arasında yer alan Kaçarların Şam çevresine yerleştirildiği, Emir Timur tarafından asli vatanları Maverâünnehir'e döndürülürken bir kısmının Erran, Gence ve Berda yöresinde kaldıkları ifade edilir. Doğru olmadığı şerhi düşülen bir diğer iddiaya nazaran Emir Timur tarafından geri götürülüşleri esnasında Taberistan (Mazenderan ve Esterabad) tarafına firar edenler için “olar kacdılar” denmiş, “kacdılar” sözü kullanım sıklığıyla “Kacar”a dönüşmüştür. Kimi müverrihler Akkoyunluların Kaçarlara mensup oldukları fikrindedir. Safevi Devleti kurulurken, Kaçar emiri Pir Muhammed birkaç Kaçar büyüğü ile Şah İsmail'in emrine girmiştir.⁹²⁸ Kaçarların Emir Timur'un ceddinin nesebinden oldukları rivayeti, sıhhatine dair bir şey söylenmese de sadece *İksirü't-tevarih*'te yer almaktadır. *Tarih-i Cihanara*'daki anlatının Türkistan isimli kasabada yaşadığı iddia edilen “Kacar Han” ile ilgili kısmı alıntılanmakta, Yafes'in oğlu Türk ve Oğuz Han'ın konu edildiği kısma yer verilmemekte ve Kaçar hanedanının soyunu uzak geçmişe götürme kaygısı güdülmemektedir. *Measir-i Sultaniye*'nin görüşü reddedilmekte ve Kaçarların ismi tespit edilebilen en eski emirinin Şah İsmail'in maiyetindeki Pir Muhammed olduğu belirtilmektedir. F. Sümer'e göre Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın müritlerinden Pirî Bey, Şah İsmail'in hizmetine giren ilk Kaçar beyidir. Ancak Kaçar boyuna mensup olmakla birlikte, hanedanın neşet edeceği koldan değildir.⁹²⁹

Measir-i Sultaniye'nin görüşünü benimseyen, Nasırüddin Şah (1848-1896) devrinde kaleme alınan vekayinamelerden *Nasihü't-tevarih*'e göre İran saltanatını elde eden Hülagü Han Türkistan'dan Mısır ve Şam'a dek uzanan sahaya Moğol boylarını yerleştirmiştir. Kaçarların atası “Kacar Noyan” Sertak Noyan'ın oğludur. Sertak Noyan Saba Noyan'ın, Saba Noyan Celayir'in, Celayir ise Nirun'un oğludur. Nirun Hülagü Han'ın ordusundaki noyanlardan biridir. İlhanlı hükümdarı Sertak Noyan ölünce idare ettiği sahayı “Kacar Noyan”a vermiştir. “Kacar Noyan”ın soyundan gelenler çoğalmış, atalarına izafeten “Kacar” olarak adlandırılmışlardır. “Türklerin kanunu” uyarınca cesaretiyle ünlenen bir taifeye başkaları da katılır ve katıldıkları taifenin adını benimserler. Oğuz Han'ın “evladı” ile Moğol ve Tatarlarda da aynısı yaşanmıştır. “Kacar kabilesi” zamanla çoğalmış ve kuvvet kazanmıştır.⁹³⁰ *Nasihü't-*

⁹²⁸ İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.7-8. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.130-132.

⁹²⁹ Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.54. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s.282.

⁹³⁰ Sipih, *Nasihü't-tevarih I*, s.7-8. Hümayun, *Hastgâh-ı Tarih-i İl-i Kacar*, s.61.

tevarih'te *Measir-i Sultaniye*'nin görüşü neredeyse birebir tekrarlanmaktadır. Kaçarlar İlhanlıların bünyesindeki Moğol boylarından biri olarak gösterilse de Moğolların Türklerden ayrı addedilmediği anlaşılmaktadır. Kaçarların atalarının ismini benimsemeleri Türklerin adeti olarak yorumlanmakta, Oğuz Han evladından hemen sonra Moğollar Türklerden bir zümre şeklinde sunulmaktadır.

Nasırüddin Şah devri vekayinamelerinden *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'ye göre nesepleri Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in oğlu Türk'e çıkan Kaçarlar, Türk kabile ve taifelerindedir. Ulu ataları "Kacar Noyan"ın adını almışlardır. "Kacar Noyan" Sertak Noyan'ın, Sertak Noyan Saba Noyan'ın, Saba Noyan Celayir'in, Celayir Nirun'un oğludur. Sertak Noyan vefat ettiğinde İlhanlı hükümdarı Gazan Han valilik ettiği sahayı oğlu Kacar Noyan'a vermiş ve Kacar Noyan'ın soyundan gelenler çoğalarak onun ismini almışlardır.⁹³¹ *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de de Yafes'in oğlu Türk'e doğrudan bağlanan bir şecere yoktur. Kaçarların Türk oldukları belirtilir ve Yafes'in oğlu Türk bu vesileyle zikredilmektedir. Kaçarların atasının "Kacar Noyan" olduğu görüşü daha evvel de işaret edildiği üzere *Measir-i Sultaniye*'de ilk kez dile getirilmiştir.⁹³² F. Sümer bu görüşün tarihî gerçekliği yansıtmadığını, İlhanlı devrinin mühim vekayinamesi *Camiü't-tevarih*'te Celayirlilerden Sertak Noyan'ın isminin geçtiğini ancak Sertak oğlu "Kacı" nispetli zatın Sertak Noyan'ın oğlu değil başka bir kimse olması gerektiğini yazar.⁹³³

Kaçarların soyuna dair en geniş çaplı bilgilendirme, yine Nasırüddin Şah devri vekayinamelerinden *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*'de bulunmaktadır. Vekayinamenin velut müellifi Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana, Kaçarların kökenine dair önceki vekayinamelerin anlatımlarını aynen iktibas etmiş, yabancı tarihçilerin görüşlerine dahi yer verdikten sonra kendi değerlendirmesini ortaya koymuştur. İtimadüssaltana'ya göre Kaçarların nesebi Gazan Han'ın emirlerinden Sertak Noyan'ın oğlu "Kacar Noyan"a bağlanır. Onun nesebi ise "hüdaperest ve ulu Türk padişahi" Oğuz Han'a ve nihayet Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in oğlu Türk'e bağlanır. Türk aslından gelenler dünyanın çeşitli bölgelerinde hükümdarlık etmişler özellikle Türkistan'da han ve hakan rütbesine ulaşmışlardır. En düşük mertebede olanları boy

⁹³¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7075. Hümayun, *Hastgâh-ı Tarihî-i İl-i Kacar*, s.60-61.

⁹³² Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.124-125. Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.31-32.

⁹³³ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları* I, s.281.

beyleridir. Tarihleri çok eskilere uzanır.⁹³⁴ *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*'de Kacar Noyan'ın Sertak Noyan'ın oğlu olduğunun söylenilmesiyle yetinilmektedir. Kaçarların soyunun Oğuz Han ile Yafes'in oğlu Türk'ten geldiği yinelenirken önceki vekayinameler gibi Kaçarları bu iki efsanevi kişiliğe doğrudan bağlayan bir şecere sunulmaz. Oğuz Han'ın "hüdaperest" olarak nitelenmesi Oğuz destanının İslami varyantındaki anlatıya atıftır.⁹³⁵ Türklerin hâkimiyet sahasının genişliğine değinilerek Kaçarların Türk olmaları dolayısıyla hâkimiyet tesis etmeye muktedir bir soya mensubiyetleri ima edilmiş olur.

Kaçar tarih yazımının Kaçar hanedanının kökenine dair iddiaları arasında mutabakat yoktur. Hanedanın ve içinden çıktığı boyun uzak devirlerdeki atasının kimliği hususunda birbirinden farklı görüşlerin ileri sürüldüğü görülmektedir. Bu görüşlerin hiçbirinde Kaçar hanedanının soyu geçmiş devirlerin devlet ve hanedan kurucularından birine bağlanmamıştır. Sadece *İksirü't-tevarih*'te zayıf bir rivayet olduğun şerhi düşülerek Emir Timur'un dördüncü nesilden atası Karacar Noyan'ın Kaçarların da atası olduğu iddiasına yer verilmektedir. Kaçarların Yafes'in oğlu Türk ile Oğuz Han'ın neslinden oldukları iddiası ileri sürülürken bu efsanevi şahsiyetlerden Kaçarlara inen bir şecere sunulmaz. Kaçarların Türk olmaları dolayısıyla Yafes'in oğlu Türk'ün ve Oğuz Han'ın soyundan oldukları belirtilir. Türklerin başta Türkistan olmak üzere farklı coğrafyalarda hâkimiyet kurdukları ve Kaçarların Türk oldukları beraberce vurgulanır. Böylece dolaylı olarak Kaçarların hâkimiyet haklarının Türk olmalarından kaynaklandığı düşüncesi işlenir. Uzun yüzyıllar önce Akkoyunluların sonra Safevilerin idaresinde bulunan ve boy isimleri Oğuzların yirmi dört boyundan farklı olan Kaçarlar için kökene dayalı meşruiyet inşa edilirken imkânlar ancak bu kadar zorlanabilmiş gibidir. İlhanlı devri ricalinden Kacar Noyan'ın Kaçarların atası olduğu iddiası verilirken de Türklerde boyların, ananevi olarak atalarının isimlerini taşıdıkları ifade edilir. Kaçarlarda kökene ve tarihe dayalı meşruiyet inşasının bir yönü hanedanının soyu ile ilgili iken diğer yönü Kaçar boyunun İran'a gelişi ile ilgilidir. Kaçar tarih yazımının yine mutabakat göstermediği bu husus müteakip kısımda ele alınacaktır. Ondan önce vekayinamelerin İran'ın kadim tarihine yaklaşımı incelenmelidir.

⁹³⁴ İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1367.

⁹³⁵ Oğuz Destanı'nın İslami devir varyantlarındaki Oğuz Han tasviri hakkında bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s.161-163.

Yukarıda belirtildiği üzere *Şemail-i Hakan* ve *Tarih-i Cihanara*'da Türk ve İran destanları bir arada değerlendirilmiştir. Yafes'in oğlu Türk ile Oğuz Han, İran destanında insanoğlunun ilk hükümdarı kabul edilen Keyümers ve halefi Cemşid ile çağdaş gösterilerek Türklerin tarihinin İran tarihi kadar eski olduğu ifade edilmiştir. Hükümdarlığın Türkler tarafından veya Türkler ve İranlılar tarafından aynı zamanda icat edildiği öne sürülmüştür.⁹³⁶ Ancak bu yaklaşım sonraki vekayinamelerde terk edilmiştir. *Tarih-i Zülkarneyn*'den itibaren hükümdarlığın "Acem"de başladığı, hükümdarların ilkinin Keyümers olduğu inancı benimsenmiştir.⁹³⁷ Feth Ali Şah'ın çocuklarının fazlalığının vurgulanması için Keyümers'ten beri hiçbir hükümdarın bu kadar çok çocuğunun olmadığı ifadesi hükümdarların ilkinin Keyümers olduğu inancıyla ilgilidir.⁹³⁸ Feth Ali Şah için aynı övgü başka vekayinamelerde de dile getirilmiştir.⁹³⁹ Muzafferüddin Şah devri vekayinamesi *Müntehabü't-tevarih*'te Feth Ali Şah methedilirken cihanın ilk hükümdarı Keyümers'ten o zaman dek Feth Ali Şah kadar güzel görümlü bir hükümdarın gelmediği, Adem oğulları arasında onun kadar çok çocuğu olanın bulunmadığı belirtilir.⁹⁴⁰ Vekayinamelerde Keyümers'e "ebu'l-mülûk" yani "hükümdarların babası" denir.⁹⁴¹ Feth Ali Şah'ın şehzadelerinden birinin ismi Keyümers Mirza olup hususi lakabı "Ebu'l-mülûk"tur.⁹⁴² İran'ın efsanevi hükümdarı Keyümers'in, hükümdarların ilki tanındığını gösteren kayıtlar Kaçar tarih yazımının başlangıcında hükümdarlığın Türkler tarafından veya Türkler ile İranlılar tarafından aynı zamanda icat edildiği düşüncesinin çok geçmeden terk edildiğini ortaya koymaktadır. Bu noktada hanedanın ait olduğu soyun değil yönetimindeki ülkenin destani rivayetleri baskın gelmiştir denebilir. Yukarıda işaret edildiği üzere Kaçar tarih yazımında, Türklerin dünyanın muhtelif bölgelerinde hâkimiyet kurdukları gerçeğinin zımnen Kaçar hâkimiyetinin meşruiyet kaynaklarından birisi olarak mütalaa edildiği görülmektedir. Bununla birlikte Kaçar hanedanının, idaresinde bulundurduğu İran'ın kadim hanedanlarının siyasi varisi olduğu fikri de diğer bir

⁹³⁶ İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1337-1338. Ferhad Mirza, *Münşeat-ı Kaimmakam*, s.322.

⁹³⁷ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.17.

⁹³⁸ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.969. Ashraf, *From Khan to Shah: State, Society, and Forming the Ties that Made Qajar Iran*, s.128.

⁹³⁹ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.220. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.8072.

⁹⁴⁰ Sıddikülmemalik, *Müntehabü't-tevarih*, s.37.

⁹⁴¹ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.969. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.8016.

⁹⁴² İtidadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.165. Azodüddeve, *Tarih-i Azodi*, s.132.

meşruiyet kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Zira iktidar sembolleri ile kimi uygulamalar Acem geleneği ile ilişkilendirilmiştir.

Kaçar hanedanının kurucusu Aga Muhammed Han'ın imal ettirdiği taç, “tac-ı Keyani” veya “külâh-ı Keyani” adını taşımaktadır. Keyaniler İran'ın İslam öncesi efsanevi hanedanlarından⁹⁴³ Kaçar hükümdarlarının tahtı da İran efsanelerinin İslam öncesi hanedan ve hükümdar isimleriyle anılmıştır: “evreng-i Keyani”⁹⁴⁴, “taht-ı Keyani”⁹⁴⁵, “evreng-i Cemşidî”⁹⁴⁶, “evreng-i Cem”⁹⁴⁷. Bu tabirler saltanat makamının, İslam öncesi İran hanedanlarından Kaçar şahlarına miras kaldığının düşünüldüğüne delalet eder. Nizam-ı Cedit ıslahatı izah edilirken, askerî düzenin İslam öncesi devirlerde İran'da mevcut olup zaman içinde unutulduğu söylemi, bir yeniliğin getirilmeyip kaybedilen düzenin geri kazanıldığını ispat amacı taşımaktadır. *Tarih-i Zülkarneyn*'e göre Taht-ı Cemşid'deki duvar resimleri ordu nizamının İran'da mevcut olduğunun kanıtıdır.⁹⁴⁸ *İksirü't-tevarih*'e göre İran'ın efsanevi hanedanları Pişdadi ve Keyanilerin orduları, nizam içinde savaşmaları sayesinde zaferler kazanmışlardır.⁹⁴⁹ Kaçarların nazarında nevrüz Acem geleneğidir. Vekayinamelere göre nevrüz “*Cem'in töreni ve Acem sultanlarının bayramıdır*”.⁹⁵⁰ Kaçar hükümdarları “Acem sultanlarının kanunu” uyarınca nevrüz kutlamışlardır.⁹⁵¹ Nevruz kutlaması “Cemşid-i Acem”in yaygın âdeti,⁹⁵² “Acem'in töreni”, “Feridun ve Cem'in ayini”dir.⁹⁵³ Nevruza dair ifadeler Kaçarlarda Türk ve Acem geleneklerinin birlikteliğine de işaret etmektedir. Nevruz Güneş yılının başlangıcıdır. Kaçar vekayinamelerinde hadiseler hem Ay yılı esaslı hicri takvimle hem de Güneş yılı esaslı On İki Hayvanlı Türk takvimi ile kaydedilir. Hayvan yıllarına Türk yılı denir. Örneğin *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de Hicri 28 Şevval 1248 gününe tekabül eden, “sal-i ilan il-i Türkî” yani “Türk yılan yılı” nevrüzünde Güneş'in Koç burcuna yerleşmesi, İran padişahlarının

⁹⁴³ İsmi *Şehname*'de geçen bu hanedanın aslında Akamenidler olabileceğine dair bkz. Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s.119.

⁹⁴⁴ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.76. Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.254.

⁹⁴⁵ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.341. Efselülmülk, *Efselü't-tevarih*, s.18.

⁹⁴⁶ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.475.

⁹⁴⁷ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.806. İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.19. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.8014.

⁹⁴⁸ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.271-272.

⁹⁴⁹ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.290.

⁹⁵⁰ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.504-505. Destani rivayetlerde nevrüzün efsanevi hükümdar Cemşid'in halkına armağanı olduğu hakkında bkz. Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s.525.

⁹⁵¹ Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.413. Sipih, *Nasihü't-tevarih* II, s.657. Sipih, *Nasihü't-tevarih* III, s.1097.

⁹⁵² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.8104.

⁹⁵³ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.770, 797.

“Cemşid-i Acem’in yaygın adeti uyarınca Cem’in tahtı”na oturmalarına benzetilmiş, akabinde Feth Ali Şah’ın huzurunda düzenlenen kutlama tasvir edilmiştir.⁹⁵⁴ *Nasihü’-tevarih*’te Hicri 13 Zilhicce 1252 günü, “sene-i tehaku il-i Türkân”ın yani “Türklerin tavuk yılı”nın başladığı, Şahenşah-ı Gazi Muhammed Şah’ın “Acem sultanlarının kanunu” uyarınca kutlama yaptığı yazılıdır.⁹⁵⁵

Kaçar hanedanı için soya dayalı meşruiyet sağlanmaya çalışılırken Türklerin destani rivayetlerine başvurulmuş, bu rivayetler İran’ın destani rivayetleriyle irtibatlandırılarak sunulmuştur. Türklerin hâkimiyet sahalarının genişliğinin yanı sıra hükümdarlığın kadim İran’da başladığı söyleminin dile getirilmesi, mensup olunan soy ile idare edilen ülkenin tarihinin müştereken benimsenmesiyle ilgilidir. Müteakip kısımda aynı tavrın Kaçar boyunun ne zaman oluştuğu hakkındaki anlatılarda da kendini gösterdiği, bu bağlamda İran’a hâkim olan Türk-Moğol hanedanlarının yine gündeme alındığı, farklı vesilelerle İslam öncesi çağlardan o vakte kadar İran tarihinin bütün hâlinde algılandığı görülecektir. Vekayinamelerde olayların, Acem adeti olduğu zikredilen nevruz ile başlayan ve Türk yılı olarak adlandırılan Güneş takvimi esaslı senelere göre aktarılması, Kaçarlarda Türk ve İran geleneklerinin iç içeliğinin bir diğer göstergesidir.⁹⁵⁶ Kaçar tarih yazımında niçin üzerinde mutabık kalınan ayrıntılı bir hanedan şeceresinin hazırlanmadığı sorusuna cevap arayan N. Kondo, Kaçarların Türk-Moğol geleneklerinden ziyade İran geleneklerine dayanan bir meşruiyet inşasına önem verdiğini iddia etmektedir.⁹⁵⁷ Oysaki görüldüğü kadarıyla Türk ve İran tarihinden gelen unsurların Kaçar vekayinamelerindeki tarih anlatımında birbirinden ayrılması olanaklı değildir.

3.2 Kaçarların Kendilerinden Önceki Hanedanlara Bakışı

Kaçar tarih yazımında hanedan için soya dayalı meşruiyet anlayışı inşa edilirken, hanedanın kökenine dair ayrıntılı şecere hazırlanmamış, Kaçarların Türk oldukları üzerinde durulmuş, Türklerin geniş sahalarda hâkimiyet kurdukları hatırlatılarak zımnen hâkimiyetin bu nedenle Kaçar hanedanının hakkı olduğu ispatlanmak istenmiştir. Bununla beraber erken devir vekayinamelerinde yer alan,

⁹⁵⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasırı* IX, s.8014.

⁹⁵⁵ Sipihr, *Nasihü’-tevarih* II, s.657.

⁹⁵⁶ Aynı iç içeliğin hükümdar unvanlarında da müşahede edildiğine çalışmanın ilk bölümünde değinilmiştir.

⁹⁵⁷ Kondo, “How to Found a New Dynasty: The Early Qajars’ Quest for Legitimacy”, s.280.

hükümdarlığın Türkler ve İranlılar tarafından veya Türkler tarafından icat edildiği söylemi terk edilerek, İran'ın efsanevi hükümdarı Keyümers'in insanoğlunun ilk hükümdarı olduğu inancı benimsenmiştir. Vekayinamelerdeki anlatımlar bütün hâlinde değerlendirildiği vakit hanedanın, hem mensubu olduğu soyun hem de idaresindeki ülkenin destanlarından ve tarihinden meşruiyet inşasında faydalandığı yorumunda bulunulabilir. Meşruiyet inşası için başvurulmuş tarih anlatımına Selçuklulardan itibaren İran'ı yöneten Türk-Moğol hanedanları da dâhil edilmiştir. Anlatımın bu yönü daha ziyade Kaçar boyunun hangi hanedanın devrinde teşekkül ettiği ve İran'a ne zaman geldiği ile ilgilidir. Dolayısıyla Kaçar hanedanı ile geçmiş devirlerin hanedanları arasında ilişki kurulmuştur. Kimi hanedanlar ile Kaçarlar arasında akrabalık olduğu dahi iddia edilmiştir. Üretilen söylemin bir diğer özelliği Kaçar idaresinin bazı uygulamaları ile eski hanedanların uygulamaları arasında devamlılık kurulmasıdır. Kaçar tarih yazımında bu hanedanlara mensup hükümdarların İran'a hizmetleri de konu edilmiştir zira Kaçar idaresi İslam öncesi döneminden itibaren bütün İran tarihini kendi tarihi addetmiştir.

XV. yüzyıl sonlarında Anadolu'dan ayrılarak Azerbaycan'a yerleşen Kaçarlar Safevi Devleti'nin kuruluşuna katılan Kızılbaş boylarından biridir.⁹⁵⁸ Ancak Kaçar tarih yazımında Kaçarların ne zaman Anadolu'ya geldikleri hususunda da tutarlı bir söylem geliştirilmemiştir. Kaçar boyunun Anadolu'da teşekkül etmiş yeni bir boy olabileceği ihtimali gündeme getirilmemiştir. Feth Ali Şah'ın saltanatında telif edilen *Tarih-i Cihanara*, Kaçarların Anadolu'ya gelişini en eski devre çıkaran vekayinamedir. *Tarih-i Cihanara*'ya göre Kaçarlar İran'ı fethetmek üzere Türkistan'dan ayrılan Oğuz Han'ın seferine katılarak Diyarbakır, Ahlat, Berda ve Erran arasındaki araziye yerleşmişlerdir.⁹⁵⁹ Vekayinamenin Kaçar boyunun mevcudiyetini efsanevi dönemlere dek uzatma gayesi güttüğü açıktır. Diğer vekayinamelerde *Tarih-i Cihanara*'nın bu rivayeti tekrar edilmemiştir.

Kaçarların Anadolu'ya Selçuklular devrinde geldiğini öne süren iki vekayiname vardır. Nasirüddin Şah devrinde kaleme alınan *Hakayikü'l-Ahbar-ı Nasiri*'ye göre "Deşt-i Kıpçak Türkleri"nden olan Kaçarlar, Selçuklu hükümdarı Sultan Melikşah tarafından "Rum"a yani Anadolu'ya sevk edilmişlerdir.⁹⁶⁰

⁹⁵⁸ Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.53-54.

⁹⁵⁹ İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1340. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacarîyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.128-129.

⁹⁶⁰ Hurmuci, *Hakayikü'l-Ahbar-ı Nasiri*, s.3. Hümayun, *Hastgâh-ı Tarih-i İl-i Kacar*, s.69.

Muzafferüddin Şah devri vekayinamesi *Müntehabü't-tevarih* bu iddiayı aynen tekrar eder.⁹⁶¹ Vekayinamelerin Oğuzların Anadolu'ya kitlesel göçüne atıfta buldukları düşünülebilir fakat umumi Oğuz göçü dile getirilmeksizin yalnızca Kaçarların Sultan Melikşah tarafından Anadolu'ya yollandıkları kaydedilmiştir. Niçin Sultan Melikşah'ın zikredildiği ise belirsizdir. Her iki vekayiname de geç devirlere ait olup diğer vekayinamelerde Kaçarların Anadolu'ya veya İran'a Selçuklularla geldiği düşüncesi mevcut değildir.

Kaçar hanedanının soyunu İlhanlı devri ricalinden Kacar Noyan'a dayandıran vekayinamelerde Kaçar boyunun İran'da, üstelik hanedanın zuhur edeceği Esterabad ve çevresinde olduğu iddia edilmektedir. *Measir-i Sultaniye*'ye göre Kacar'ın babası Sertak Noyan'ın İlhanlılar devrinde valilik ettiği saha Ceyhun Irmağı'ndan Tahran yakınlarındaki Rey'e kadar uzanıyordu. İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın emriyle oğlu Argun Han'ın atabeyliğine getirilen Sertak Noyan Mugan ile Nişabur arasındaki araziye yönetmeye başlamış Esterabad'daki Cürcan'ı (Gürgân) merkez edinmişti. Sertak Noyan'ın neslinden olanların sayısı zamanla Cürcan ve Mazenderan'da artmıştı. Sertak Noyan ölünce Gazan Han Kacar'a babasının yönetimindeki sahayı vermişti. Kaçar boyu Mazenderan, Esterabad ve Horasan'da Kacar'ın evlatlarıyla çoğalmışlardı.⁹⁶² *Tarih-i Zülkarneyn*, *Nasihü't-tevarih* ve *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*, *Measir-i Sultaniye*'deki rivayeti küçük farklılıklara tekrar eden vekayinamelerdir. Kacar'ın Sertak Noyan'ın oğlu olup şeceresinin Celayir'in babası Nirun'a çıktığı, Sertak Noyan'ın Abaka Han'ın emriyle oğlu Argun Han'ın atabeyliğine getirildiği, Gazan Han'ın Kacar'a babasının idaresindeki toprakları verdiği, Kaçar boyunun Kacar'dan gelen nesillerin Esterabad ve çevresinde çoğalmasıyla olduğu vekayinamelerdeki anlatının mühim unsurlarıdır.⁹⁶³ Mezkuh vekayinameler böylece Kaçar boyunun Anadolu'dan önce Esterabad'da yani İran'da teşekkül ettiğini iddia etmektedirler ki bu iddianın F. Sümer'e göre İlhanlı kaynaklarındaki verilerle teyit edilmesi mümkün görünmemektedir.⁹⁶⁴ Kaçar boyunun İran'da olduğu iddiası, Kaçar hanedanının neşet ettiği boy ile idaresini elinde

⁹⁶¹ Sıddikülmemalik, *Müntehabü't-tevarih*, s.37.

⁹⁶² Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.31-33. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.124-125.

⁹⁶³ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.19-20. Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.7-8. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7075-7076.

⁹⁶⁴ Daha önce de belirtildiği gibi F. Sümer *Camii't-tevarih*'te Celayirlilerden Sertak Noyan'ın isminin tespit edilebildiğini fakat Sertak oğlu Kacı isimli zatın Kaçar vekayinamelerinde iddia edilen Kaçar boyunun atası olmadığını ileri sürer. Bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları* I, s.281.

bulundurduğu ülkenin ve özellikle neşet ettiği bölgenin müşterek tarihini eskiye götürme çabası açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda Kacar Noyan'ın Kaçarların atası olduğunu öne süren vekayiname müelliflerinin, İlhanlıları Kaçar boyunun İran sınırları içinde zuhurunu sağlayan hanedan olarak gördükleri söylenebilir.

Kaçar boyunun İran'da teşekkül ettiğini iddia eden vekayinameler Kaçarların İran'dan Anadolu'ya nasıl ve ne zaman gittiğini izah etmezler. Safevilerin hizmetine girmeden önce Kaçarlar esas yerleşim sahaları olan Bozok (Yozgat) ile Halep arasında yaylak-kışlak yaşantısı sürmüşler, XV. yüzyıl sonlarında Azerbaycan yöresine gelmişler ve Safevilerin hizmetine girmişlerdir. Safevilerden önce Kaçarlar Akkoyunluların terkiindedir.⁹⁶⁵ Bu süreç Kaçar tarih yazımında kimi farklılıklarla aktarılmış, Kaçarların yerleştikleri sahaların yanı sıra Akkoyunlular ve Emir Timur ile münasebetleri üzerinde durulmuştur. Safevi Devleti ile ilişkileri hakkında Kaçar vekayinamelerinin en çok vurguladıkları hadise Şah Abbas tarafından üç parçaya ayrılarak bir bölümünün Azerbaycan'da bırakılıp bir bölümünün Horasan'daki Merv'e bir diğer bölümünün Esterabad'a iskân edilmeleridir.⁹⁶⁶ Kaçar vekayinamelerinin ilki *Tarih-i Muhammedi*'de Kaçar hanedanının kökenine dair malumat verilmeksizin, Kaçarların Şam vilayetinde yaşarlarken Azerbaycan'da Gence civarına geldikleri, burada cesaretleri ve savaşçılıklarıyla ünlenmeleri üzerine Şah Abbas tarafından Esterabad ve Merv'e yerleştirildikleri kaydedilmiştir.⁹⁶⁷ Sonraki vekayinamelerin ayrıntılı anlatımlarına geçmeden önce belirtilmelidir ki *Tarih-i Muhammedi*'de Kaçarların Azerbaycan'a gelmeden evvel Şam'da yaşadıklarının belirtilmesinin nedeni Esterabad Kaçarlarının terkiibinde bulunan Şam Bayatılarıdır.⁹⁶⁸ Nitekim *Şemail-i Hakan*'da Oğuz boyları tanıtılırken sıra Bayatlara geldiğinde Kaçar boyu içindeki Şam Bayatıları ve Şam Bayatılarına mensup olup Kaçar hanedanının hizmetinde bulunan beyler hakkında bilgi verilmektedir.⁹⁶⁹ Anadolu'da yaşadıkları sırada Kaçarlar arasında Bozok ve Halep arasında göçebelik eden oymakların⁹⁷⁰ bulunduğu da dikkate alındığında Şam'ın Kaçarların yurtları arasında sayılması şaşırtıcı olmaz. *Tarih-i Muhammedi*'deki eksiklik sadece Şam'ın zikredilmesi ve

⁹⁶⁵ Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.53-54, 96-97.

⁹⁶⁶ Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.133.

⁹⁶⁷ Kondo, "How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy", s.277-278. Hümayun, *Hastgâh-ı Tarihî-i İl-i Kacar*, s.67-68. *Tarih-i Muhammedi*, s.25.

⁹⁶⁸ Kondo, "How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy", s.278

⁹⁶⁹ Ferhad Mirza, *Münşeât-ı Kaimmakam*, s.335-336.

⁹⁷⁰ Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.184-188.

Kaçarların Anadolu'daki diğer yerleşim yerlerine değinilmemesidir. Nitekim diğer vekayinamelerde de Kaçarların Anadolu'daki esas meskeni Bozok'un ismi zikredilmez. Kaçarların Anadolu'ya ne zaman geldikleri, nerede yaşadıkları ve Azerbaycan ile İran'a nasıl geldikleri hakkındaki aktarımlar farklılık arz eder.

Kacar'ın şeceresini Celayir'in babası Nirun'a ulaştırıp, Kaçarların "Celayir Türklerinden" olduğunu öne süren *Measir-i Sultaniye* müellifi, Kacar'ın soyundan gelenlerin Mazenderan, Esterabad ve Horasan'da çoğaldıklarını söyler ancak Anadolu'ya nasıl geçtikleri hakkında malumat vermez. İlhanlıların yıkılışından sonra Celayir kavminden Şeyh Hasan Noyan ve Sultan Üveys'in bir müddet İran'da saltanat sürdürdüklerini belirtir. Lakin Kacar'ın neslinden gelenlerle Celayirli arasında bağlantı kurmaz. Kaçarların Azerbaycan'a gelişleri ile ilgili de bilgi vermez. Akabinde sözü Safevilere getirir ve Şah Abbas'ın kalabalık oluşlarından çekindiği Kaçarları taksim ederek bir bölümünü Özbeklere karşı Merv'e, bir bölümünü Türkmenlere karşı Esterabad'a iskân ettirip bir bölümünü ise Gence ve İrevan'da bıraktığını anlatır.⁹⁷¹ İlhanlı hâkimiyetinin sona ermesinin ardından Celayirli Devleti'nin bir müddet Irak ve çevresinde hükümlan oldukları malumdur. Celayirli Devleti'nin kurucuları Celayir'in soyundandır.⁹⁷² Kaçarların atası Kacar'ın da Celayir'in soyundan geldiğini iddia eden *Measir-i Sultaniye* müellifi, Celayirli Irak ve çevresindeki hâkimiyetini İran hâkimiyeti olarak sunmakta bu yolla Kaçarların akrabalarının Kaçar hanedanının zuhurundan önce İran'da hüküm sürdürdüklerini ispata çabalamaktadır. Fakat bu çabasını ortaya koyarken Esterabad çevresinde oluştuğunu öne sürdüğü Kaçar boyu ile Celayir Devleti'ni kuranlar arasında başka bir bağlantı kurmamaktadır.⁹⁷³

Measir-i Sultaniye gibi Feth Ali Şah devrinde kaleme alınan *Mülûkü'l-Kelam*'da yazıldığı kadarıyla Feth Ali Şah, Kaçarların Akkoyunlu Türkmenlerinden olduğu düşüncesindedir. Şah'a göre Yafes'in oğlu Türk'ün neslinden olan Akkoyunlu ve Karakoyunlular Anadolu, Diyarbakır ve Şam'ın büyük bölümünü tasarruflarına alarak İran'a gitmeye karar vermişler ve kısa zamanda İran'ı ele geçirmişlerdi. Hanedanın ecdadı Esterabad ve Merv'e yerleşmişti.⁹⁷⁴ Feth Ali Şah'ın dilinden

⁹⁷¹ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.31-33.

⁹⁷² Muzaffer Ürekli, "Celâyirli", *DİA*, VII, 1993, s.264-265.

⁹⁷³ *Measir-i Sultaniye* ile diğer Kaçar vekayinamelerinde Kaçarların Celayirli ile ilişkilendirilmesi hakkında ayrıca bkz. Hümayun, "Paygiri-i Nizam-ı Kızılbaş ve Nakş-ı Kacarha", s.62-63. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacarîyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.124-125.

⁹⁷⁴ İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasırı* III, s.1322. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacarîyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.122.

nakledilen rivayette Kaçarların Anadolu'daki yerleşim yerleri olarak Akkoyunluların hâkimiyet sahası ile Şam gösterilmekte, Esterabad ve Merv'e Şah Abbas'ın kararıyla değil kendi iradeleriyle yerleştikleri söylenmektedir.

Yine Feth Ali Şah devrinde kaleme alınan *Tarih-i Cihanara*'ya göre Kaçarları Diyarbakır, Ahlat, Berda ve Erran arasındaki araziye yerleştiren Oğuz Han'dır. Dikkat edilirse tarif edilen bölge Akkoyunluların hâkimiyet sahasıdır. Nitekim yine vekayinameye göre Kaçarlar Akkoyunlu Türkmenlerine mensuptur. "Hasan Han" yani Uzun Hasan'ın başında bulunduğu Akkoyunlular Diyarbakır ve Azerbaycan'dan Fars'a dek hâkim olmuşlardır. Şah İsmail annesi tarikiyle Akkoyunlularla akrabadır ve Azerbaycan'dan Horasan'a dek ülkeyi emniyete almıştır. Saltanat sırası kendisine gelen Şah Abbas tedbir gereği Kaçarları İran hudutlarını muhafaza maksadıyla İrevan, Esterabad ve Merv'e yerleştirmiştir.⁹⁷⁵ *Tarih-i Cihanara*'da Kaçarların Akkoyunlulara mensubiyeti ile Şah Abbas tarafından Esterabad'a iskân edildikleri iddiaları bir aradadır.

Büyük bölümü Feth Ali Şah devrine ayrılan ve Muhammed Şah'ın saltanatının başlarında tamamlanan *Tarih-i Zülkarneyn*'deki anlatım, Kaçar tarih yazımında hanedanın nesebi konusundaki malumatın sıhhsizliğini ortaya koymaktadır. Önceki vekayinamelerdeki anlatımların birleştirilip tekrarlandığı *Tarih-i Zülkarneyn*'e göre Sertak Noyan'ın oğlu "Kacar Han"ın neslinden olan Kaçar boyunun ilk vatanı Gürgân yani Esterabad'dır. Şah İsmail'in zuhurundan önce Kaçarlarla akraba olan Akkoyunluların başındaki Şeyh Hasan Noyan ve oğlu Sultan Üveys Ahlat, Diyarbakır, Irak ve Fars'ta saltanat tesis etmişlerdir. Şah Abbas nüfuslarından ve cesaretlerinden kaygılandığı Kaçarları üçe ayırarak bir kısmını Özbekler karşısında Merv'e, bir kısmını Osmanlılar ve Ermeniler karşısında Gence ile İrevan'a ve bir kısmını Türkmenler karşısında asli vatanları Esterabad'a yerleştirmiştir.⁹⁷⁶ *Tarih-i Zülkarneyn*'de Celayir hükümdarlarının Akkoyunlu hükümdarları olarak tanıtıldığı görülmektedir.⁹⁷⁷ Önceki vekayinamelerde yer alan Kaçarların Celayirliler ve Akkoyunlularla akraba olduklarına dair iddiaların birbirine karıştırıldığı anlaşılmaktadır.

⁹⁷⁵ İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1338-1341. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.128-129.

⁹⁷⁶ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.20.

⁹⁷⁷ Ürekli, "Celâyirliler", s.264.

Kaçarların Kacar Noyan soyundan oldukları iddiasının reddedildiği ve hanedanın geçmişini yüceltme gayesinin güdülmediği *İksirü't-tevarih*'e göre Kaçar boyu Hülagü Han tarafından Şam civarına yerleştirilmiştir. Emir Timur Anadolu seferinden dönerken Kaçar boyunu asli vatanı Maveraiünnehir'e geri götürmek istemiş ancak Kaçarların bir kısmı Ceyhun'u geçmek zorunda kalırken bölgeden ayrılmak istemeyenler Erran, Gence ve Berda'da kalmışlardır. Akkoyunlular Kaçarlardandır. Şah İsmail'in emrine giren Kaçarları, saltanat sırası kendisine gelen Şah Abbas Gence ve İrevan'da görevlendirmiştir. Cesaretlerini fark edince Türkmenlere karşı Esterabad'a ve Merv'e yerleştirmiştir. O sırada Kaçarların beyi olan Şah Kulu Han her ne kadar Esterabad'a gelmek istemese de Şah'ın emrine itaat etmeye mecbur kalmıştır.⁹⁷⁸ *İksirü't-tevarih*'te Kaçarların Kacar Noyan soyundan oldukları rivayeti reddedilirken hâliyle Kaçar boyunun Esterabad'da teşekkül ettiği iddiası da reddedilmektedir. Maveraiünnehir boylarından olan Kaçarların Hülagü Han tarafından Şam'a getirildikleri ve Emir Timur tarafından geri döndürülürken Azerbaycan'da kaldıkları ileri sürülmektedir. Şah Abbas tarafından Esterabad'a yerleştirmeleri hususunda diğer vekayinamelerde yer almayan bir bilgi verilerek Kaçar beyinin Şah'ın emrine isteksizce boyun eğdiği anlatılmaktadır.⁹⁷⁹ *İksirü't-tevarih*'te Kaçarların geçmişi hakkında önceki vekayinamelerde yer almayan iki yeni unsur vardır. Bunların ilki Emir Timur tarafından geri götürülen Kaçarların bir bölümünün Azerbaycan'da kaldıklarıdır.⁹⁸⁰ İkincisi önceki vekayinamelerden farklı olarak Kaçarların Akkoyunlulara değil Akkoyunluların Kaçarlara mensup olduklarının öne sürülmesidir.

Kaçar boyunun teşekkül süreci Nasirüddin Şah devri vekayinamelerinde de tutarlı bir şekilde sunulmuş değildir. *Nasihü't-tevarih*'te Kaçar boyunun geçmişine dair anlatı, *Measir-i Sultaniye* ile *İksirü't-tevarih*'in anlatıları üzerine kurgulanmıştır. Kaçarların Kacar Noyan soyundan olup, Gazan Han tarafından babası Sertak Noyan'ın idare sahasının kendisine verildiği söylene de Esterabad'ın ismi zikredilmez. Ancak bu şekilde Kaçar boyunun İran'da oluştuğu anlatılmış olur. Kaçar boyunun İlhanlıların

⁹⁷⁸ İtihadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.7-9. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.130-132.

⁹⁷⁹ *İksirü't-tevarih* Esterabad'a yollanan Kaçar beyinin ismini Şah Kulu Han olarak verse de Safevi kaynaklarına göre Hüseyin Han'dır. Bu hususta bkz. Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.183-184. Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s.133. Şah Kulu Han, Şah Tahmasb devrinin Kaçar beylerindedir. Bu hususta bkz. Hümayun, "Paygiri-i Nizam-ı Kızılbaş ve Nakş-ı Kacarha", s.17.

⁹⁸⁰ F. Sümer'e göre Kaçarların Anadolu'dan Azerbaycan'a göç etme sebepleri belirsizdir. Sümer, *Türk Tarihinde Şahıs Adları I*, s.281-282.

yıkılışından sonra Şam'daki boylarla kaynaştığı ileri sürülür ancak bu hususta teferruat verilmez. Emir Timur'un Moğol boylarını asli vatanları Türkistan'a geri döndürmek istediği, Kaçarların Azerbaycan'da Gence ve İrevan'da kaldıkları ifade edilir. Söz sırası Akkoyunlulara geldiğinde Akkoyunluların Kaçarlara mensup olduğunun iddia edilmesiyle yetinilmez. "Hasan Bey" in yani Uzun Hasan'ın nesebinin Kaçarların atası Kacar'a uzandığı öne sürülür. Esterabad'a yerleştirilme bahsinde ise Şah Abbas'ın cesaretleriyle bilinen Kaçarları Türkmen ve Özbeklere karşı durmaları için Gence ve İrevan'dan Esterabad'a sevk ettiği belirtilir.⁹⁸¹

Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri'ye göre Kacar Noyan'ın soyundan gelenler gündün güne çoğalmış, Gürgân (Esterabad) ve İran'da güç sahipleri için sığınak hâline gelmişlerdir. Yani Kaçar boyu İran'da vücuda gelmiştir. Kaçarlarla ortak nesepten olan "Ebu'n-nasr Hasan Bey-i Akkoyunlu", Timurlulardan ve Karakoyunlulardan sonra cihangirliğe başlamış, Safevilerle akrabalık kurmuştur. Babadan Musa El-Kâzım soyundan, anneden "Akça Koyunlu" olan Şah İsmail Kaçarlarla birlik içinde olmuş, aynı boya mensubiyet bilincini ortaya koymuştur. Kaçarların Safevi Devleti'ne sadakatlerinin nedeni budur. Saltanat sırası kendisine gelen Şah Abbas, annesi Kaçarlardan olmadığı ve Kaçarların kudretinden kaygılandığı için onları üçe ayırmıştır. Bir bölümü Osmanlılar ile Ermenilere karşı durmaları için Karabağ'da bırakılmış, bir bölümü Özbeklere karşı Merv ve Horasan'a, bir bölümü Türkmenlere karşı Gürgân ve Esterabad'a yerleştirilmiştir. Vekayinamede bu malumatın ardından Kaçarların Türkistan boylarından olup Hülagü Han tarafından Şam'a yerleştirildikleri, Emir Timur tarafından Türkistan'a geri götürülürlerken Safevi tekkesinin ricasıyla diğer Kızılbaş boyları ile birlikte serbest bırakılarak Azerbaycan'a yerleştikleri, bu nedenle Şah İsmail'e sadakatle hizmet ettikleri nakledilir.⁹⁸² *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de Akkoyunlu Uzun Hasan'ın Kaçarlarla ortak nesepten olduğu iddiasına, Şah İsmail'in anne tarikiyle Akkoyunlularla akrabalığı münasebetiyle Kaçarlarla da akrabalığı iddiası eklenmiştir. Bu münasebetle niçin Akkoyunlu yerine "Akça Koyunlu" isminin tercih edildiği meçhuldür. Kaçarları oluşturan oymaklardan birinin adının "Ağca Koyunlu" olmasının⁹⁸³ vekayinamedeki bu isim tercihiyle ilgisinin olup olmadığını tespit etmek zordur. Kaçarların Şah Abbas tarafından üçe taksim edildikleri ise önceki vekayinamelerden beri tekrarlanagelen bir söylemdir. Hülagü Han'ın

⁹⁸¹ Sipühr, *Nasihü't-tevarih* I, s.7-9.

⁹⁸² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7075-7077.

⁹⁸³ Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.184.

ordusunda yer alıp Şam'a yerleşen boylardan oldukları rivayeti nakledilirken, Safevi tekkesinin ricasıyla Emir Timur tarafından serbest bırakıldıkları söylenir. Safevi kaynaklarında Emir Timur'un Anadolu'ya seferinden sonra beraberinde götürdüğü boyların bir bölümünü Safevi tekkesi şeyhi Hâce Ali'nin ricasıyla serbest bıraktığı rivayetine yer verildiği malumdur.⁹⁸⁴ Fakat Faruk Sümer'in tespit ettiği kadarıyla Kaçarların Azerbaycan'a göç etme sebebi belirsizdir.⁹⁸⁵

Kaçar vekayinamelerinde hanedanın kökeni ve boyun geçmişiine dair rivayetleri toplayan *Tarih-i Muntazam-ı Nasırı*'de Kaçarların Kacar Noyan'dan geldikleri kabul edilmekle birlikte Kaçar boyunun ne zaman, nerede oluştuğu ve İran'a nasıl geldiği hakkında malumat verilmez. Kaçarların Safevil devrindeki tarihleri daha ayrıntılı aktarılır.⁹⁸⁶ Muzafferüddin Şah (1896-1907) devri vekayinamelerinde ise Kaçarların kökeni ve oluşumları hakkında kayda değer bir şey yoktur.

Görüldüğü üzere, Kaçar tarih yazımında Kaçar hanedanının kökeni ile birlikte ele alınan mesele, Kaçar boyunun ne zaman, nerede oluştuğudur. Kaçarların Oğuz Han'ın maiyetinde Anadolu'ya geldiklerine dair *Tarih-i Cihanara*'daki iddia Kaçar tarih yazımında kabul görmemiştir. Selçuklular devrinde Anadolu'ya sevk edildikleri iddiası da sadece iki vekayinamede yer almaktadır. Vekayinamelere hâkim olan iki görüşten ilki Türkistan boylarından olan Kaçarların Hülagü Han tarafından Şam'a yerleştirildikleri, diğeri ise İlhanlı ricalinden Kacar'ın soyundan gelenlerin Esterabad'da çoğaldıktan sonra Anadolu'ya veya Şam'a gittikleridir. Fakat Kaçarların asli vatanlarının Esterabad olup, burada İlhanlılar zamanında bir boy olarak vücuda geldikleri iddiası İlhanlı kaynaklarından teyit edilememektedir.⁹⁸⁷ Keza Kaçarların Esterabad'da bir boy olarak ortaya çıktığını rivayet eden Kaçar vekayinameleri, Kaçarların batıya göçünün nasıl ve ne zaman gerçekleştiği hakkında da herhangi bir bilgi vermezler. Kaçarların Akkoyunlularla akrabalıkları hususunda vekayiname müelliflerinin çoğu mutabıktır. Anadolu'dan İran'a gelişleri hususunda ise yine tutarlı bir anlatı üretmemişlerdir. Kaçar tarih yazımının büyük ölçüde mutabık olduğu diğer husus Safevi hükümdarı Şah Abbas tarafından üçe taksim edilen Kaçarların bir bölümünün Esterabad'a yerleştirildikleridir.⁹⁸⁸ Safevi kaynaklarında da, Kaçarların

⁹⁸⁴ Savory, *Safeviler Devrinde İran*, s.14-15.

⁹⁸⁵ Sümer, *Türk Tarihinde Şahıs Adları I*, s.281-282.

⁹⁸⁶ İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasırı III*, s.1367-1370.

⁹⁸⁷ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s.281.

⁹⁸⁸ Hümayun, *Hastgâh-ı Tarihi-i İl-i Kacar*, s.129-132.

Azerbaycan'daki mevcudiyetlerinin yanı sıra Kaçar boyundan Hüseyin Han'ın Esterabad'a vali tayin edildiği kaydedilmiştir.⁹⁸⁹ Kaçarların Esterabad kolundan Kaçar hanedanı neşet etmiş, Gence ve Revan'da kalanları ise Güney Kafkasya'nın Rus işgaline girmesine dek Gence ve Revan hanlıklarını yönetmişlerdir.⁹⁹⁰ Gence işgal edildiğinde öldürülen, Kaçar boyuna mensup Cevad Han'ın ardından Feth Ali Şah'ın "kanun-u iliyyet" yani boydaşlık gereği yas tuttuğu kaydı bu noktada zikredilmelidir.⁹⁹¹

Kaçar devri vekayinameleri arasında Kaçar hanedanının kökenine dair tarihî gerçeklikten en uzak iddialar *Rüstümü't-tevarih*'te kaydedilmiştir. Vekayinamedeki maksadın eski hanedanlar üzerinden Kaçar hanedanına itibar kazandırmak olduğu açıkça görülmektedir. *Rüstümü't-tevarih*'e göre Kaçar hanedanının kurucusu Aga Muhammed Han'ın babası Muhammed Hasan Han, İsfahan Afganlar tarafından kuşatıldığında Safevilerin yardımına giden Koyunlu Kaçarlarının beyi Feth Ali Han'ın oğlu değildir. Feth Ali Han şehre vardığında Safevi hükümdarı Şah Sultan Hüseyin, Şah Abbas devrinin Kaçar beylerinden birinin soyundan olan hanımını boşayarak Feth Ali Han ile nikâhlanmıştır. Ancak Kaçarların soyundan gelen bu hanım o esnada Şah Sultan Hüseyin'den hamiledir. Feth Ali Han bu durumu daha önceden rüyasında görmüştür. Muhammed Hasan Han, Şah Sultan Hüseyin ve Feth Ali Han ile nikâhladığı eski hanımının oğludur. Bu nedenle Muhammed Hasan Han baba tarikiyle Safevi, anne tarikiyle Kaçar'dır. Vekayinamede ayrıca Feth Ali Han herhangi bir sebep sunulmaksızın "Kacar-ı Timuri" nisbesiyle zikredilmekte, Safevilerin baba tarikiyle seyit iken anne tarikiyle Emir Timur soyundan oldukları iddia edilmektedir.⁹⁹² *Rüstümü't-tevarih* müellifi Kaçar devlet ricalinden veya resmî müverrihlerinden biri değildir. Bu bakımdan kaydettiği rivayet tarihî gerçekliğe uymadığı gibi Kaçar idaresi tarafından da üretilmemiştir.⁹⁹³ Diğer Kaçar vekayinamelerinde reddedilmek için dahi olsa söz konusu edilmemektedir. İleri sürdüğü bütün bu iddialar tarihî gerçekliğe aykırı olan *Rüstümü't-tevarih*'te Timurlu, Safevi ve Kaçar hanedanları arasında soy

⁹⁸⁹ Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.183-184. Hümayun, *Hastgâh-ı Tarihî-i İl-i Kacar*, s.121-124.

⁹⁹⁰ Hümayun, "Paygiri-i Nizam-ı Kızılbaş ve Nakş-ı Kacarha", s.12-20. Göktuğ, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917)*, s.105-118.

⁹⁹¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.7386-7389. Cevad Han'ın öldürülmesine dair bkz. Göktuğ, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917)*, s.116-118.

⁹⁹² Rüstemülhükema, *Rüstümü't-tevarih*, s.57, 135, 139, 238, 269.

⁹⁹³ Amanat, "Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)", s.362.

devamlılığı olduğu düşüncesinin yerleştirilmesine çalışıldığı görülmektedir. Diğer Kaçar devri vekayinamelerinde hanedanın kökeni ve geçmişi ile ilgili, yine tarihî gerçeklikle tamamen uyumlu olmasalar da *Rüstümü't-tevarih*'teki rivayete nazaran daha makul rivayetler aktarılır. En azından Kaçar hanedanının kurucusu Aga Muhammed Han'ın babası Muhammed Hasan Han'ın Kaçar soyundan olduğu noktasında kuşku yaratılmaz.⁹⁹⁴

Kaçar tarih yazımında Kaçar boyunun ne zaman oluştuğuna ve geçmiş hanedanlarla bağlarına dair iddiaların, aslında tarihî gerçekliği aktarmaktan ziyade meşruiyet inşasına yönelik amaçlar taşıdığı ortadadır. Kaçar yönetim anlayışı hanedanın neşet ettiği boyun geçmişini eski devirlere çıkarmak, Kaçar hanedanının idaresinde bulunan İran ile Kaçar boyunun ortak geçmişinin çok daha eskiye gittiğini göstermek ve nihayet hatıraları yaşamakta olan hanedanlar ile Kaçar boyu arasında bağlantı kurarak hanedana itibar kazandırmak maksatlarını gütmüştür. Bu bağlamda Kaçar tarih yazımında İran'ı yönetmiş hanedanlarla Kaçar hanedanı arasında, aynı ülkenin hâkimi olmalarından kaynaklı bir tarihî devamlılık da tasavvur edilir. Tarihe intikal etmiş hanedanlar hakkında değerlendirmelerde bulunulur ve Kaçar devrinin bazı uygulamaları ile bu hanedanların uygulamaları arasında bağ kurulur. Örneğin Ruslarla yaşanan savaşlar ele alınırken hem Büyük İskender hem de Cengiz Han ve Emir Timur konuya dâhil edilir. Bu çerçevede *Measir-i Sultaniye* müellifi Ruslar ve tarihleri hakkında bilgi verir. Cengiz Han'ın oğlu Cuci Han'ın, emrindeki “Tatarlar” ile birlikte Rus topraklarını fethettiğini, Emir Timur'un Rus ülkesini ele geçirdiğini, Nadir Şah'ın İran'daki Rus askerî varlığına son verdiğini kaydeder.⁹⁹⁵ *Tarih-i Sahibkırani*'de Büyük İskender'den beri “İranlılar” ve Ruslar arasında savaş yaşanmadığı, Cengiz Han ve Emir Timur'un Rus toprakları üzerinde de hüküm sürdükleri yazılıdır.⁹⁹⁶ *İksirü't-tevarih*'teki anlatım da büyük ölçüde aynıdır.⁹⁹⁷ Bu anlatımlarda Büyük İskender, Cengiz Han ve Emir Timur'un ortak noktası İran'ı da idarelerine alan devletler kurmuş olmalarıdır.

Önceki hanedanlar ve devirlerle Kaçar devri arasında bağ kurmaya yönelik söylemin en bariz ürünü Nizam-ı Cedit ıslahatı hakkında yazılanlardır. Nizam-ı Cedit

⁹⁹⁴ *Rüstümü't-tevarih* ve iddiaları hakkında bkz. Kaydari, *Tedavüm ve Tahavvül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kaçar*, s.19-20.

⁹⁹⁵ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.167-174.

⁹⁹⁶ Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.134-135.

⁹⁹⁷ İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.305.

ele alınırken ordunun ve savaşma usulünün düzen içinde bulunması hâlinin bir zamanlar İran'da da cari olduğu fakat İran'da unutulurken Avrupa'da yayıldığı görüşünün geliştirildiği görülmektedir. İran'ın İslam öncesi hanedanları devrinde ordunun nizama sahip olduğu ileri sürülür. Akabinde söz Hz. Muhammed dönemine getirilir. Sahabenin piyade usulünde savaşması ordu düzeninin Müslümanlarda mevcut olduğunun delili olarak sunulur zira Nizam Cedit ile amaçlanan top ve tüfek kullanan piyade birliklerinin teşkilidir.⁹⁹⁸ Bu meyanda Abbas Mirza'nın ıslahatından önce ateşli silahların İran'daki tarihine temas edilirken Timurlu ve Safevi devirlerindeki teşebbüslerden bahsedilir. Kaçar vekayinamelerine göre Timurlular döneminde "Molla Hüseyin Kâşif-i Vaiz" isminde biri "Freng" silahını İran'a getirmiştir.⁹⁹⁹ Şah İsmail devrinde tüfek imal edilmiştir.¹⁰⁰⁰ Ancak top ve tüfek kullanımı Safeviler döneminde de azdır. Safevilerin esas silahı kılıçtır. Osmanlı ve Özbeklerle savaşlarından sonra döktürdükleri toplar Avrupalıların ve Osmanlıların topları ayarında olmamıştır.¹⁰⁰¹ Kaçar tarih yazımının Nizam-ı Cedit bahsinde ürettiği söylem Kaçar devri tarih anlayışının önemli bir özelliğini açığa çıkarmaktadır. İran tarihi İslam öncesi devirlerden başlatılmakta, Hz. Muhammed devri ile İran'ı yöneten Türk hanedanları bu tarihin safhaları addedilmektedir.

Bazı Kaçar vekayinamelerinde Kaçar boyunun zuhurunun İlhanlı devrine çıkarıldığına değinilmişti. Kaçar tarih yazımı Cengiz Han'dan itibaren Türk-Moğol hanedanlarını ve hükümdarlarını muhtelif vesilelerle gündemine almıştır. *Tarih-i Sahibkırani*'de Feth Ali Şah tarafından Ruslarla savaşlar öncesinde veliahdı Abbas Mirza'ya, Cengiz Han'ın oğlu Tuluy Han'dan kalan ve "hazine-i padişahi"de bulunan bir zırh hediye edildiği kaydı vardır.¹⁰⁰² *İksirü't-tevarih*'te bu kayıt aynen tekrar edilir ancak "hazine-i padişahi" yerine "hazine-i âmire" tabiri kullanılır.¹⁰⁰³ *Farsname-i Nasiri*'ye göre ise "hazine-i âmire"deki zırh Cuci Han'dan mirastır.¹⁰⁰⁴ Bu anlatı Kaçar tarih yazımında Cengiz Han ve haleflerinin hatırasının yaşatıldığına kanıtlarındandır. Feth Ali Şah ve oğlu ile Cengiz Han ve oğulları arasında benzerlik kurulmaktadır. Nitekim Abbas Mirza'nın cömertliği bakımından Cengiz Han'a benzetildiği bir kayıt

⁹⁹⁸ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.271-272. İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.290.

⁹⁹⁹ Dünbülü, *Measir-i Sultaniye*, s.206. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7584.

¹⁰⁰⁰ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.272.

¹⁰⁰¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7584-7585.

¹⁰⁰² Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, s.150-151.

¹⁰⁰³ İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.304.

¹⁰⁰⁴ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.687.

da vardır. *Measir-i Sultaniye*'ye göre Abbas Mirza ihsanının bolluğuyla halkın hoşnutluğunu kazanmıştı. Aynı zamanda hizmetindekilere karşı da eli açıktı. Elde edilen ganimetleri yağmaya kalkmamaları şartıyla askerleri arasında paylaştırdı. Cömertliği eski hükümdarların cömertliklerini anlatan hikâyeleri unutturmuştu. Bu hikâyelerden biri Cengiz Han ile ilgiliydi. Cengiz Han bir gün maiyetiyle ava gitmişti lakin yalnızca tek bir serçe avlayabilmişti. Cengiz Han serçeyi küçük parçalar hâlinde maiyetindekiler arasında paylaşmıştı. O gün orada bulunanlar Cengiz Han'ın seferlerine katılarak makam ve şöhret kazanacak olan kimselerdi.¹⁰⁰⁵

Kaçar tarih yazımında Emir Timur da sıkça zikredilen hükümdarlar arasındadır. Genellikle Cengiz Han soyuna damat olduğunu vurgulamak maksadıyla kullandığı küregen unvanı¹⁰⁰⁶ ile anılır.¹⁰⁰⁷ Devletine “Devlet-i Gürgâniyye” denir.¹⁰⁰⁸ Ayrıca sahipkıran olduğuna da değinilir.¹⁰⁰⁹ Feth Ali Şah'ın, Emir Timur gibi sahipkıran olduğu söylenir.¹⁰¹⁰ Nasirüddin Şah (1848-1896) devri müverrih ve devlet adamlarından Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana, risalelerinden birinde Nasirüddin Şah'ın Kelerdeşt mevkiine seyahati münasebetiyle buraya iki sahipkıranın geldiğini birinin Emir Timur diğerrinin Nasirüddin Şah olduğunu yazmıştır.¹⁰¹¹ Kaçarların hem Safevilerle hem de Timurlularla akraba olduğunu iddia eden *Rüstemü't-tevarih* için de Emir Timur sahipkırandır.¹⁰¹² Kaçarlarda Cengizli ve Timurlu hükümdarlarının isimlerini taşıyan çok sayıda şehzade vardır.¹⁰¹³ Cengizli ve Timurlu hükümdarlarına “Türk sultanları” denir.¹⁰¹⁴ Benzer biçimde *Nasihü't-tevarih*'te, Kaçarların Hülagü Han'ın emrindeki Moğol boylarından olduğu ifade edilirken, Sertak'ın oğlu Kacar'ın adının neslinden gelenlere kaldığının ve bu durumun Türklerin âdeti olduğunun belirtilmesi Moğolların Türklerden ayrı görülmediğine işaret eder.¹⁰¹⁵

¹⁰⁰⁵ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.470-471.

¹⁰⁰⁶ Unvanın Emir Timur'un meşruiyet anlayışındaki yeri hakkında bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, s.28, 87.

¹⁰⁰⁷ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.168. İtizadüssaltana, *İksirü't-tevarih*, s.305. Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.208. Hurmuci, *Hakayikü'l-Ahbar-ı Nasiri*, s.3. Sipihr, *Nasihü't-tevarih* I, s.1427. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7516.

¹⁰⁰⁸ Sipihr, *Nasihü't-tevarih* I, s.8. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7076.

¹⁰⁰⁹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7077.

¹⁰¹⁰ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7828.

¹⁰¹¹ İtimadüssaltana, *Resail-i İtimadüssaltana*, s.160.

¹⁰¹² Rüstemülhükema, *Rüstemü't-tevarih*, s.269.

¹⁰¹³ Bu isimleri taşıyan kimi şehzadeler için bkz. Azodüddeve, *Tarih-i Azodi*, s.138. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.744.

¹⁰¹⁴ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.610.

¹⁰¹⁵ Sipihr, *Nasihü't-tevarih* I, s.7-8.

Kaçar tarih yazımında Safevilerin yeri ayrıdır. Kaçarların Kızılbaş boylarından biri olarak iktidara yürüyüşlerine destek verdikleri ve devletlerinin bünyesinde buldukları Safevileri diğer hanedanlardan farklı bir mertebeye koymaları tabidir. Safevilerin İran'a hizmetlerini, Kaçarların Safevilere bağlılıklarını ve mezhebî mensubiyeti iç içe geçiren Kaçar vekayinamelerine göre Şah İsmail İslamiyet'e revaç ve halka huzur vermek için saltanata gelmişti.¹⁰¹⁶ Fitneyi ortadan kaldırmış sayesinde "cihanın halkı" emniyete kavuşmuştu.¹⁰¹⁷ Şah Tahmasb ve Şah Abbas ise ülkeyi istilacılardan temizlemişlerdi.¹⁰¹⁸ Aga Muhammed Han'ın dedesi Feth Ali Han'ın, Afganlar tarafından İsfahan'da kuşatılan Şah Sultan Hüseyin'in yardımına koşmasının nedeni Safevilere sadakatiydi.¹⁰¹⁹ Kaçarlar Safevi hanedanına asla ihanet etmemişlerdi.¹⁰²⁰ Safeviler tarafından yerleştirildikleri Karabağ, İrevan, Merv ve Gürgân'da din düşmanlarına karşı savaşan Kaçarlar Safevi Devleti bünyesinde şeriatın hizmetkârı idiler.¹⁰²¹ Safevi Devleti'nin başlangıcından itibaren şeriatın destekçisi olmuşlardı.¹⁰²²

Safevilerle Kaçarlar arasında İran iktidarı önce Nadir Şah Afşar'ın akabinde Kerim Han Zend'in eline geçmişti. Hem Afşarlara hem de Zendlere karşı mücadele eden Kaçarlar Kerim Han'ın ölümünden sonra Aga Muhammed Han'ın önderliğinde arzuldıkları saltanata kavuşmuşlardı. Nadir Şah, Aga Muhammed Han'ın dedesi Feth Ali Han'ı öldürtmesine ve Kerim Han uzun yıllar Aga Muhammed Han'ı esarete tutmasına rağmen, Kaçar tarih yazımında her iki hükümdara karşı mutedil yaklaşmıştır. Nadir Şah'ın övülmesinin sebebi İran'da yabancı devletlerin askerî varlığını sonlandırması iken yerilmesinin nedeni sertliğidir. Kerim Han ise esarete tuttuğu Aga Muhammed Han'a ve reayaya merhametiyle takdir edilmiş fakat aynı zamanda kudretinin yeterli seviyeye ulaşmadığına dikkat çekilmiştir. Vekayinamelere göre Safevilerden sonra İran'ın yabancıların saldırısına uğramasının nedeni padişahsız kalmasıydı. Nadir Şah İran'ı işgalcilerden temizlemişti.¹⁰²³ Fakat veliahdını kör ettirmesi nedeniyle kurduğu devlet öldürülmesinin ardından yıkılmıştı. Feth Ali Şah bu hakikatin farkında olduğu için Ruslara yenilmesi üzerine, aleyhindeki telkinlere

¹⁰¹⁶ İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1339.

¹⁰¹⁷ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.8.

¹⁰¹⁸ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.18. İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1339.

¹⁰¹⁹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.30.

¹⁰²⁰ Sipühr, *Nasihü't-tevarih* I, s.10.

¹⁰²¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7395.

¹⁰²² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7474.

¹⁰²³ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.173-174.

rağmen veliahdı Abbas Mirza'ya kötülük etmemiştir.¹⁰²⁴ Nadir Şah cesurdu ama ferasetsiz olduğundan iktidarı uzun sürmemiştir.¹⁰²⁵ Kerim Han ise cömert ve iyi niyetli bir “sultan”, temiz mizaçlı bir “şehriyar” idi.¹⁰²⁶ İyi huylu, reayayı seven, cesur ve cömert biriydi.¹⁰²⁷ Reayaya zulmeden Nadir Şah'tan sonra halkın emvaline el uzatmadığından ötürü sevildiğine inanıyordu.¹⁰²⁸ Yönetimi altında halk huzur içinde bulunsa da nihayet “devlet” Aga Muhammed Han'a kalmıştı. Çünkü Nadir Şah bütün ümitleri kırmakla beraber Kerim Han'dan kimse korkmuyordu.¹⁰²⁹ Kerim Han'ın kendisine şah unvanını almamakla birlikte bilfiil hükümdarlık ettiğini ifade eden *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'ye göre Kerim Han'ın mensubu olduğu Zendler reayayı ve kabileleri yağmalayarak güçlenmişlerdi.¹⁰³⁰ İran halkı tarafından “server” tanınmayacaklarını bildiklerinden, Kerim Han ile evvela kendisiyle ittifak eden Bahtiyari aşireti reisi Ali Murad Han, Safevi soyundan bir zatı şah ilan etmişlerdi.¹⁰³¹ Fakat Kerim Han zamanla İran idaresinde “istiklal” kazanmıştı.¹⁰³² Safevi şahının vekili olduğunu beyan etmek amacıyla kullandığı “vekilü'd-devle” unvanı yerine “vekilü'r-reaya” unvanını kullanmaya başlaması “padişahlık” ilanı gibi algılanmıştı.¹⁰³³ Yakın dönemin hükümdarları arasında Büyük Petro ve Nadir Şah'tan başka Kerim Han'a denk olanı yoktu.¹⁰³⁴ Ancak halefleri “İran padişahlığında” “istiklal-i tam” elde edememişlerdi.¹⁰³⁵ *Farsname-i Nasiri*'de de şah unvanını kullanmamasına rağmen Kerim Han'ın “istiklal ile padişahlık” ettiği yazılıdır.¹⁰³⁶ Kerim Han'ın merhametli bir hükümdar oluşuna bilhassa esaretinde bulunan Aga Muhammed Han'a iyi muamele etmesinden dolayı değinilir.¹⁰³⁷

Kaçar vekayinamelerinin Kerim Han'ın haleflerine yaklaşımı farklılık arz eder. Çünkü Aga Muhammed Han'a merhametli davranan Kerim Han'ın halefleri ile Aga Muhammed Han defalarca kez çarpışmıştır. Dolayısıyla Zendlerin iktidarı hak etmedikleri belirtilir. Nitekim *Tarih-i Zülkarneyn*'e göre Zend hanedanının saltanat

¹⁰²⁴ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.149-150.

¹⁰²⁵ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn I*, s.18.

¹⁰²⁶ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.7157.

¹⁰²⁷ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.7209.

¹⁰²⁸ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.7212.

¹⁰²⁹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.7423.

¹⁰³⁰ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.7088.

¹⁰³¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.7089.

¹⁰³² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.7146.

¹⁰³³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.7161.

¹⁰³⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.7208.

¹⁰³⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.7372.

¹⁰³⁶ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.616.

¹⁰³⁷ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s.7168. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.611, 616.

mücadelesini kaybetme nedeni itibarsızlıklarıdır.¹⁰³⁸ Kaçar vekayinamelerinin ilki olup Aga Muhammed Han dönemini konu edinen *Tarih-i Muhammedi*'ye göre Zendler Türk değil "Tacik" oldukları için saltanata layık değillerdi. Kerim Han'ın vefatı sonrasında çıkan fitne ve karışıklık esnasında pek çok saltanat heveslisi çıkmış, aşağı kimseler haşmet ve vakar sahibi olmaya kalkışmış, "şuurunu kaybeden her Tacik, Türklere mahsus badeden içmeye yeltenmişti".¹⁰³⁹ Malum olduğu üzere Türk değil İrani olan, Lor kökenli Zendler bu sözlerle tahkir edilmektedirler. Türk hanedanları tarafından asırlarca İranileri tarif ve tahkir için kullanılan Tacik ismiyle anılarak,¹⁰⁴⁰ Türklerin hakkı olan saltanata ele geçirmeye çalışmakla itham edilmektedirler.

Saltanatın Taciklere değil Türklere mahsus olduğunun tebarüz ettirildiği *Tarih-i Muhammedi*'de Kaçarların, çevrelerinde toplanan boyların ve hâliyle Kaçar ordularının Türklüğü de vurgulanır. Zendler üzerine sevk edilen kuvvetlere "Türk gazileri" denir.¹⁰⁴¹ Aga Muhammed Han'a hükümdarlık tacını takması ısrarında bulunulurken "Türk taifelerinin ve kabilelerinin" beklentisinin bu yönde olduğu yazılıdır.¹⁰⁴² İrani halk Tacik ve Acem olarak adlandırılır. Kaçar kuvvetlerinin isyancı Mazenderanlılarla muharebesi Türk ve Taciklerin çarpışması olarak anlatılır.¹⁰⁴³ Fakat Kaçarların idaresine giren sadece Türkler değildir. Hâliyle Kaçar orduları içinde Türk olmayan unsurlar da yer almıştır. Bu nedenle Kaçar ordusunun Arap, Acem, Türk ve Tacik askerlerinden veya Türklerden ve Taciklerden müteşekkil olduğunu gösteren ibarelere de yer verilir.¹⁰⁴⁴

Tarih-i Muhammedi'de Kaçarların Türk, rakibi Zendlerin Tacik olarak tarif edilmesi, Kaçar tarih yazımında hanedanın Türklüğü hususundaki mutabakatla uyumludur. İran'ın Türk olmayan halkının Tacik ve Acem isimleriyle adlandırılması da Kaçar vekayinamelerinin ortak özelliklerindedir. Ancak Kaçarlar devrinde İran düşünce hayatı, tarih ve kimlik anlayışını da kapsayan esaslı bir değişime uğramıştır.

¹⁰³⁸ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.18.

¹⁰³⁹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.95.

¹⁰⁴⁰ Selçuklu ve Karakoyunlu devirlerindeki kullanımlarına örnekler için bkz. Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s.201. Timurlu devri kullanımları için bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981. s.135. Safeviler devrindeki kullanımları için bkz. Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü* s.149-150.

¹⁰⁴¹ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.221.

¹⁰⁴² Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.282.

¹⁰⁴³ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.173.

¹⁰⁴⁴ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.222, 235.

Hanedanın meşruiyetinin sarsılmasında etkili olan bu değişim Kaçar tarih yazımına da yansımıştır.

3.3 Kökene ve Tarihe Dayalı Meşruiyet Anlayışındaki Değişim

İzahına çalışıldığı üzere Kaçar tarih yazımında, hanedanın kökene ve tarihe dayalı meşruiyeti inşa edilirken hem hanedanın mensubu olduğu soyun hem de yönetimi altındaki ülkenin tarihi müştereken benimsemiştir. Türklerin İran'a gelişlerinden evvelki tarihi ile İran'ın İslam öncesi tarihi ve Selçuklulardan Kaçarlara kadar gelen uzun asırlar Kaçar vekayinamelerinde yeri geldikçe konu edilmiştir. Kimi idari uygulamaların aktarımında Türk ve Acem geleneklerinden gelen unsurlar bir arada bulunmuştur. Buna karşın Kaçarların yıkılışından sonra iktidarı ele geçiren Rıza Şah Pehlevi'den itibaren farklı bir tarih ve kimlik anlayışı hâkim olmuştur. Kaçarlar devrinde meydana gelen ve Kaçar tarih yazımına etkisi de tespit edilebilen düşünsel değişim bu farklılaşmanın hazırlayıcısıdır.

Kaçar tarih yazımında her ne kadar Türk ve Acem gelenekleri bir arada sahiplenilse de hanedanın soy mensubiyeti dolayısıyla siyasi hâkimiyetin Türklere aidiyeti tebarüz ettirilmiştir. İran nüfusunun çoğunluğu Türk ve İranilerden müteşekkil olduğundan bu iki halkın isimleri vekayinamelerde sıkça geçer. Lakin aydınlar tarafından üretilip, Pehlevilere miras kalan tarih ve kimlik anlayışında mevcut olmayan bir özellik Kaçar tarih yazımında bulunmaktadır. Kaçar vekayinamelerinde Türkler Türk ismiyle, buna karşın İraniler Tacik ismiyle adlandırılmışlardır. Kaçar tarih yazımının ilk ürünü *Tarih-i Muhammedi*'den itibaren Türk ve Tacik ayrımı görülür. Saltanatın Taciklere değil Türklere ait olması gerektiği düşüncesi işlenir. Kaçarların Zendlerle mücadelesi Türklerin Taciklerle mücadelesi şeklinde sunulur. Kerim Han Zend'in haleflerinin saltanat davası gütmeleri Türklere ait bir hakkın Tacikler tarafından şoursuzca gasp edilmeye çalışılması olarak yorumlanır.¹⁰⁴⁵ Feth Ali Şah devri eserlerinde, Türk destanlarından aktarılan rivayetlere istinaden, dolaylı olarak hâkimiyetin Türklerin hakkı olduğu fikri işlenir.¹⁰⁴⁶ Feth Ali Şah'ın oğullarından Şehzade Mahmud Mirza'nın telif ettiği tezkirede Şah'ın dilinden aktarılan bir şiirde de aynı fikir yansıtılmaktadır. Bu şiirde "*Türk ve Arap iki*

¹⁰⁴⁵ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.95, 221.

¹⁰⁴⁶ Ferhad Mirza, *Münşeat-ı Kaimmakam*, s.321-334. İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasırı III*, s.1336-1340.

Muhammed geldi/Hak ikisine de serverlik verdi” anlamına gelen bir beyit bulunmaktadır.¹⁰⁴⁷ Beyitte hanedanın kurucusu Aga Muhammed Han ile Hz. Muhammed’in soylarına temas edilmektedir.¹⁰⁴⁸

Kaçar tarih yazımında sadece hanedanın değil ordunun Türklüğü de sıkça vurgulanır. Çünkü Kaçar ordusu çoğunlukla Türk boy mensuplarından oluşmuştur.¹⁰⁴⁹ Elbette ordunun bütün bileşenleri Türk olmadığından *Tarih-i Muhammedi*’de Kaçarlara bağlı kuvvetler “Türk askerleri” anlamındaki tabirlerle olduğu kadar “Türk ve Tacik askerleri”, “Arap ve Acem, Türk ve Tacik askerleri” anlamına gelen tabirlerle de anılmıştır.¹⁰⁵⁰ Diğer vekayinamelerde de keza Kaçarların muhtelif savaşları vesilesiyle hem “Türk askerleri” hem de “Türk ve Tacik” askerleri manasındaki tabirlere rastlanırken, tek başına “Tacik askerleri” veya “Acem askerleri” şeklinde tabirlere tesadüf edilmez.¹⁰⁵¹ *Tarih-i Zülkarneyn*’de, Aga Muhammed Han’ın dedesi Feth Ali Han’ın İsfahan’da Afganlar tarafından kuşatılan Safevi hükümdarı Şah Sultan Hüseyin’e desteğe gitmesi anlatılırken “Kaçar Türkleri”nin Safevilerin yardımına koştukları söylenir.¹⁰⁵² Horasan’dan Herat’a sevk edilen ordunun Türk, Kürt ve Araplardan oluştuğu bilgisi verildikten sonra “İran Türkleri”nin zafer kazandığı ifade edilir.¹⁰⁵³ Ordunun Türklüğü en çok Ruslarla vuku bulan muharebeler vesilesiyle vurgulanır. “İranzemin” hududuna saldıran “sarı benizli Ruslar”ın karşısına çıkanlar “gül çehreli Türkler”dir.¹⁰⁵⁴ Bu ifade sadece ordunun esasen Türklerden oluştuğuna işaret etmemekte aynı zamanda zımnen İran’ın Türk ülkesi olduğu çağrışımını uyandırmaktadır. Keza vekayinamede Herat’a sevk edilen orduyu farklı kavimlerden askerlerin oluşturduğunun belirtilmesinin hemen akabinde orduyu tarif için “İran Türkleri” tabirinin kullanılması bir yandan ordunun esas unsurunun Türkler olduğunu gösterir öte yandan yine İran ile Türkler özdeşleştirilmiş olur. Rusların “gül çehreli

¹⁰⁴⁷ Mahmud Mirza, *Sefinetü'l-Mahmud* I, Müessesesi-i Tarih ve Ferheng-i İran, Tebriz, 1968. s.13.

¹⁰⁴⁸ *Tarih-i Muhammedi*’nin naşiri Gulam Rıza Tabatabai Mecd, *Sefinetü'l-Mahmud*’da yer alan ve hanedanın kurucusu ile Hz. Muhammed’i birlikte zikreden bu beytin değiştirilerek ve kim tarafından söylendiğinden bahsedilmeksizin *Tarih-i Muhammedi*’de kaydedildiğini tespit etmiştir. Bkz. Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.23, 317.

¹⁰⁴⁹ Çoğunluğu süvari olan ordu birliklerinin mensup oldukları boyların isimleri için bkz. Rabi-Oganov, “The Military of Qajar Iran: The Features of an Irregular Army from the Eighteenth to the Early Twentieth Century”, s.347.

¹⁰⁵⁰ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.221, 222, 235,

¹⁰⁵¹ İtizadüsaltana, *İksirü't-tevarih*, s.313, 454, 514. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasri* IX, s.7130, 7287. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasri* X, s.8198.

¹⁰⁵² Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.22.

¹⁰⁵³ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.266.

¹⁰⁵⁴ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.183.

Türkler”le savaştıkları da tekraren yazılmıştır.¹⁰⁵⁵ Nasırüddin Şah devrinde kaleme alınan *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri*’de Muhammed Hasan Han’ın Afganlarla çarpışan kuvvetlerine ve Aga Muhammed Han’ın Zendler üzerine sevk edilen ordusuna yine “Kaçar Türkleri” denir.¹⁰⁵⁶ Ruslarla muharebe eden askerler “İran padişahının ordusunun Türkleri”dir.¹⁰⁵⁷

Türk, Tacik ve Acem isimleri sadece orduyu tarif için değil Kaçarların yönetimindeki halkın kavmî mensubiyetine işaret eden ifadelerde de kullanılır. Vekayinamelere göre Aga Muhammed Han “*Türk ve Tacik meliklerinin sığımağıdır*”.¹⁰⁵⁸ Feth Ali Şah “Hüsrev-i Türk ve Acem”dir.¹⁰⁵⁹ “Türklerin ve Taciklerin işlerine düzen verilmesi” ile ilgilenmiştir.¹⁰⁶⁰ Nevruz münasebetiyle emirlere, eşraf ve ayana, kuvvetlilere ve zayıflara, “yakın ve uzağın Türkleri ve Tacikleri ile Araplara ve Acemlere” ihsanda bulunmuştur.¹⁰⁶¹ Muhammed Şah’ın tercihi doğrultusunda “*Nasırüddin Mirza’nın veliahtlığı yakın ve uzak memleketlerin Türk ve Tacikleri tarafından işitilmiştir*”.¹⁰⁶² Nasırüddin Şah’ın oğlu Emir Muhammed Kasım Han’ın veliahtlığı, “yakın ve uzaktan, Türk ve Tacik’ten bütün memleket ahali” tarafından bilinmiştir.¹⁰⁶³ Türk ve Tacik Kaçar vekayinamelerinde ikileme hâlini alıp İran ahalisinin tümünü işaret edecek surette çokça yer bulmuştur.¹⁰⁶⁴ İrani kitleyi adlandırmak için *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri*’de ayrıca “Tat” isminden de yararlanılmıştır.¹⁰⁶⁵ İran ahalisini tarif için Acem sözünün de kullanıldığı vekayinamelerde Acem, Tacik’ten farklı olarak İran ülkesini de tarif eder ve kavmiyete işaret etmez. Kaçar devrindeki kullanımı, Acem sözünün içeriğinin tarihî gelişimine uygundur. Arap olmayanların ismi olarak ortaya çıkan Acem sözüyle, asırlarca İran ve kavmiyetleri birbirinden farklı olsa da İran’da yaşayan insanlar nitelenmiştir.¹⁰⁶⁶ Kaçar tarih yazımında geçmiş devirlerin hükümdarları İslam öncesi İran şahlarından Kaçar şahlarına dek bu bağlamda Acem ismiyle anılır. Örneğin Aga Muhammed Han “Türk

¹⁰⁵⁵ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.298, 321. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.642.

¹⁰⁵⁶ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7098, 7287.

¹⁰⁵⁷ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7546.

¹⁰⁵⁸ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.237.

¹⁰⁵⁹ Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.28.

¹⁰⁶⁰ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.62.

¹⁰⁶¹ İtiazadüssaltana, *İksirü’t-tevarih*, s.140.

¹⁰⁶² Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* X, s.8177.

¹⁰⁶³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* X, s.8963.

¹⁰⁶⁴ Örnek olarak bkz. Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.173. Dünbüli, *Measir-i Sultaniye*, s.75. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.662. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7576.

¹⁰⁶⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7425, 8042, 8408-8409. İranilerin adlandırılmasında Tat ve Tacik sözlerinin kullanımına dair bkz. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.135, 214.

¹⁰⁶⁶ Vaziri, *Iran as Imagined Nation*, s.89-90.

sultanları” ile “Arap ve Acem melikleri”nden üstündür.¹⁰⁶⁷ Keyümers “Acem sultanlarının” ilkidir. İslamiyet’in doğuşuyla Arap “Acem”i istila etmiş, memleket yabancıların eline düşmüştür.¹⁰⁶⁸ Nevruz “Acem”in ve “Acem sultanlarının” töreni, bayramı ve âdetidir.¹⁰⁶⁹ Kaçar şahları “Şahenshah-ı Acem”,¹⁰⁷⁰ “Şehriyar-ı Acem”,¹⁰⁷¹ “Padişah-ı Acem”¹⁰⁷² ve “Melikü’l-mülûk-i Acem”¹⁰⁷³ yani Acem hükümdarlarıdır. Kaçar şahlarının Acem hükümdarı olarak zikredilmelerinin nedeni İran’ın Acem ülkesi olarak tanımlanmasıdır. Zira İran için “Mülk-i Acem”, “Memalik-i Acem” isimleri ve Kaçar şahları için “Şahenshah-ı Mülk-i Acem” ve “Şahenshah-ı Memalik-i Acem” unvanları kullanılmaktadır.¹⁰⁷⁴ Fakat hiçbir vekayinamede Kaçar şahları Tacik hükümdarı veya Tat hükümdarı anlamına gelen unvanlarla zikredilmemişlerdir. Şu hâlde Acem sözünün bir yandan İran halkını öte yandan İran ülkesini, Tacik ve Tat sözlerinin ise sadece kavmiyetleri itibariyle İrani halkı tarif ettiği söylenebilir.

Halkı ve orduyu meydana getiren unsurları kavmî mensubiyetleriyle zikreden Kaçar tarih yazımının devleti herhangi bir kavmî isimle tanımlayıp tanımlamadığı meselesi de Kaçar devri aydınlarının öncülüğünde meydana getirilip Pehlevilere miras kalacak kimlik anlayışı ile Kaçar idaresinin kimlik anlayışının karşılaştırılabilmesi açısından önem taşımaktadır. Bu çalışma kapsamında incelenen vekayinamelerde iki kez Türk devleti ve bir kez Acem devleti tabirlerine tesadüf edilmiştir. *İksirü’-tevarih*’te Muhammed Şah’a “Devlet-i Türk ve millet-i Tazi’nin mürevvici, son peygamberin adaşı” denir.¹⁰⁷⁵ Tazi sözü Arap isminin karşılığı olup,¹⁰⁷⁶ millet-i Tazi tabiriyle İslam dininin veya Müslümanların kast edildiği söylenebilir. Daha önce değinildiği gibi millet kavramı Kaçar vekayinamelerinde dinî-mezhebî bir

¹⁰⁶⁷ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.294.

¹⁰⁶⁸ Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.17-18.

¹⁰⁶⁹ İtizadüssaltana, *İksirü’-tevarih*, s.436, 504-505. Sipihr, *Nasihü’-tevarih* I, s.413. Sipihr, *Nasihü’-tevarih* II, s.657. Sipihr, *Nasihü’-tevarih* III, s.1097, 1429. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.770, 785.

¹⁰⁷⁰ Hurmuci, *Hakaykü’l-Ahbar-ı Nasiri*, s.29.

¹⁰⁷¹ Sipihr, *Nasihü’-tevarih* I, s.193, 353.

¹⁰⁷² Sipihr, *Nasihü’-tevarih* II, s.637.

¹⁰⁷³ Sipihr, *Nasihü’-tevarih* II, s.924. Sipihr, *Nasihü’-tevarih* III, s.925.

¹⁰⁷⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* IX, s.7576. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.826.

¹⁰⁷⁵ İtizadüssaltana, *İksirü’-tevarih*, s.401.

¹⁰⁷⁶ Tazi sözünün anlamı için bkz. Muhittin Turan, “Arapça-Türkçe Manzum Sözlüklerden Türk ü Tâzî ve Hakkında Yayınlanan Bir Makale Üzerine Bazı Teklif ve Tespitler”, s.143, *KÜLTÜR*, Sayı:4, 2021, s.131-186. Kaçar tarih yazımında Tazi sözünün Arap anlamındaki kullanımlarının kimi örnekleri için bkz. Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.202. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.385. Sipihr, *Nasihü’-tevarih* I, s.74.

muhteviyata da sahiptir.¹⁰⁷⁷ Nitekim Tazi milleti tabirinin hemen akabinde Şah'ın, Hz. Muhammed'in adını taşıdığına değinilmektedir. Vekayinamedeki ifade, yukarıda Feth Ali Şah'ın dilinden aktarılan, Aga Muhammed Han ile Hz. Muhammed'in, Tanrı'nın hükümdarlık bahşettiği bir Türk ve Arap olarak anıldıkları beyti çağrıştırmaktadır. Burada ise Muhammed Şah Türk devletinin ve Arap dininin yani İslamiyet'in destekçisidir. Çalışmanın ilk bölümünde izahına çalışıldığı üzere Kaçarların devlet tasavvurunda, devlet hükümdarın şahsi idaresinden ibaret görülmemekle birlikte hükümdara ait addedilmiştir. Bu bağlamda *İksirü't-tevarih* Hz. Muhammed'in kökeni vesilesiyle İslamiyet'i Arap dini olarak, Muhammed Şah'ın kökeni vesilesiyle Şah'ın idaresini Türk devleti olarak tarif etmektedir. *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'de Feth Ali Şah'ın doğumu vesilesiyle yer verilen şiirde, "*Devlet-i Türk nazende oldu*" ifadesi yer almaktadır. Feth Ali Şah dünyaya geldiği vakit Aga Muhammed Han henüz devletini kurmamıştır.¹⁰⁷⁸ Bu bakımdan Nasirüddin Şah devrinde kaleme alınan bu vekayinamede Kaçarların devlet sahibi olacaklarına işaret edildiği söylenebilir.¹⁰⁷⁹ *Farsname-i Nasiri*'de ise Acem devleti tabiri görülmektedir. *Farsname-i Nasiri* İran'ın güneyindeki Fars eyaletinin Kaçarlar dönemindeki tarihidir. Her ne kadar eyalet tarihi olsa da Kaçar tarihinin pek çok hadisesine temas eder.¹⁰⁸⁰ Vekayinamenin müellifi, Şehzade Abbas Mirza'nın niçin bahis mevzuu edildiğini açıklarken kendisi Fars'ta valilik etmiş olmasa da soyundan gelenlerin "saltanat ve devlet-i Acem" in tahtına oturduğunu ve Fars'ta valilik ettiklerini yazar.¹⁰⁸¹ İzah edildiği üzere Acem sözü Kaçar kaynaklarında çoğunlukla etnik anlamını kaybetmiş hâlde, İran ülkesinin veya halkının adını olarak kullanılmıştır. Memalik-i Acem tabiri ülkeye verilen isimlerden biridir.¹⁰⁸² Şu halde vekayinamedeki Devlet-i Acem tabirinin İran devleti anlamına geldiği söylenebilir. Nitekim vekayinamelerde Kaçar şahları Tacik veya Tat hükümdarı anlamına gelecek tabirlerle anılmadıkları gibi idarelerine de Tacik veya Tat devleti denmemiştir. Kaçar tarih yazımının ilk ürünü *Tarih-i Muhammedi*'de Kaçar-Zend mücadelesinin Türk-Tacik mücadelesi şeklinde sunulduğuna ve iktidarın

¹⁰⁷⁷ Kaçarlar devrinde, aynı inancın mensupları anlamına gelen millet kavramının kavmî-siyasi bir anlam kazanması hakkında bkz. Kashani-Sabet, *Frontier Fictions Shaping the Iranian Nation, 1804-1946*, s.51-52.

¹⁰⁷⁸ Feth Ali Şah babası Hüseyin Kulu Han'ın, Kerim Han Zend tarafından tayin edildiği Damegan valiliği sırasında dünyaya gelmişti. Bkz. Hambly, "Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty" s.113.

¹⁰⁷⁹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7169.

¹⁰⁸⁰ Abbas Amanat, "Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran", s.358-359.

¹⁰⁸¹ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.643.

¹⁰⁸² Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* II, s.806. Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.826.

Taciklere değil Türklere ait olduğunun belirtildiğine değinilmişti. *İksirü't-tevarih* ve *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'deki Türk devleti tabirleri ile *Tarih-i Muhammedi*'nin Kaçar-Zend mücadelesini yorumlayış tarzı birlikte değerlendirildiğinde iktidarın Türklere aidiyeti düşüncesinin Nasırüddin Şah döneminde yaşamakta olduğu ortaya çıkmaktadır.

Görüldüğü gibi Kaçar tarih yazımında kavmî isimlerin içeriğini ve kullanımını bir yandan tarihî birikim öte yandan Kaçar hanedanı için meşruiyet inşası çabası belirlemiştir. Bu bakımdan ülke nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Türklerin ve İranilerin dillerine verilen isimlere de değinilmelidir. Kaçar vekayinamelerinde Türkçeye ve muhtelif lehçelerine “Türki”¹⁰⁸³, “Türkiye”¹⁰⁸⁴, “Türkî-i Çağatay”¹⁰⁸⁵, “Türkî-i Azerbaycan”¹⁰⁸⁶, ve “Türkî-i Türkmani”¹⁰⁸⁷ denmektedir. Türk sözünden türetilen isimlerin hem kavmiyeti hem de dili tarif ettiği görülmektedir. Farsçaya ise “Farsî”¹⁰⁸⁸, “Farsiyye”¹⁰⁸⁹, “Parsi”¹⁰⁹⁰, “Derî”¹⁰⁹¹ isimleri verilmektedir. Fakat “Fars” sözünden türetilen isimler Farsçanın karşılığı olarak kullanılmakla beraber Muzafferüddin Şah devrine dek hem kavmiyeti hem de dili adlandıracak şekilde kullanılmaz. *Hakayikü'l-Ahbar-ı Nasiri*'de İran'ın güneyindeki Fars eyaletinin sakinlerine “Farsiyan” denmektedir.¹⁰⁹² *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'deki ifadeler İrani halkın nasıl adlandırıldığını çok açık bir biçimde göstermektedir. Zira Farstaki Türk boyları “ilat-ı Türki-i Farsi” sözüyle adlandırılırken, valiye müstereken isyan eden Fars eyaletinin Türk ve İrani halkının birlikteliği “ittifak-ı Farsiyye ez Türk ve Tat” sözleriyle dile getirilmektedir.¹⁰⁹³ “Fars'ın Türk boyları” ve “Farslı Türklerin ve Tatların ittifakı” şeklinde çevrilebilecek bu ifadelerdeki “Farsi” ve “Farsiyye” sözleriyle Fars eyaletinin sakinlerinin kast edildiği ortadadır. İkinci ifadede İrani halkı tarif için “Tat” sözüne yer verilmektedir. Fars sözünün Kaçarlar devrinde İran'ın Fars eyaleti sakinlerini tarif ettiği böylece meydana çıkar. Feth Ali Şah (1797-1834) ve

¹⁰⁸³ Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s.187. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.574. Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.327. Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.343. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7260.

¹⁰⁸⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7801.

¹⁰⁸⁵ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8540.

¹⁰⁸⁶ Fesai, *Farsname-i Nasiri*, s.764.

¹⁰⁸⁷ İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* III, s.1657.

¹⁰⁸⁸ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, s.327. Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn* I, s.574. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8540.

¹⁰⁸⁹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7801.

¹⁰⁹⁰ Sipih, *Nasihü't-tevarih* I, s.343. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* X, s.8540.

¹⁰⁹¹ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.7260.

¹⁰⁹² Hurmuci, *Hakayikü'l-Ahbar-ı Nasiri*, s.307.

¹⁰⁹³ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.8042.

Muhammed Şah (1834-1848) devirlerinde İran'a gelen Avrupalılar, kendileri tarafından İran halkı için kullanılan "Persian" kavramının yetersizliğini izah etmektedirler. Kaleme aldıkları seyahatnamelere göre İran halkı Batılıların İran için kullandıkları "Persian" adını bilmemektedirler. "Fars" veya "Farsistan" onlar için başkenti Şiraz olan eyaletin adıdır. Ülkenin erken devirlerden beri ismi İran'dır. "Persian" isminin ana dili Farsça olanlarla sınırlanması hâlinde şahlar dahi bu tarifi içine girmez. "Persian" isminin kullanılmasıyla kadim Greklerin adlandırması sürdürülmektedir.¹⁰⁹⁴ Azerbaycan'ın Türk seknesine "Persian" denmesi yanlıştır.¹⁰⁹⁵ İran'ın eski ismi Elam olup, kadim Greklerin ve Romalıların kullandığı "Persia" ismi ülkenin güney kesiminin adıdır. İnsanlar kendilerine "İranlı" veya "İranî" demektedirler.¹⁰⁹⁶ Avrupalılar, kadim Yunan ve Romalıları gibi bütün ülkeye Pers ismini teşmil etseler de bu ad ülkenin güney kısmının adıdır. Bu ismin ülkenin tamamı için kullanımı halkın aşına olmadığı bir durumdur. Halkın kendisine verdiği isim "İranlı" veya "İranî" dir.¹⁰⁹⁷ Kaçarlar zamanında İran'a gelen yabancıların bu gözlemleri İran'da milli kimlik ve dil isimlendirmesindeki güçlüğe işaret etmektedir. Nitekim İran'da milli kimliğin oluşumunu inceleyen M. Vaziri'ye göre, XX. yüzyıla dek Batılılar tarafından istifade edilen Persian sözü kadim Grek kaynaklarından miras kalmıştır. Farsi sözünün karşılığı gibi anlaşılmaktadır. Farsi/Persian İran ve çevresinde yaşayan halkın önemli bölümünün ortak dilinin ismidir. Fakat ülkenin güneyindeki bölgenin adından türediği gibi İran'da yaşayan farklı kökenlere mensup, farklı diller konuşan insanları tarif etmemektedir.¹⁰⁹⁸

Kaçar tarih yazımının Türk, Tacik, Tat ve Acem kavramlarına yüklediği anlamlar dikkate alındığında Kaçar idaresinin tarih ve kimlik anlayışıyla, Nasırüddin Şah devrinden (1848-1896) itibaren İran aydınlarının eserlerinde geliştirdikleri ve meşrutiyet devri (1906-1911) matbuatıyla güçlenip Pehlevilere miras kalan tarih ve kimlik anlayışı arasındaki farklılık ortaya çıkmaktadır. Kaçar devrinin ıslahat talep eden aydınları tarafından İran'ın İslam öncesi tarihindeki hanedan ve hükümdarları idealize edilmiştir. İslam ile birlikte İran'ın kadim medeniyetinin çöktüğü düşüncesi dile getirilmiştir. Pers ve Sasani dönemleri tazim edilirken İran'ın Türk ve Moğol istilalarına rağmen ayakta kaldığı anlatısı yaratılmıştır. Bu düşüncelerin Kaçar

¹⁰⁹⁴ Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia II*, s.164.

¹⁰⁹⁵ Southgate, *A Narrative of a Tour in Turkey and Persia II*, s.7.

¹⁰⁹⁶ Perkins, *A Residence of Eight Years in Persia*, s.144.

¹⁰⁹⁷ Kitto, *The People of Persia*, s.10.

¹⁰⁹⁸ Vaziri, *Iran as Imagined Nation*, s.60-65, 100-101.

hanedanının meşruiyetini aydınların neşriyatını takip edenler nezdinde zayıflattığı açıktır. Yüzyıllar süren Türk hâkimiyetinin ardından İran'da iktidara gelen Rıza Şah'ın İslam öncesi geçmişi öne çıkaran, ırkçı-Aryanist görüşleri terviç eden, Farsça haricindeki diğer dillerle birlikte Türkçenin de konuşulup yazılmasını sınırlamayı amaçlayan politikalarının temelinde Kaçar devri aydınlarının geliştirdiği tarih ve kimlik anlayışı vardır.¹⁰⁹⁹ Bu tarih ve kimlik anlayışı Kaçar tarih yazımına da etki etmiştir.

Muzafferüddin Şah (1896-1907) devrinde kaleme alınan *Efzelü't-Tevarih*'te önceki vekayinamelerin aksine Kaçar hanedanının Türk kökeninden bahsedilmemekte, sadece hanedanın Kacar Noyan soyundan geldiği iddiasının doğru olabileceği ifade edilmektedir.¹¹⁰⁰ *Efzelü't-Tevarih* ile birlikte Kaçar tarihi yazımında ilk kez İran'ın kavmen İrani halkına "Farsiyan" denmekte, dahası İran'ın tüm ahalisini işaret edecek şekilde "Ma Farsiyan" yani "Biz Farsiler" tabiri kullanılmaktadır.¹¹⁰¹ Oysaki "Farsiyan" yani "Farsiler" sözü Nasirüddin Şah devri vekayinamelerinde İran'ın güneyindeki Fars eyaleti halkını tarif etmektedir.¹¹⁰² *Efzelü't-Tevarih*'te Osmanlılara Türk milleti, İranlılara Acem milleti ismi verilmektedir.¹¹⁰³ Kaçar tarih yazımında Fars ve Acem kavramlarını kavmî içerikleriyle ve tüm İran halkını tarif edecek şekilde ilk kez kullanan *Efzelü't-Tevarih* müellifinin, Azerbaycan eyaleti nüfusunda çoğunluğu Türklerin teşkil etmelerini de izah etmeye çalışmaktadır. Müellife göre Azerbaycan ahalisi kadim devirlerde bütünüyle "Fars dilli" olup, Zerdüşt Karabağ'da zuhur ederek peygamberliğini ilan etmiştir. İslam'dan sonra Türklerin gelişiyle Azerbaycan ahalisinin ekseriyetini yabancı kökenliler oluşturmuş ve bölgenin Fars dillileri Türkçe konuşmaya mecbur kalmışlardır.¹¹⁰⁴ İran'ın Türk hâkimiyeti öncesi ve sonrası tarihini bütün olarak benimsemiş, hanedanın Türklüğünü ve bu münasebetle iktidarın Türklere aidiyetini vurgulamış, İranileri Tacik ve Tat isimleriyle adlandırıp Acem kavramına kavmî anlam yüklememiş Kaçar yönetim anlayışında meydana gelen değişimi, *Efzelü't-Tevarih*'teki ifadeler ortaya koymaktadır. Fars ve Acem kavramlarının ülke halkının tümünün ismi olarak

¹⁰⁹⁹ Zia-Ebrahimi, "The Uses and Abuses of the "Aryan" Discourse in Iran", s.446, 454, 466-467. Vaziri, *Iran as Imagined Nation*, s.205, 213.

¹¹⁰⁰ Efzelülmülk, *Efzelü't-Tevarih*, s.8.

¹¹⁰¹ Efzelülmülk, *Efzelü't-Tevarih*, s. 267, 270-271.

¹¹⁰² Hurmuci, *Hakayikü'l-Ahbar-ı Nasiri*, s.307. Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri* IX, s.8042.

¹¹⁰³ Efzelülmülk, *Efzelü't-Tevarih*, s.22.

¹¹⁰⁴ Efzelülmülk, *Efzelü't-Tevarih*, s.300.

kullanılmasının yanı sıra Azerbaycan'da nüfus çoğunluğunun Türklerden oluşması dahi hoş karşılanmamakta, Türkler yabancı olarak nitelenmektedir. Türk kökenli Fars milliyetçisi aydınlardan Ahmed Kesrevi'nin, son Kaçar hükümdarı Sultan Ahmed Şah'ın henüz saltanatta bulunduğu 1921 yılında, Azerbaycan halkının aslen İrani olup, dillerinin Türk hâkimiyeti devrinde Türkleştiğini öne sürdüğü malumdur. Azeri sözünü Azerbaycan'ın Türk hâkimiyeti öncesindeki İrani halkının ismi olarak kullanan Kesrevi'ye göre "Azeriler" Türk dilli İranilerdir.¹¹⁰⁵ Mısır'da neşredilen Jön Türk yayınlarından *Türk* gazetesindeki¹¹⁰⁶ 14 Mart 1907 tarihli bir yazı Azerbaycan halkının aslen Türk olmadığı iddiasının daha eskiye gittiğine delalet etmektedir. Gazetede yazıya göre Hindistan'daki İranlılar tarafından neşredilen, ıslahat ve meşrutiyet yanlısı *Hablü'l-metin* gazetesinde çıkan bir makalede Azerbaycan'ın İrani halkının Türk hâkimiyetinde asli dilini kaybettiği dolayısıyla Türk olmadıkları öne sürülmüştür. Kafkasya'da neşredilen *İrşad* gazetesinde¹¹⁰⁷ bu iddiaya tarihi kaynaklardan getirilen delillerle karşı çıkmıştır. *Türk* gazetesi *İrşad*'daki makaleyi iktibas ederek İran'da yükselen Türk karşıtlığına dikkat çekmektedir.¹¹⁰⁸ *Efzelü't-Tevarih*'teki ifadeler, ıslahat ve meşrutiyet yanlısı *Hablü'l-metin*'inin ve Ahmed Kesrevi'nin ileri sürdüğü iddialar Kaçar hanedanının yıkılışı arefesinde Türk karşıtı bir kimlik anlayışının kazandığı kuvveti göstermektedir. Bu anlayışın Kaçar hanedanının meşruiyetini zedelediği rahatlıkla tahmin edilebilir.

Kaçar tarih yazıcılığında hanedanın kökenine ve ülkenin kadim tarihine dair üretilen söylem, Kaçar idaresinin tarih anlayışına ve hanedan için meşruiyet inşası amacına dayanmıştır. Buna mukabil ülke topraklarını yabancı devletlere karşı koruyamayan, tebaayı kanuna dayalı bir yönetimle asgari huzur ve emniyet içinde yaşatamayan Kaçar idaresine muhalif aydınların geliştirdiği tarih ve kimlik anlayışı Kaçar hanedanının meşruiyetini sarsacak bir vasıf kazanmıştır. Hanedanın sonuna yaklaşıırken Kaçar tarih yazımında geleneksel tarih anlayışı değil aydınların geliştirdikleri tarih anlayışı baskın gelmiştir. *Efzelü't-Tevarih*'te yazılanlar, hanedan Türk kökenli iken ahalinin Fars ve Acem olarak adlandırılmasının, Azerbaycan'da

¹¹⁰⁵ Bilgehan A. Gökdağ-M. Rıza Heyet, "İran Türklerinde Kimlik Meselesi", s.56, *bilig*, Sayı:30, 2004, s.51-82.

¹¹⁰⁶ Türkçülüğün gelişiminde önemli bir yeri olan *Türk* gazetesi hakkında bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, Oxford University Press, Oxford, 2001, s.62-73.

¹¹⁰⁷ Rusya Meşrutiyet Devrimi'nden sonra Kafkasya'da neşredilen Türk süreli yayınlarından *İrşad* hakkında bkz. A. Holly Shissler, *Between Two Empires*, I. B. Tauris, New York, 2002, s.131-132.

¹¹⁰⁸ Semercioğlu, *Osmanlı-Türk Basınında İran Meşrutiyet Devrimi*, s.109-110. *Türk*'teki yazı için bkz. *Türk*, 14 Mart 1907, No. 158, s. 1.

yaşayan Türklerin kökenleri hakkında mevcut vaziyete aykırı düşebilecek iddiaların dile getirilmesinin hanedanın meşruiyetine vereceği zararı, Kaçarların kavrayamadığını göstermektedir.

Kaçar hanedanı Türk olmasına rağmen, Türk kökenliler de dâhil Kaçar devri aydınlarının Türk unsurunu dışlayan ve İslam öncesi İran tarihini esas alan bir tarih ve kimlik anlayışı geliştirmesinin nedeni üzerinde de durulmalıdır. Ülkenin yazılı edebi dili ile devletin idari dilinin Farsça olmasından dolayı aydınlar tarafından Farsçanın taşıyıcısı olduğu kültürü merkeze alan bir tarih ve kimlik anlayışı geliştirildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁰⁹ Kaçarlar devrinde idarede Farsça kullanılmış, matbaayla Farsça edebi eserler çoğaltılmış, resmî gazeteler Farsça çıkarılmıştır.¹¹¹⁰ Batılı eserler Farsçaya çevrilmiştir.¹¹¹¹ Az sayıdaki Türkçe gazete Farsça gazeteler karşısında tutunamamıştır.¹¹¹² Farsçayla yoğrulan aydınlar tarafından *Şahname* gibi edebi ve tarihî kaynakların kadim İran'a dair anlatıları temelinde, çok eskilerde kalmış parlak bir medeniyetin kaybedildiği düşüncesi işlenmiştir. Onları bu düşünceye sevk eden sebeplerden biri Avrupalı Şarkiyatçıların İslam öncesi İran tarihine dair eserleridir. İran'ın mahrum kaldığı değerlerin hem İslam öncesi İranında hem de o günün Avrupasında mevcut olduğu fikri doğmuştur. İslam öncesi İran hanedanları özlenen adaletle özdeşleştirilirken Kaçarlar zulmün ve geri kalmışlığın sembolü hâline gelmiştir. İran'ın Aryan ırkının vatanı olduğuna dair düşünceler de bu dönemde İran'a girdiği gibi millet kavramı Kaçar vekayinamelerindeki anlamından farklı olarak aynı dili konuşan insanları tarif eden bir içerik kazanmaya başlamıştır. İran söz konusu olduğunda bu dil Farsça olmaktadır.¹¹¹³ İslahat ve meşrutiyet hareketinin en etkili yayınlarından *Hablü'l-metin*'in, Azerbaycan sakinlerinin aslen Türk olmadıkları iddiasını sütunlarına taşıması bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Türk unsurunu dışlayan kimlik anlayışının doğmasının nedeni Kaçar devrinin edebi ve idari dilinin Farsça olması iken, Farsçanın edebiyatın ve idarenin esas dili

¹¹⁰⁹ Farsçanın idari ve edebi dil olmasından dolayı Türk yüksek zümresi arasında Farsça edebiyatın daha tercih edilir olduğu ve Türk kökenli ıslahatçı aydınların eserlerini Farsça kaleme aldıkları hakkında doğrudan bir gözlem için bkz. Mehmet Emin Resulzade, *İran Türkleri*, s.17, 31-32, Haz. Yavuz Akpınar-İrfan Murat Yıldırım-Selahattin Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993.

¹¹¹⁰ Peter Avery, "Printing, The Press and Literature in Modern Iran", s.819-821.

¹¹¹¹ Kaçar devri tercüme faaliyetleri için bkz. Ahmed Muhsini-Arsine Haçaturyan Seradehi, "Nohzet-i Tercüme Der Asr-ı Kacar", *Peyam-ı Baharistan*, Şomare-i 11, 1390, s.788-797.

¹¹¹² Vaziri, *Iran as Imagined Nation*, s.190.

¹¹¹³ Aydınların fikirleri hakkında bkz. Zia-Ebrahimi, "The Uses and Abuses of the "Aryan" Discourse in Iran", s.464-467. Vaziri, *Iran as Imagined Nation*, s.164-169. Kashani-Sabet, *Frontier Fictions Shaping the Iranian Nation, 1804- 1946*, s.42-52.

olarak kalmasının nedeni ise Tebriz'den Tahran'a uzanan sahanın sakinleri hariç şehirli nüfusun çoğunlukla Farsça konuşanlardan müteşekkil olmasıdır.¹¹¹⁴ Çoğunluğunu Türklerin teşkil ettiği göçebe nüfusunda durum tam tersinedir.¹¹¹⁵ Kaçar tarihi boyunca İran'a gelen yabancı seyyahların kayıtları ülkenin kavmî terkihi ile Farsça ve Türkçenin karşılıklı konumlarına dair veriler bakımından zengindir. Bu verilere göre Kaçarlar devrinde Türk kökenli boy mensupları dillerini ve "İskit" atalarının adetlerini muhafaza etmekte aynı zamanda ülkenin soylu tabakasını oluşturmaktadırlar.¹¹¹⁶ Orduyu ve soylu tabakasını Türkler oluşturduğu gibi hükümdar da "Persian" değil Türktür. Azerbaycan ahalisi Türk kökenlidir ve Türkçe konuşur. Fakat Farsça idarenin ve ticaretin dilidir.¹¹¹⁷ Azerbaycan'da konuşulan Türkçe Erzurum'da konuşulana benzemektedir ve eyalete hâkimdir. İran'da dinin dili Arapça, edebiyatın dili Farsçadır. Türkçe Tebriz-Tahran-Hemedan arasındaki mıntıkada ve ülkenin kuzeyinde hâkim dildir. Farsça güney mıntikasının hâkim dili olsa da konuşulurluğu Türkçe aleyhine artmaktadır.¹¹¹⁸ Azerbaycan'ın ve ülkenin kuzeyinin hâkim dili Türkçe, yazışma dili olarak kullanılmamaktadır.¹¹¹⁹ Azerbaycan'da ve Azerbaycan'dan Kazvin'e dek uzanan mıntıkada Türkçe hâkimdir. Ülkenin merkezî ve güney bölgelerindeki Türk boyları da dillerini korumuştur. Hanedan mensupları kendi aralarında Türkçe konuşur ancak resmî törenlerde kullanılan dil Farsçadır.¹¹²⁰ Güney mıntıklarına hâkim olan Farsça ile kuzeyde yaygın Türkçe ülkenin en çok konuşulan dilleridir.¹¹²¹ Türkçenin baskınlığı Tahran'ın hemen kuzeybatısındaki Kazvin'de son bulmaktadır.¹¹²² Farsça ülkenin milli ve edebi dilidir.¹¹²³

Kaçar vekayinamelerinde de Farsçanın hâkimiyetini tebarüz ettiren kayıtlar vardır. Bu kayıtların en ilginç Nasirüddin Şah (1848-1896) devri vekayinamesi *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri*'dedir. Muhammed Şah (1834-1848) devrinde Gürgân ve Horasan Türkmenleri üzerine sevk edilen ordunun hareketi tasvir edilirken "Türkân-ı

¹¹¹⁴ Azerbaycan haricindeki İran arazisinde yaşayan Türklerin çoğunlukla kırsal ve göçebe bir kitle oldukları hakkında Resulzade, *İran Türkleri*, s.11-14.

¹¹¹⁵ Kaçar devri boyları hakkında bkz. Richard Tapper, "The Tribes in Eighteenth and Nineteenth Century Iran", *The Cambridge History of Iran*, Vol.7, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 506-541.

¹¹¹⁶ Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, s.44.

¹¹¹⁷ Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia II*, s.163-164.

¹¹¹⁸ Southgate, *A Narrative of a Tour in Turkey and Persia II*, s.7-8, 55-56, 99.

¹¹¹⁹ Perkins, *A Residence of Eight Years in Persia*, s.223-224.

¹¹²⁰ Sheil, *Glimpses of Life and Manners In Persia*, s.93-95.

¹¹²¹ Basset, *Persia The Land of Imams*, s.256-257.

¹¹²² Stewart, *Through Persia in Disguise*, s.218.

¹¹²³ Shedd, *Historical Sketch of the Missions in Persia*, s.5.

Parsiguy” yani “Farsça konuşan Türkler”in, etraflarına Semerkand Soğdlarının gayretini saçtıkları kayıtlıdır.¹¹²⁴ Çoğunluğu Türk boylarına mensup askerlerden müteşekkil Kaçar ordusunun Farsça konuşan Türkler şeklinde nitelenmesinden Farsçanın orduda hâkim olduğu neticesini çıkarmak doğru olmaz. Türk oldukları belirtilen ordu efradının, üzerine sefer ettiği Türkmenlerden Farsça ile ilişkilendirilerek ayrıldığı düşünülebilir. Yani merkezin çevreden farkı Farsça öne çıkarılarak gösterilmektedir. Vekayinamedeki kaydı daha da ilginç kılan husus Kaçar ordusu ile Türkistan’ın asırlar öncesindeki İrani halkı Soğdlar arasında bağlantı kurulmasıdır. Yine Nasirüddin Şah devrinde kaleme alınmış *Tarih-i Azodi*’deki bir kayıt hanedanın Türkçeye bakışını ortaya koymaktadır zira *Tarih-i Azodi*’nin müellifi Feth Ali Şah’ın oğullarındandır.¹¹²⁵ Şehzade eserinde Feth Ali Şah’ın adet üzere emirlerini yüksek sesle Türkçe verdiğini yazar ve Kaçarlara mensup bir beyyle Türkçe sohbetini aktarır. Aralarındaki konuşmayı Türkçe kaydettikten sonra Kaçarların “boylarının dilini” korumada ne kadar hassas olduklarının böylece anlaşılabileceğini belirtir.¹¹²⁶ Eserini Farsça telif eden Kaçar şehzadesinin nazarında belli ki Türkçe ancak boy dilidir ve Şah’ın maiyetiyle Türkçe konuşması kayda değer bir durumdur. Muzafferüddin Şah devrinde kaleme alınan *Miratü’l-Vekayi-i Muzafferi*’de İran’da konuşulan diller hakkında malumat verilir. Bu malumata göre İran’da çeşitli diller konuşulmakla beraber ülkenin asli dili “Acemî dili”dir. Azerbaycan’ın tüm beldelerinde “Türkî-i Azerbaycanî” konuşulur. Horasan’da “Türkî” ve “Farsî” yaygındır. “Türkî” İran’ın muhtelif beldelerine yayılmıştır. Kimi şehirlerde “Türkî-i Osmanî” de kullanılır.¹¹²⁷ Farsçaya “Acemî” ve “Farsî” denirken Türkçenin sadece “Türkî” ismiyle anılması önceki vekayinamelerdeki adlandırmalarla uyum içindedir. Türkçenin iki lehçesi “Azerbaycan Türkçesi” ve “Osmanlı Türkçesi” anlamlarındaki tabirlerle zikredilmektedir. Ülkenin asıl dilinin Farsça olup Türkçenin de yaygın olarak konuşulduğu bilgisi ise yabancı gözlemcilerin meseleye dair verileriyle uyumludur.¹¹²⁸

Asırlarca birlikte yaşayan Türk ve İraniler arasında Kaçarlar döneminde bir gerginlik veya düşmanlığın emarelerinin olup olmadığına da değinilmelidir. *Farsname-i Nasiri* Muhammed Şah’ın Şiraz’da şahlığını ilan eden amcası Hüseyin Ali

¹¹²⁴ Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri* X, s.8186.

¹¹²⁵ Kaydari, *Tedaviim ve Tahavvül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, s.171.

¹¹²⁶ Azodüddevele, *Tarih-i Azodi*, s.93.

¹¹²⁷ Sıddikülmemalik, *Miratü’l-Vekayi-i Muzafferi*, s.153-154.

¹¹²⁸ Yabancılar tarafından Türkçenin yaygınlığını gösteren daha fazla veri için bkz. Musalı, “Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine”, s.141-150.

Mirza üzerine sevk edilen ordunun Şiraz halkında yarattığı korkuya değinmektedir. Vekayinameye göre Şiraz halkı Muhammed Şah'ın Farsça bilmeyen “Azerbaycan Türkü” ordusunun katliam ve yağma yapacağından korkmuştur.¹¹²⁹ İngiliz diplomat ve şarkiyatçı H. Rawlinson İngiltere ve Rusya'nın Asya'daki rekabetini incelediği eserinde, Türkler ve İraniler arasındaki gerilimin Muhammed Şah devrinde İngiltere'nin istifade edebileceği bir seviyeye tırmandığını gözlemlemiştir. Rawlinson'a göre Muhammed Şah'ın tahta çıkışından evvel, Feth Ali Şah'ın saltanatının son yıllarında, Velihaht Abbas Mirza'nın idaresinde ülkenin güneydoğusudaki ve Horasan'daki itaatsizliklerin sonlandırılması için gerçekleştirilen seferle Türk unsurunun varlığı ülke genelinde daha hissedilir hâle gelmişti. Muhammed Şah tahta çıktıktan sonra veliahtlığı esnasında Tebriz'deki maiyeti iktidar makamlarına getirilmiş, eyaletlere Türk valileri atanmış ve Türk birlikleri konuşlandırılmıştı. Türkler ile İraniler arasında muhtemelen eskiden beri mevcut olan münafaret gelir kaynaklarının Türklerin eline geçmesiyle daha da artmıştı. Herat seferinin başarısızlıkla sonuçlanmasının mesuliyeti Türk idarecilere yüklenmişti. Herat seferinden sonra Basra Körfezi'ne gönderilen İngiliz donanması İsfahan ve Şiraz'ın İrani ahalisi arasında korkuya neden olmamış bilakis İngilizlerin desteğiyle Türklere karşı kuvvetlenecekleri hissini doğurmuştu. Zend hanedanının hayatta kalan mensuplarından birinin hükümdar adayı olarak öne çıkarılması hâlinde İranilerden destek alınabilirdi. İran yabancıların istilasındaki bir ülke görünümü arz etse de eserin kaleme alındığı Nasırüddin Şah devrinde İranilerin Türklere karşı ayaklanmaları mümkün değildi.¹¹³⁰ Rawlinson'un Feth Ali Şah devri ile Muhammed Şah devri idarecilerinin kökenlerine dair mukayesesi tarihî gerçekliği yansıtmamaktadır. Zira Feth Ali Şah devrinde eyalet valiliklerinin büyük bölümü Kaçar şehzadelerine tevdi edilmiştir. Dolayısıyla Muhammed Şah'ın Azerbaycan'daki maiyetini iktidara taşıması idarede Türklerin ağırlığının daha da arttığı anlamına gelmez. Ancak Muhammed Şah devrinden itibaren baskıcı valiler ile halk arasındaki gerilimlerin İraniler arasında Türk karşıtı hisleri tahrik ettiği tahmin edilebilir. Zira daha önce izahına çalışıldığı üzere Kaçar idaresi eyaletlerde valileri denetleyememiş, halkın ağır vergilerle mağdur olmasını önleyememiştir.¹¹³¹ Dolayısıyla Rawlinson'un Türk-İrani

¹¹²⁹ Fesai, *Farsname-i Nasri*, s.764.

¹¹³⁰ Henry Rawlinson, *England and Russia in the East*, John Murray, London, 1875, s.60-61, 71-72.

¹¹³¹ Feth Ali Şah devrinden itibaren eyaletlere tayin edilen şehzadeler üzerinde merkezî denetimin zayıflığına dair bkz. Meredith, “Early Qajar Administration: An Analysis of Its Development and

münafereci olarak sunduğu hadise aslında kökeni ne olursa olsun bütün halkın Kaçar idaresinden rahatsızlığının İraniler nezdindeki algılanışı olarak yorumlanabilir. Rawlinson bu durumun İngiltere'ye fırsat sunduğunu tespit etmiştir. Nitekim İngiltere Muhammed Ali Şah'ın 1908'de Meclis'i dağıtmasıyla başlayan devrimin ikinci safhasında tam da Rawlinson'un çizdiği doğrultuda hareket etmiş, Zend hanedanının hayatta kalan mensuplarından birini değil ülkenin güneyindeki İrani kökenli Bahtiyari aşiretini desteklemiştir. Bahtiyeriler kuzeyden gelen ihtilalcilerle birlikte Tahran'a girerek Muhammed Ali Şah'ı devirmişlerdir.¹¹³²

Sağlam bir idare kurarak halkı kendisine raptedemeyen Kaçarların, Nasırüddin Şah devrinden beri aydınların geliştirdikleri tarih ve kimlik anlayışına mukabele etmek bir yana Muzafferüddin Şah devrine gelindiğinde, Türk karşıtı kimlik ve tarih anlayışını benimsedikleri yukarıda değinildiği üzere *Efzelü't-Tevarih*'ten anlaşılmaktadır. Aydınlar yeni kimlik anlayışını geliştirirken Avrupa'da doğan Şarkiyatçılığın kadim İran tarihine dair buluşlarından fazlasıyla etkilenmişlerdir. Bu şarkiyatçılardan biri de İranilerin Türklerin iktidarı nedeniyle hissettikleri rahatsızlığın değerlendirilebileceğini yazan H. Rawlinson'dur.¹¹³³ Lakin Kaçarlar devrinde bir hayli zayıf kalmakla beraber, Şarkiyatçılıktan Türk tarihini merkeze alan bir kimlik ve tarih anlayışının geliştirilmesi yolunda da istifade edildiğini gösteren eserler vardır. Nasırüddin Şah devri vekayinamelerinden *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* ve *Miratü'l-Büldan*'ın müellifi Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana, aralarında H. Rawlinson'un da bulunduğu Batılı âlimlerin araştırmalarına istinaden İran'ın İslam öncesi hanedanlarından Partlar hakkında *Dürerü't-Tican fi Beniü'l-Eşkan* başlıklı bir eser kaleme almıştır. İtimadüssaltana bu eserinde Partların Turani bir kavim olan İskitlerin soyundan geldiğini, İskitlerin ise Türk olduğunu yazar.¹¹³⁴ Daha da şaşırtıcı bir biçimde Kaçar hanedanının Partların soyundan geldiğini öne sürer. Vekayinamelerinde bu görüşü dillendirmeyen İtimadüssaltana'nın Kaçar hanedanının İran'daki mevcudiyetini çok eskilere taşımak istediği açıktır.¹¹³⁵ İtimadüssaltana

Functions", s.66-70. Ayrıca bkz. Doktor Gulamrıza Verheram, *Nizam-ı Siyasi ve Sazmanha-i İctima-i İran Der Asr-ı Kacar*, s.89-92.

¹¹³² Bahtiyari aşiretinin reisi ve İran Meşrutiyet Devrimi'nin önderlerinden Serdar Esad Bahtiyari'nin İngiltere tarafından yönlendirildiği hususunda bkz. Safai, *Tarih-i Meşrutiyet Be Rivayet-i Esnad*, s.590-592. Bahtiyarilerin kendi hanedanlarını kurmayı hedefledikleri iddiası için bkz. Gulamrıza İnsafpur, *İran ve İrani Be Tahkik Der Sed Sefername-i Harici*, Kitabfuruşi-i Zevar, 1363, s.369.

¹¹³³ Vaziri, *Iran as Imagined Nation*, s.103.

¹¹³⁴ İtimadüssaltana, *Dürerü't-Tican fi Tarih-i Beniü'l-Eşkan*, s.26-27, 99-100, 106-107.

¹¹³⁵ Kondo, "How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy", s.283.

1895'te Türk ve İran tarihlerini nasıl algıladığını ortaya koyan *Halise* isimli bir eser de vermiştir. *Halise* İran'ın Acem ve Türk hükümdarlarının toplanarak Kaçar devri sadrazamlarını sorguya çektikleri bir kurgudur. Müellif hükümdarların toplantıya gelişlerini tasvir ederken kimlik ve tarih anlayışını aksettirir. Bu tasvire göre toplantıya gelen ilk hükümdar Keyhüsrev'dir. Annesi Medlere mensup olduğundan kendisi uzun boylu ve ak tenlidir. Onu takip eden Dara'nın annesi saf İranidir. Türklerle karışmadığından gayet kısa boylu ve esmer tenlidir. Keyhüsrev ve Dara'nın ardından Part hanedanı kurucusu Eşk'in gelişiyle müzisyenler cenk havaları icra etmeye başlar. Eşk, Türk ve Fars arasındaki düşmanlık nedeniyle onlara hürmet etmeden yerine oturur. Sasani hükümdarları Erdeşir ve Anuşirvan ise Eşk'e değil Keyhüsrev ve Dana'ya saygılarını sunarlar. Sasani hükümdarlarından sonra yeşil sarıklı biri gelir. Kanında Türklük ve Araplık vardır. Onun gelişiyle İslam'a ve Müslümanlara uygun havalar çalınmaya başlar. Gelen İsmail Bahadır Han yani Şah İsmail Safevi'dir. Dört Acem padişahından yüz çevirerek Eşk'in tarafına yönelir lakin ona da yakınlık göstermez. Bu tavrının nedeni annesinin Akkoyunlu Türk şehriyarlarının kızı olması ve önceki hükümdarların tümünün aksine putperest olmamasıdır. Şah İsmail'in akabinde Türk tacı giyen biri gelir ve Şah İsmail'e hürmet eder. Fakat Şah İsmail ona sıcaklık göstermez. Gelen Nadir Şah Afşar'dır. Son gelenin büyüklüğü ve celadeti ise hepsinin dikkatini çeker. Ancak o hiçbirine bakmadan Türk hükümdarlarının yanına geçer. Müzisyenler Kaçar Şahı Türk Muhammed Şah diyerek şarkı söylemeye başlayınca gelenin Aga Muhammed Han olduğu anlaşılır. Böylece dördü Acem, dördü Türk sekiz hükümdar toplanarak sadrazamları sorgulamaya girişirler.¹¹³⁶ İtimadüssaltana'nın kaleme aldığı bu eserden sadece Partları değil Medleri de Türk saydığı anlaşılmaktadır. Türk ve İraniler için iki farklı dış görünüş çizmektedir. Türk ve İrani hükümdarların birbirlerine soğuk davranarak ayrı taraflarda oturur hâlde tasvir edilmeleri dikkat çekicidir. İtimadüssaltana İran tarihini İslam öncesi devirlerden Kaçarlara dek bir bütün hâlinde benimseyen Kaçar idaresinin yaklaşımı ile Türklerin İran'daki siyasi hâkimiyetini İslam öncesi dönemlere çıkarmaya matuf şahsi görüşünü birleştirmektedir.

Nasırüddin Şah (1848-1896) devrinin sonuna yaklaşılırken Kaçarların Part soyundan geldikleri düşüncesinin revaç bulmaya başladığını gösteren bir eser daha

¹¹³⁶ İtimadüssaltana, *Halise Meşhur Be Habname*, s.1-13.

vardır.¹¹³⁷ Nasırüddin Şah'a ithafen Arapça yazılıp Farsçaya tercüme edilen, müellifi belirsiz, *Hakikatü'l-Ahbar fî Ahval-i Âl-i Kacar* isimli eserde yalnızca Kaçarların soyunun Partlara bağlanmasıyla yetinilmez Türklerin umumi tarihi ile ilgili bir anlatı üretilir. Mukaddimede İran ve "Rum" yani Kaçar ve Osmanlı sultanlarının mensup oldukları "cesur ve necip Türk kavmi"nin tarih boyunca 154 hanedan ve 1634 hükümdar çıkarıp Asya, Avrupa ve Afrika'da hüküm sürdükleri belirtilir. Kaçarların kökeni ile Kaçar boyunun tarihinin iki ayrı bölümde anlatıldığı eserde yazılanlara nazaran Kaçarların Kacar veya Karaçar noyanların soyundan geldikleri, Celayirlilere mensup oldukları, Hülagü Han tarafından Şam mıntikasına yerleştirildiklerine dair Kaçar vekayinamelerinde ileri sürülen iddialar doğru değildir. Kaçarlar Afşarlara mensuptur zira eserin kaleme alındığı vakitte Ankara'da "Kacar" ismiyle yaşayıp Kaçar hanedanı ile akrabalıkları dolayısıyla iftihar eden bir Afşar topluluğu vardır. Bir kısmı burada kalan Kaçarlar Emir Timur tarafından Türkistan'a götürülürlerken Safevi şeyhi Sadreddin'in ricasıyla serbest bırakılmışlar, Azerbaycan ve Erran'a yerleşmişlerdir. Şah İsmail'i destekleyen yedi Kızılbaş boyundan biridirler. Kaçar boyunun dâhil olduğu Halep ve Şam Türkmenleri Abbasilerin hizmetinde bulunmuşlar, Haçlılarla savaşmışlardır. Afşarların da aralarında bulunduğu Türkmenlerin Halep, Şam ve Anadoludaki mevcudiyetleri Emir Timur'dan, Hülagü Han'dan ve Selçuklulardan eskidir. Türkmenlerin Şam ve Anadolu'ya gelişleri ise Turan'dan çıktıkları devirlere uzanır. "Cesur Türk milleti"nin tarihine bakıldığında Turaniler yaradılışın 2916. senesinden ve Hicret'ten önce 3300. yılından beri İran ve Anadolu'dadırlar. Med, Part, İskit ve Masagetler Turanidirler. Turanilerin atası ise Oğuz Han'dır. Kaçar boyu, Part şehzadelerinden ve Oğuz Han'ın torunlarından birinin soyundandır.¹¹³⁸ Müellifi tespit edilemeyen eserde Türkler hakkındaki övgüler barizdir. Türklerden çıkan hanedan ve hükümdarların sayısının verilmesinin yine, hâkimiyetin Türklere ait olması gerektiği düşüncesi ile ilgisi olmalıdır. Kaçar vekayinamelerinin hanedanın kökenine dair iddiaları tümenden reddedilmekte yalnızca Emir Timur tarafından Anadolu'dan götürülürlerken Safevi tekkesinin tavassutuyla serbest bırakıldıkları doğrulanmaktadır. Kaçarlar Partlara bağlanırken, Partlar Turani oldukları öne sürülen diğer topluluklarla birlikte Oğuz Han'a bağlanmaktadır.

¹¹³⁷ Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'nın Partlara yaklaşımında bu eserin de etkili olduğu hususunda bkz. Kondo, "How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy", s.283.

¹¹³⁸ Bir hayli özetlenerek aktarılan bu anlatı için bkz. *Hakikatü'l-Ahbar fî Ahval-i Âl-i Kacar*.

Turanilerin İran'daki mevcudiyetlerinin çok eski tarihlere çıkarılmasının, İran'daki Türk hâkimiyetine tarihsel dayanak bulunması kaygısından kaynaklandığı söylenebilir.

Kaçarların ve Türklerin tarihi ile modern tarih araştırmalarının Kaçar hanedanının mühim bir simasının dikkatini çektiği görülmektedir. Nasırüddin Şah'ın en büyük oğlu, veliahtlığın ve tahtın ihtiraslı talibi Şehzade Sultan Mesud Mirza Zıllüssultan hicri 1323 (1905-1906) yılında telif ettiği hatıratında Kaçarların ve Türklerin tarihine geniş yer ayırmıştır. Sultan Mesud Mirza'ya göre Kaçarlar Türkmen ve Türk'tür. Türklerin kökenleri ile ilgili kesin bir görüşe varmak mümkün değildir. Kimi tarihçilere göre "Hayatile" (Akhunlar) bir Türk kavmidir. Sasani hükümdarına yardım için İran'a gelen Hayatile'den kalabalık bir kitle burada kalmıştır. Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana "İran Türkleri"nin "Eşkani" (Part) bakiyesi olduğunu öne sürmektedir. Türklerin Hz. İsa'nın soyundan olduklarını iddia edenler de vardır. Selçuk Bey'in torunu Çağrı Bey Anadolu'ya sefer ettiğinde Türkmenlerden bir zümreyle karşılaşmıştır. Bu durum Anadolu Türkmenlerinin Selçuklulardan önce burada olduklarını ispat eder. Abbasilerin hizmetinde Türklerin bulunması İran'daki Türk varlığının Selçuklu öncesine uzandığının delilidir. Kaçarların da içinde yer aldığı Diyarbakır ve Elbistan Türkmenlerinin Hayatile'nin mi Eşkanilerin mi bakiyesi oldukları meselesi çözüme kavuşturulamamıştır. Emir Timur'un Türkistan'a geri götürürken Safevi şeyhinin ricasıyla serbest bıraktığı yedi Kızılbaş boyunun ilki Kaçarlardır. Akkoyunlular Kaçarlara mensuptur. Şah İsmail'in destekçilerinden olan Kaçarlar Safevi Devleti'ne hiç ihahet etmemişlerdir. Ülkeyi düşmanlardan temizleyen Şah Abbas İrevan, Gence, Merv ve Esterabad'ın idarelerini Kaçarlara vermiştir. Kaçarlar ya Eşkanilerin ya Hayatilenin ya da Tatarların bakiyesi olan Türklerdendir. Hatıratında Türk tarihine dair geniş malumatını sergileyen şehzade, kendisinin "Kaçar-ı Akkoyunlu" taifesinden olduğu düşüncesindedir.¹¹³⁹ Yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla Sultan Mesud Mirza da Türklerin İran ve Anadolu'daki varlığının eskiliğini vurgulama amacı gütmektedir. Fakat *Hakikatü'l-Ahbar fi Ahval-i Âl-i Kacar* müellifinden farklı olarak Hicret'ten önceki 3300 yılına dek geriye gitmez. Türklerin İran'daki mevcudiyetlerinin en eski Part devrinde götürülebileceğini, diğer ihtimalin Akhunlar devri olabileceğini öne sürer. Türk varlığının Selçuklulardan eskiye gittiğini belirtmekle birlikte Kaçarların içinde bulunduğu Türk zümrelerinin İlhanlılarla birlikte

¹¹³⁹ Şehzadenin tarih görüşü için bkz. Zıllüssultan, *Hatırat-ı Zıllüssultan* I. s.24-50.

bölgeye gelmiş olabileceklerini de söyler. Akkoyunluların Kaçarlara mensup oldukları, Kaçarların ise Safevi tekkesinin ricasıyla serbest bırakılan Kızılbaş boylarından oldukları, Şah Abbas'ın Kaçarları Azerbaycan, Horasan ve Esterabad'da görevlendirildikleri Kaçar vekayinamelerinin iddiaları olup şehzade tarafından tasdik edilmektedir.

Muhteviyatları özetlenerek yorumlanan yukarıdaki eserler Türk tarihini merkeze alan modern bir tarih ve kimlik anlayışı geliştirilmesine yönelik çabalar olarak değerlendirilebilirler. Avrupa Şarkiyatçılığının bulgularından yararlanılması bakımından Kaçar tarih yazımının kökene ve tarihe dayalı meşruiyet anlayışındaki değişimin bir yönünü göstermektedirler. Lakin bu değişimin esas ve belirleyici yönü İslam ve Türk hâkimiyeti öncesi İran'ı merkeze alan tarih ve kimlik anlayışıdır ki *Efzelü't-tevarih*'in gösterdiği kadarıyla Kaçar tarih yazımını da tesirine almıştır. *Efzelü't-tevarih* müellifi eseri münasebetiyle bizzat Muzafferüddin Şah (1896-1907) tarafından taltif edilmiştir.¹¹⁴⁰

Kaçar hanedanının 1925'te nihayete erip Rıza Şah Pehlevi'nin saltanata seçilmesiyle İran'da Fars kimliğinin yerleştirilmesi hedeflenmiştir. İslam öncesi İran tarihinin idealize edilmesi sürdürülmüş, Aryan ırkı vurgusu öne çıkarılmıştır. Farsça haricindeki dillerde neşriyat yasaklanmıştır. Pehlevi idaresine miras kalan bu tarih ve kimlik anlayışı Kaçar devri aydınlarının ürünüdür.¹¹⁴¹ Bu nedenle yukarıda örnekleri sunulan, modern Şarkiyatın bulgularından Türk tarihini yeniden yorumlamaya dönük çalışmaların neticesiz kaldığı açıktır.

¹¹⁴⁰ Kaydari, *Tedavüm ve Tahavvül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, s.296-297.

¹¹⁴¹ Rıza Şah'ın idaresinde benimsenen kimlik anlayışı hakkında bkz. Sarıkaya, *Tarihî ve Jeopolotiki Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, s.87-98.

4. SONUÇ

Kaçar hanedanının İran'ı yönettiği devir İngiltere ve Rusya'nın paylaşım kavgasının şiddetlendiği bir zamana tesadüf etti. Askerî gücü bu iki devlete karşı koyacak seviyede bulunmayan Kaçar Devleti'nin Kafkasya ve Herat'a yönelik emelleri tahakkuk etmediği gibi İran, Meşrutiyet Devrimi sırasında yabancı işgaliyle yüz yüze geldi. Kaçar tarihi boyunca İran üzerinde İngiltere ve Rusya'nın iktisadi baskısı yoğun oldu. Meşrutiyet Devrimi'nin yaşanmasında bu baskının payı büyüktü. Dışarıdan gelen zorlayıcı tesirlerle birlikte Kaçar hanedanı, ülkenin dâhili şartlarından kaynaklanan bir meşruiyet buhranı içinde kalmıştı. Şii fikhî imamet kuramından dolayı saltanatın dinî meşruiyetini bir hayli aşındırıyordu. Mezheben sahip olduğu yetkilerle ulema toplum üzerinde devlete nazaran daha nüfuzluydu. İdarenin kural ve kanuna dayalı olmaması, keyfi uygulamaların önünü açıyor, halk devlet karşısında ulemaya müracaat ediyordu. Aydınların modern dünyanın gerekliliklerini ülkelerinde göremeyişlerinden ötürü idareye muhalefete başlamalarıyla Kaçar hanedanı karşısındaki muhalefetin toplumsal ve düşünsel yapısı oluştu.

Kaçar idaresi meşruiyetini tarih yazımı vasıtasıyla inşa çabalarken kuşkusuz hanedana itibar ve hükümdarların kararlarına gerekçe kazandıracak bir söylem üretmiştir. Bu söylem idarenin haline çalıştığı sorunların ne olduğunu da göstermektedir. Kaçar tarih yazımında ele alınan meselelerin ilki, hanedanın kurulmasıyla Kaçar boyunun iktidar mücadelesine atılması arasındaki zamanda, hanedanın kurucusunun siyasi faaliyette bulunan dedesinin, babasının ve kardeşinin hangi vasıflarla sunulacağıdır. Vekayinameler Aga Muhammed Han'ın dedesi Feth Ali Han'ın Safevi hanedanını ayakta tutmak için gayret eden bir boy beyi olduğunu öne çıkarırlar. Babası Muhammed Hasan Han'ı hükümdar olarak anmakla birlikte hanedanın kurucusu olmadığını, oğlu için tasvir ettiklerine benzer bir cülus törenini onun için tasvir etmeyerek belli ederler. Kardeşi Hüseyin Kulu Han'ı cesaretiyle anarlar. Hanedanın kurucusunun Aga Muhammed Han olduğunu ise gerek tasvir ettikleri cülus törenleriyle gerekse de Allah'ın gölgesi anlamındaki zillullah unvanını ilk kez onun için kullanarak belli ederler. Çalışma kapsamında değerlendirilen kimi

akademik çalışmalarda Aga Muhammed Han'ın dedesinin hükümdar unvanlarıyla anıldığı ve bu nedenle Kaçarların iktidarı Safevilerden kesintisiz devraldıkları düşüncesini taşıdıkları iddiasının yanlışlığı böylelikle tespit edilmiştir.

Kaçar hanedanında veraset usulü ciddi sorunlara yol açmıştır. Hanedanın ikinci hükümdarı Feth Ali Şah'ın veliaht oğlu Abbas Mirza'nın kendisinden önce vefatıyla torunu Muhammed Şah'ı veliaht ilan etmesi diğer oğullarının tepkisini doğurmuştur. Vekayinamelerin çoğu Abbas Mirza'nın veliahtlığının Kaçar boyunun muhasım iki kolunu birleştirmeyi hedefleyen Aga Muhammed Han'ın kararı olduğu hususunda mutabıktırlar. Ancak Aga Muhammed Han'a atfedilen vasiyetin, Muhammed Şah ile Nasırüddin Şah'ı da kapsadığına dair nakillerinin gerçeği yansıttığı kuşkuludur. Veraset meselesi Nasırüddin Şah'ın oğlu Muzafferüddin Şah'ın tahta çıkışına dek yoğun bir biçimde gündemde kalmıştır. Vekayinamelerin veliaht tayinlerini gerekçelendirirken Şii inancında imametın intikali veya Cengiz Han, Emir Timur ve Şah Abbas gibi tarihi şahsiyetlerin kararları gibi dinî ve tarihî gerekçelerden istifade ettikleri görülmektedir.

Kaçar yönetim anlayışında devlet hanedana ait olup tarihi sınırları olan bir ülkeye hâkimdir ve mutlak saltanatla yönetilir. Valiliklerin şehzadelere tevzi edilmesi devletin hanedana aidiyetinin fiilî tezahürüdür. Tarih yazımında devletin hanedana aidiyeti Kaçar Devleti anlamına gelen devlet isimleri kullanılarak ve Kaçar hanedanının iktidarının Kaçar boyunun rakip boyları bertaraf etmesiyle mümkün olduğu anlatılarak tebarüz ettirilir. Hanedanın meşruiyetini evvela neşet ettiği boyun ülke içinde rakipsiz kalmasından aldığı anlaşılmaktadır. Kaçar yönetim anlayışı kendi hanedanının iktidarı gibi geçmiş hanedanların iktidarını da devlet olarak görmüştür. Ayrıca devlet ve hanedan arasında olduğu kadar devlet ve ülke arasında da bağ kurmuştur. Vekayinamelerde İran Devleti manasındaki tabirlerin devlet adı olarak kullanıldığı, İran'daki yegâne iktidar sahibi gücün Kaçar hanedanı olduğunun üstünde durulduğu ve fethedilmesi amaçlanan topraklar üzerindeki hak taleplerinin o toprakların aslında İran Devleti'ne ait olduğu iddiasıyla gerekçelendirildiği saptanabilmektedir. İran Devleti'nin tarihî sınırları olduğunun delillendirilmesi maksadıyla geçmiş devirlerin hanedanlarının hâkim oldukları araziler öne sürülmüştür. Kaçarlardan önce İran'ı yöneten hanedanlar da İran Devleti'nin eski hanedanları sayılmıştır. Kaçar şahları İran'ın hükümdarları olarak addedilmiş, cülus törenlerine İran ahalisinin muhtelif zümrelerinin katıldığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla

itaate alınan tebaa, hâkimi olunan ülke, devlete verilen isim ve hak talep edilen topraklar bakımından Kaçar yönetim anlayışında hükümdar, hanedan, ülke ve devlet arasında ayrılmaz bir bağ vardır. Kaçar idaresinin nazarında saltanat mutlakdır. Devlet ve halk iki ayrı olgudur. Ordu dahi halkın unsurlarındandır. Devleti hükümdar, şehzadeler, sadrazamlar ve yer yer İran büyükleri sözüyle anılan idareciler oluşturur. Ulemanın devletin bünyesinde bulunmadığı gerçeği ulema-i millet sözüyle yansıtılmaktadır. Hükümdarların ve devletin halka karşı güvenlik ve adalet teminiyle yükümlü addedildikleri, Kaçar şahlarının askerî kabiliyetleri yüksek adil hükümdarlar olarak sunulmalarından anlaşılmaktadır. Bununla birlikte ahalinin olası bir başkaldırısının herhangi bir gerekçeyle hoş görülmesi söz konusu değildir. Hükümdarın herhangi bir kayda tabi olmayan iktidarı istibdat, istiklal ve istila kavramlarıyla nitelenir. İdarenin kanuna istinat etmesi gerektiği yolundaki çabalar meşrutiyetle birlikte bu kavramların değişimine de zemin hazırlamıştır. İstibdat kavramı zulümle özdeşleştirilmiş, kanun hükümdarın yetkilerinin kısıtlanması bağlamında ele alınır olmuştur. Mutlak saltanatın meşruiyetinin sorgulanmasına, vekayinamelerde hükümdar ve devlete yüklenen sorumlulukların yerine gelmeyişi yol açmıştır.

Kaçar hanedanının mütemadiyen ulemanın meydan okumasına maruz kalmasında Şii fikhının ulemayı İmam-ı Gaip'in temsilcisi addetmesinin ve içtihat kapısını açık tutmasının etkisi vardır. Bilhassa Ruslara karşı savaşlar esnasında cihat meselesiyle bağlantılı olarak Kaçar iktidarının başından itibaren Şii ulemanın halk nezdindeki nüfuzunun hanedaninkini aştığını vekayinamelerdeki anlatımlar aşikâr etmektedir. Kaçar tarih yazımında hükümdarın dinî meşruiyeti inşa edilirken fikhın hududunun zorlanmamasına özen gösterilmekle birlikte kimi zaman fıkıhla çelişildiği tespit edilmiştir. Bu çelişkilerden biri, Kaçar şahlarının nadiren ve ima yoluyla da olsa, fıkıh icabı İmam-ı Gaip'ten başkası için denmesi doğru olmayan ülü'l-emr sözüyle nitelenmesidir. Gazi ve gaza kavramlarının Şiiliğe mensup rakiplerle mücadeleler bağlamında kullanılmasıyla da fikhın çerçevesi dışına çıkmıştır. Müslümanların ve Şiiilerin himayesi hükümdarın ve devletin dinî meşruiyetinin en mühim yönü olarak kabul edilmiştir. Kaçar Devleti, Şii devleti ve İslam devleti olarak nitelenmiştir. İslam devleti nitelemesi ile ilgili Nasırüddin Şah devri tarih yazımında öne çıkan iki husus vardır. İlki Kaçarlarda hâkimiyeti elde bulundurulan İslam Devleti'nin Safeviler tarafından kurulduğu düşüncesinin mevcudiyetidir. İkincisi ise ulemanın İslam

Devleti'ne tabi olduğunu vurgulama çabasıdır ki hakikati yansıtmadığı olayların akışından anlaşılmaktadır.

Ulemanın halk nezdindeki nüfuzunun sebeplerinden biri olarak kanunla yürütülmeyen idarenin olumsuzluklarının halkı ulemaya sığınmaya ittiğini ve aydınların kanun ihtiyacını gündeme getirdiklerini tespit eden akademik çalışmalarda meselenin hukuk zihniyeti ile ilgili yönüne dikkat edilmediği görülmektedir. Türk-İslam devletlerinde örfi hukukun tedvini geleneği varken Kaçarlarda niçin olmadığı sorusu üzerinde durulmadığı anlaşılmaktadır. Kanun ve yasa başta olmak üzere Kaçar vekayinamelerindeki hukuk kavramlarının içeriği incelendiğinde Kaçar yönetim anlayışında tedvin edilmiş örfi hukuk fikrinin mevcut bulunmadığı açığa çıkmaktadır. Devlet tarafından yürürlüğe konan, düzenleme ve kaide getiren hüküm anlamıyla kanun Kaçar tarih yazımında, Nasırüddin Şah'ın saltanatının son dönemlerinde yer bulabilmektedir. Kaçar Devleti'nin meşruiyetinin sarsılmasında idarenin kanuna dayanmayışının etkisi dikkate alınırca tedvin edilmiş örfi hukuk anlayışının eksikliğinin sonuçları daha anlaşılır hâle gelir.

Kaçar tarih yazımında meşruiyet inşasına yönelik üretilen söylem, kökene ve tarihe dayalı meşruiyeti de kapsamaktadır. Vekayinamelerdeki anlatılar temelinde Kaçarların, soylarının ve ülkelerinin tarihini beraber benimsedikleri, bir yandan Türklerin hâkimiyet sahalarının genişliğini vurgularken öte yandan İran'ın efsanevi hanedanlarının makamında bulduklarını düşündükleri saptanabilmektedir. Hanedanın kökenine dair, birbirleriyle tutarsızlık arz eden rivayetlerin ortak noktası Kaçarların Türk kökenli oluşlarıdır. Kaçar tarih yazımında Muzafferüddin Şah devrine kadar iktidar Türklere ait addedilirken, bu devirde Fars ve Acem isimleri ülke ahalisinin tamamını tarif edecek şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Halbuki kuruluştan itibaren Kaçar idaresi Türk-Tacik ayrımını gözetmiş ve hâkimiyetin Türklere aidiyetini bu ayrımla öne çıkarmıştır. Meydana gelen değişimin nedeni Kaçar devri aydınları tarafından geliştirilen ve İran'ın İslam öncesi tarihini merkeze alan kimlik ve tarih anlayışıdır. Bu anlayışın Kaçar tarih yazımını da etkisine aldığı gözlemlenmektedir. Kaçar hanedanı yıkılırken egemen olan bu anlayış, Kaçar sonrası devirde resmiyet kazanacaktır.

5. KAYNAKÇA

5.1 Vekayinameler

Çolavi, Mirza Ali Kulu bin Muhammed İkbâl, *Tarih-i Mülkara*, haz. Cemşid Kaimi, Ramin Yelfani, Nida-yı Tarih, Tahran, 1400.

Dünbüli, Abdürrezzak Bey, *Measir-i Sultaniye*, haz. Gholamhossein Zargarinejad, Müessesese-i İntişarati-i Ruzname-i İran, Tahran, 1389.

Efzelülmülk, Gulamhüseyn, *Efzelü't-tevarih*, haz. Mansure İttihadiye, Sirus Sadvendiyân, Neşr-i Tarih-i İran, Tahran, 1361.

Fesai, Hac Mirza Hasan Hüseyini, *Farsname-i Nasiri*, haz. Doktor Mansur Restgar Fesai, İntişarat-ı Emir-i Kebir, Tahran, 1378.

Haveri, Mirza Fazlullah Şirazi, *Tarih-i Zülkarneyn I-II*, haz. Nasır Efşarfer, Kitaphane, Tahran, 1380.

Hidayet, Rıza Kulu Han, *Tarih-i Ravzatü'safa-i Nasiri IX-X*, haz. Cemşid Keyanfer, Esatir, Tahran, 1380.

Hurmuci, Muhammed Cafer, *Hakayikü'l-ahbar-ı Nasiri*, haz. Hüseyin Hıdiv Cem, Zevar, Tahran, 1344.

İtimadüssaltana, Muhammed Hasan Han, *El-measir ve'l-asar*, haz. İrec Efşar, Esatir, Tahran, 1363.

İtimadüssaltana, Muhammed Hasan Han, *Miratü'l-büldan II*, haz. Doktor Abdülhüseyn Nevai, Mir Haşim Muhaddis, Müessesese-i İntişarat ve Çap-ı Daneşgah-ı Tahran, Tahran, 1367.

İtimadüssaltana, Muhammed Hasan Han, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri*, haz. Muhammed İsmail Rıdvani, Dünya-yı Kitab, Tahran, 1363.

İtizadüssaltana, Ali Kulu Mirza, *İksirü't-tevarih*, haz. Cemşid Keyanfer, Müessesese-i İntişarat-ı Vismen, Tahran, 1370.

Kacar, Mahmud Mirza, *Tarih-i Sahibkırani*, haz. Nadire Celali, Kitaphane, Tahran, 1389.

Mirza, Cihangir, *Tarih-i Nov*, haz. Abbas İkbâl, Kitaphane-i Ali Ekber İlmi, Tahran, 1327.

Mirza, Şahzade Azodüddavle Sultan Ahmed, *Tarih-i Azodi*, haz. Doktor Abdülhüseyn Nevai, Neşr-i İlm, Tahran, 1376.

Rüstemülhükema, Muhammed Haşim Asaf, *Rüstemü't-tevarih*, haz. Muhammed Müşiri, Şirket-i Sihami-i Kitapha-i Cibi, Tahran, 1357.

Sarevi, Muhammed Fethullah bin Muhammed Taki, *Tarih-i Muhammedi*, haz. Gulamrıza Tabatabai Mevd, Müessesese-i İntişarat-ı Emir-i Kebir, Tahran, 1371.

Sıddikülmemalik, Mirza İbrahim Han Şeybani, *Müntehabü't-tevarih*, haz. İrec Efşar, İntişarat-ı Muhammed Ali İlmi, Tahran, 1366.

Sipih, Abdülhüseyin Han, *Miratü'l-Vekayi-i Muzafferi ve Yaddaştah-i Melikülmüverrihin*, haz. Doktor Abdülhüseyin Nevai, İntişarat-ı Zerrin, Tahran, 1368.

Sipih, Muhammed Taki Lisanülmülk, *Nasihü't-tevarih* I-II-III, haz. Cemşid Keyanfer, Esatir, Tahran, 1377.

5.2 Diğer Telif Eserler

Eminüddeve, Mirza Ali Han, *Hatırat-ı Siyasi-i Mirza Ali Han Eminüddeve*, haz. Hafız Fermanfermaiyan, Müessese-i İntişarat-ı Emir-i Kebir, Tahran, 1370.

Hakikatü'l-Ahbar Fi Ahval-i Âl-i Kacar, Farsçaya çev. Muhammed Hüseyin Furuği, haz. Yusuf Bey Babapur, Neşr-i Mücemmi-i Zehair-i İslami, Tahran, 1390.

İtimadüssaltana, Muhammed Hasan Han, *Dürerü't-tican Fi Beniü'l-Eşkan* I, haz. Nimet Ahmedi, İntişarat-ı Atlas, Tahran, 1371.

İtimadüssaltana, Muhammed Hasan Han, *Halise Meşhur Be Habname*, haz. Mahmud Ketirai, İntişarat-ı Toka, Tahran, 1358.

İtimadüssaltana, Muhammed Hasan Han, *Resail-i İtimadüssaltana*, haz. Mirza Haşim Muhaddis, İntişarat-ı İttılaat, Tahran, 1391.

Kacar, Mahmud Mirza, *Sefinetü'l-Mahmud* I, Müessese-i Tarih ve Ferheng-i İran, Tebriz, 1968.

Mirza, Şahzade Mutemedüddeve Hac Ferhad, *Münşeat-ı Kaimmakam*, İntişarat-ı Kitapfuruş-i İlmiye-i İslamiye-i Tahran, Tahran.

Mülkara, Abbas Mirza, *Şerh-i Hal-i Abbas Mirza-i Mülkara*, haz. Doktor Abdülhüseyin Nevai, İntişarat-ı Babek, Tahran, 1361.

Rawlinson, Henry, *England and Russia in the East*, John Murray, London, 1875.

Zillüssultan, Mesud Mirza, *Hatırat-ı Zillüssultan*, haz. Hüseyin Hıdiv Cem, İntişarat-ı Esatir, Tahran, 1368.

5.3 Süreli Yayınlar

Hablü'l-metin, No. 6, 77, 86, 96.

Sur-u İsrafil, No. 2, 11, 32.

Türk, No. 158.

5.4 Seyahatnameler

Alcock, Thomas, *Travels in Russia, Persia, Turkey and Greece in 1828-9*, London, 1831.

Basset, James, *Persia The Land of Imams*, Blackie & Son, London, 1890.

Benjamin, S. G. W., *Persia and the Persians*, John Murray, London, 1887.

De Lorey, Eustache-Douglas Sladen, *Queer Things About Persia*, Eveleigh Nash, London, 1907.

Fowler, George, *Three Years In Persia* II, Henry Colburn, London, 1841.

- Gordon, General Sir Thomas Edward, *Persia Revisited*, Edward Arnold, London, 1896.
- Kinneir, John Macdonald, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, John Murray, London, 1813.
- Kitto, John, *The People of Persia*, The Religious Tract Society, London, 1849.
- Lady Sheil, *Glimpses of Life and Manners In Persia*, William Clowes and Sons, London, 1856.
- Macdonald, Robert, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, Adam and Charles Black, Edinburgh, 1859.
- MacGregor, C.M., *Narrative of a Journey Through the Province of Khorassan and on the N.W. Frontier of Afghanistan in 1875 I*, H. Allen & Co., London, 1879.
- Napier, G. C., *Collection of Journals and Reports Recieved from Captain the Hon. G. C. Napier*, London, 1876.
- Perkins, Justin, *A Residence of Eight Years in Persia*, Morrill & Wardwell, New York, 1843.
- Shedd, W. A., *Historical Sketch of the Missions in Persia*, Board of Feoreign Missions of the Presbyterian Church, Philadelphia, 1911.
- Smith, Eli, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia II*, Crocker and Brewster, Boston, 1833.
- Southgate, Horatio, *A Narrative of a Tour in Turkey and Persia II*, D. Appleton & Co., New York, 1840.
- Stack, Edward, *Six Months In Persia II*, Sampson Law, London, 1882.
- Stewart, Charles E., *Through Persia in Disguise*, George Routledge & Sons, London, 1911.
- Şincü, Suzuki, *Sefer Der Fulat-i İran*, Farsçaya çev. Haşim Recebzade, İntişarat-ı Tehuri, Tahran, 1393.
- Ussher, John, *A Journey From London To Persepolis*, Hurst and Blckett, London, 1865.
- Waring, Edward Scott, *A Tour to Shiraz*, W. Bulmer and Co., London, 1807.
- Wills, Charles James, *In the Land of the Lion and Sun or Modern Persia*, Ward Lock and Co., London, 1891.
- Wilson, S. G., *Persian Life and Customs*, Oliphant Anderson and Ferrier, Edinburg and London, 1896.

5.5 Araştırma Eserleri

- Abrahamian, Ervand, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, Princeton, 1982.
- Abrahamian, Ervand, "Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.5, No.1, 1974, pp.3-31.
- Ademiyet, Feridun, *Emir-i Kebir ve İran*, Şirket-i Sihami-i İntişarat-ı Harezmi, Tahran, 1362.

- Ademiyet, Feridun, *İdeoloji-i Nohzet-i Meşrutiyet*, İntişarat-ı Peyam, Tahran, 1980.
- Ademiyet, Feridun, *Şureş Ber İmtiyazname-i Reji*, İntişarat-ı Peyam, Tahran, 1360.
- Afary, Janet, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, Columbia University Press, New York, 1996.
- Agazade, Cafer, “İkdamat-ı Feth Ali Şah-ı Kacar Bera-i Kesb-i Meşruiyet-i Siyasi Ber Esas-i Reveşha-i Cari Der Devre-i İslami”, *Faslname-i Pejuheşha-i Tarihi*, Şomare-i 1 Peyapeyi-i 33, 1396, s.107-126.
- Agazade, Cafer-Seccad Hüseyini, “Menabi-i Meşruiyet-i Hükümet-i Aga Muhammed Han-ı Kacar”, *Costarha-i Tarihi*, Sal-i Heştom Şomare-i 2, 1396, s.171-198.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığın Hududları”, *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71, 2020/1, s.29-50.
- Aka, İsmail, *İran’da Türkmen Hâkimiyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.
- Alan, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Alan, Hayrunnisa, “Sâhipkırın”, *DİA*, Ek II, 2019, s.443-444.
- Alan, Hayrunnisa, “Türklerde Devlet Kurma Biçimi”, *Türklerde Devlet*, ed. Hayrunnisa Alan, Ali Ahmetbeyoğlu, Uğur Demir, Adnan Baycar, İstanbul, 2018.
- Alder, G. J., “The key to India?: Britain and the Herat problem 1830–1863 I”, *Middle Eastern Studies*, 10:2, 1974, pp.186-209.
- Alder, G. J., “The key to India?: Britain and the Herat problem 1830–1863 II”, *Middle Eastern Studies*, 10:3, 1974, pp.287-311.
- Algar, Hamid, *Religion and State In Iran 1785-1906*, University of California Press, California, 1980.
- Algar, Hamid, *Mirza Malkum Khan*, University of California Press, California, 1973.
- Amanat, Abbas, “FATH-‘ALĪ SHAH QĀJĀR”, <https://iranicaonline.org/>.
- Amanat, Abbas, *Pivot of the Universe*, I.B. Tauris, New York, 2008.
- Amanat, Abbas, *Resurrection and Renewal*, Kalimat Press, Los Angeles, 2005.
- Amanat, Abbas, “Legend, Legitimacy and Making a National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785-1925)”, *Persian Historiography*, ed. Charles Melville, I.B. Tauris, New York, 2012, s.292-366
- Amanat, Abbas, “The Kayanid Crown and Qajar Reclaiming of Royal Authority”, *Iranian Studies*, Vol.34, No.1/4, 2001, pp. 17-30.
- Arjomand, Said Amir, “Political Ethic and Public Law in Early Qajar Period”, *Religion and Society in Qajar Iran*, ed. Robert Gleave, Routledge Curzon, New York, 2005, s.21-40.
- Arjomand, Said Amir, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, The University of Chicago Press, Chicago, 1984.
- Arjomand, Said Amir, “The Shi‘ite Hierocracy and the State in Pre-modern Iran: 1785-1890”, *European Journal of Sociology*, Vol. 22, No.1, 1981, pp. 40-78.
- Arsal, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Ashraf, Assef, *From Khan to Shah: State, Society, and Forming the Ties that Made Qajar Iran*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yale University, 2016.

Ateş, Süleyman, “Kutub”, *DİA*, XXVI, 2002, s.498-499.

Atkin, Muriel, *Russia and Iran 1780-1828*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1980.

Avery, Peter, “Printing, The Press and Literature in Modern Iran”, *The Cambridge History of Iran*, Vol.7, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s.815-869.

Aydın, M. Akif, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, İSAM Yayınları, Ankara, 2020.

Azap, Eralp Yaşar, *1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2021.

Aziziyan, Meryem, “Mülâhazati Der Bab-ı Tarihnevisi-i Şahzadeha-i Kacari (Mütalaa Movridi-i Tarihnevisi-i Mahmud Mirza)”, *Faslname-i Pejuheş Der Tarih*, Şomare-i 16, 1394, s.11-62.

Babayan, Kathryn, “The Safavid Synthesis: From Qizilbash Islam to Imamite Shi'ism”, *Iranian Studies*, 27:1-4, 1994, pp.135-161.

Bakhash, Shaul, *Iran, Bureaucracy & Reform under the Qajars: 1858-1896*, Ithaca Press, London, 1978.

Bakhash, Shaul, “The Evolution of Qajar Bureacracy: 1779-1879”, *Middle Eastern Studies*, Vol.7, No.2, 1971, pp.139-168.

Baktır, Mustafa, “Hutbe”, *DİA*, XVIII, 1998, s.425-428.

Barkan, Ömer Lütfi, “Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Beye Ait Kanunlar”, *Tarih Vesikaları*, Cilt:1, Sayı:3, 1941, s.184-197.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Beye Ait Kanunlar”, *Tarih Vesikaları*, Cilt:1, Sayı:2, 1941, s.91-106.

Bayat, Mangol, *Iran's First Revolution*, Oxford University Press, Oxford, 1991.

Bircendi, Zehra Alizade-Zühre Alizade-Gülsüm Kurbanı Cuybari, “Delayil-i Ruykerd-i Endişeverzan-ı Asr-ı Kacar Be Habnamenevisi”, *Faslname-i Pejuheşha-i Tarihi*, Şomare-i 2 Peyapeyi-i 26, 1394.

Browne, Edward G., *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge University Press, Cambridge, 1914.

Cin, Halil-S. Gül Akyılmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1995.

Cronin, Stephanie, “Building a new army: military reform in Qajar Iran”, *War and Peace in Qajar Persia*, ed. Roxane Farmanfarmanian, Routledge, New York, 2008, s.47-87.

Curtis, Michael, *Orientalism and Islam*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

Daftary, Farhad, *A History of Shi'i Islam*, I.B.Tauris, New York, 2013.

de Groot, Joanna, *Religion, Culture and Politics in Iran*, I.B.Tauris, New York, 2007.

Enayat, Hadi, *Law, State, and Society in Modern Iran*, Palgrave Macmillian, New York, 2013.

Efşari, Perviz, *Sadrzamha-i Silsile-i Kacariyye*, Müessesesi-i Çap ve İntişarat-ı Vezaret-i Umur-u Harice, Tahran, 1372.

Ercilasun, Ahmet Bican, *Nehir Destan Oğuzname*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019.

Ferehbahş, Huşeng *Rahnümai-i Sikkeha-i Zarbi-i İran*, Ferehbahş, Tahran, 1385.

Floor, Willem, “Change and development in the judicial system of Qajar Iran (1800-1925)”, *Qajar Iran*, ed. Edmund Bosworth, Carole Hillenbrand, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1983, s.113-147.

Floor, Willem, “The Secular Judicial System in Safavid Persia”, *Studia Iranica*, No.29, 2000, pp.9-60.

Gedikli, Fethi, “Yasa”, *DİA*, XLIII, 2013, s.336-340.

Gleave, Robert, “Jihad and the Religious Legitimacy of Early Qajar State”, *Religion and Society in Qajar Iran*, ed. Robert Gleave, Routledge Curzon, New York, 2005, s.41-70.

Gökdağ, Bilgehan A.-M. Rıza Heyet, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, *bilig*, Sayı:30, 2004, s.51-82.

Göktuğ, Musa, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2022.

Göyünç, Nejat, “Osmanlı, Devlet-i Aliyye, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3, 1999, s.1-7.

Gündüz, Tufan, *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021.

Hagigi, Latifeh E., *Qajar Royal Succession: The Case of Muzaffer al-din Mirza*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Utah, Utah, 2012.

Hairi, Abdul-Hadi, “The Legitimacy of the Early Qajar Rule as Viewed by the Shi'i Religious Leaders”, *Middle Eastern Studies*, Vol.24, No.3, 1988, pp.271-286.

Hambly, Gavin R.G., “Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty”, *The Cambridge History of Iran*, Vol.7, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s.104-143.

Hamidi, Somaye, Nasır Yusufzehi, “İran ve Mesele-i Herat ve Kandahar Der Devre-i Kacar”, *Faslname-i Tarih-i Revabit-ı Harici*, Şomare-i 64, 1394, s.73-97.

Hanioglu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

Heyd, Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford University Press, Oxford, 1973.

Hoşfithar, Hadi, “Best ve Bestnişini Der Devre-i Kacar”, *Tarih-i Pejuhi*, Şomare-i 22-23, 1384, s.33-46.

Hümayun, Nasır Tekmil, *Hastgâh-ı Tarihî-i İl-i Kacar*, Pejuheşgah-ı Ulum-i İnsani ve Mütaleat-ı Ferhengi, Tahran, 1394.

Hümayun, Nasır Tekmil, “Paygiri-i Nizam-ı Kızılbaş ve Nakş-ı Kacarha”, *Tarih-i Muasır-ı İran*, Pejuheşkede-i Mütalaat-ı Ferhengi, 1372.

İnalcık, Halil, “Comments on Sultanism, Max Weber’s Typification of the Ottoman Politiy”, *Princeton Papers: Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies*, No.1, 1992, s.49-72.

İnalcık, Halil, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, *Osmanlı’da Devlet Hukuk Adâlet*, EREN Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.11-23.

İnalcık, Halil, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Osmanlı İmparatorluğu*, EREN Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.319-341.

İnalcık, Halil, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt:XIV. Sayı:1, s.69-94.

İnalcık, Halil, “Şerî’at ve Kanun, Din ve Devlet”, *Osmanlı’da Devlet Hukuk Adâlet*, EREN Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.39-46.

İnsafpur, Gulamrıza, *İran ve İrani Be Tahkik Der Sed Sefername-i Harici*, Kitabfuruş-i Zevâr, 1363.

Kashani-Sabet, Firoozeh, *Frontier Fictions Shaping the Iranian Nation 1804-1946*, Princeton University Press, Princeton, 1999.

Kashani-Sabet, Firoozeh, “The Diminishing Domains of Qajar Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.29, No.2, 1997, pp.205-234.

Katouzian, Homa, “The Revolution for Law: A Chronographic Analysis of the Constitutional Revolution of Iran”, *Middle Eastern Studies*, Vol.47, No.5, 2011, pp.757-777.

Kaydari, Abbas Kadimi, “Buhran-ı Canişini Der Devlet-i Kacar”, *Pejuheşiha-i Tarihî*, Şomare-i 1 Peyapeyi-i 5, 1389, s.87-106.

Kaydari, Abbas Kadimi, *Tedavüm ve Tahavvül-i Tarihnevisi Der İran-ı Asr-ı Kacar*, Pejuheşkede-i Tarih-i İslam, Tahran, 1393.

Keddie, Nikki R., *An Islamic Response to Imperialism*, University of California Press, Berkeley, 1972.

Keddie, Nikki R., *Religion and Rebellion in Iran*, Frank Cass & Co. Ltd, New York, 1966.

Kerimi, Seyyid Ali, “Berhordha-i Nizami-i Devlet-i Kacar ve Hanat-ı Asya-i Merkezî”, *Faslname-i Gencine-i Esnad*, Peyapeyi-i 59, 1384, s.11-25.

Koç, Dinçer, “Hive (Harezm) Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

Kondo, Nobuaki, *Islamic Law and Society in Iran*, Routledge, New York, 2017.

Kondo, Nobuaki, “How to Found a New Dynasty: The Early Qajars’ Quest for Legitimacy”, *Journal of Persianate Studies*, No. 12, 2019, pp.261–287.

Köprülü, M. Fuad, “İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?”, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s.11-35.

Kurtuluş, Rıza, *1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2010.

Kurtuluş, Rıza, “Muhammed Hasan Han”, *DİA*, XXX, 2020, s.536.

- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Şehzade”, *DİA*, XXXVIII, 2010, s.478-480.
- Lambton, A. K. S., “A Nineteenth Century View of Jihad”, *Studia Islamica*, No.32, 1970, pp.181-192.
- Lambton, A. K. S., *State and Government in Medieval Islam*, Routledge Curzon, New York 1991.
- Lambton, A. K. S., *Qajar Persia*, I.B.Tauris, London, 1987.
- Lesaffer, Randall, *European Legal History*, İngilizceye çev. Jan Arriens, Cambridge History Press, New York, 2009.
- Lobingier, Charles Sumner, “Rise and Fall of Feudal Law”, *Cornell Law Review*, Vol.18, 1932, s.192-231.
- Lockhart, L., *Nadir Shah*, Lozac & Co., London, 1938.
- Masroori, Cyrus, “Russian Imperialism and Jihad: Early 19th Century Persian Texts on Just War”, *Journal of Church and State*, Vol.46, No.2, 2004, pp. 263-279.
- Majd, Mohammad Gholi, *Great Britain & Reza Shah*, University Press of Florida, 2001.
- McChesney, R. D., “The Qajar Uymaq in the Safavid Period, 1500-1722”, *Iranian Studies*, Vol.XIV. No.1-2, 1981, s.87-105.
- Melville, Charles, “The Royal Image in Mongol Iran”, *Every Inch a King*, ed. Lynette Mitchell, Charles Melville, BRILL, Boston, 2013, s.343-369.
- Meredith, Colin, “Early Qajar Administration: An Analysis of Its Development and Functions”, *Iranian Studies*, Vol.4, No.2/3, 1971, pp.59-84.
- Mitchell, Colin, “Custodial politics and princely governance in sixteenth-century Safavid Iran”, *The Safavid World*, ed. Rudi Mathee, Routledge, New York, 2022.
- Muaddel, Mansur, “İran’da Şii Ulema ve Devlet”, *İran Devrimi*, Der. Serpil Üşür, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.
- Muhsini, Ahmed, Arsine Haçaturyan Seradehi, “Nohzet-i Tercüme Der Asr-ı Kacar”, *Peyam-ı Baharistan*, Şomare-i 11, 1390, s.788-797.
- Musalı, Namiq, “Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:2, Sayı:4, 2018, s.131-171.
- Necmi, Nasır, *Abbas Mirza*, İntişarat-ı İlmi, Tahran, 1374.
- Necmi, Nasır, *Muhammed Ali Şah ve Meşrutiyet*, İntişarat-ı Zeryab, Tahran, 1377.
- Nevai, Abdülhüseyin, *İran ve Cihan Ez Kacariyye Ta Payan-i Ahd-i Nasri*, Müessesesi Neşr-i Hüma, Tahran, 1369.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.
- Özcan, Azmi, “Nadir Şah”, *DİA*, XXXII, 2006, s.276-277.
- Özgüdenli, Osman G., *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2009.
- Pakrevan, Emine, *Aga Muhammed Han Kacar*, Farsçaya çev. Cihangir Efkari, Cami, Tahran, 1377.

Perry, J. R., "The Last Safavids 1722-1773", *Journal of the British Institute of Persian Studies*, Vol.IX, 1971, pp.59-69.

Perry, John R., *Karim Khan Zand*, Oneworld, Oxford, 2006.

Rabi, Uzi-Nugzar Ter-Oganov, "The Military of Qajar Iran: The Features of an Irregular Army from the Eighteenth to the Early Twentieth Century", *Iranian Studies*, 45:3, 2012, pp.333-354

Raznihan, Muhammed Hasan-Emir Ahengeran, "Berresi-i Delail-i Nakami-i Muhammed Şah-ı Kacar Der İade-i Hâkimiyet-i İran Ber Şehr-i Herat", *Pejuheşha-i Tarihi*, Şomare-i 1 Peyapeyi-i 17, 1392, s.131-148.

Rezultade, Mehmet Emin, *İran Türkleri*, haz. Yavuz Akpınar-İrfan Murat Yıldırım-Selahattin Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993.

Root, Margaret Cool, "Defining the Divine in Achaemenid Persian Kingship: The View from Bisitun", *Every Inch a King*, ed. Lynette Mitchell, Charles Melville, BRILL, Boston, 2013, s.23-65.

Sadatnejad, Seyyid Mehdi, "Tahavvül-i Mefhum-u Meşruuiyyet Der Fıkh-ı Siyasi-i Şia Der İran", *Endişe-i Novin-i Dinî*, Vol.5, No.17, 2009, s.137-176.

Sadri Niya, Bakır "Pejuheşi Der Bab-ı İstılah-ı Memalik-i Mahrusa-i İran", *Pejuheşha-i Tarihi*, Şomare-i 1 Peyapeyi-i 17, 1392, s.131-148.

Safai, İbrahim, *Tarih-i Meşrutiyet Be Rivayet-i Esnad*, İntişarat-ı İran-ı Yaran, Tahran, 1381.

Sarıkaya, Yalçın, *Tarihî ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.

Savory, Roger, *Safeviler Devrinde İran*, çev. Özgür Kolçak, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2021.

Sefatgol, Mansur, "From Darüssaltana-i İsfahan to Darülhilafe-i Tihran Continuity and Change in the Safavid Model of State-Religious Administration During the Qajars (1795–1895/1209–1313)", *Qajar Iran*, ed. Edmund Bosworth, Carole Hillenbrand, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1983, s.71-83.

Semercioğlu, Mümin, *Osmanlı-Türk Basınında İran Meşrutiyet Devrimi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2017.

Shahvar, Soli, "Domestic and External Considerations in the Struggle Over Regency in Early Qajar Iran: The Princely Rivalry Between Abbas Mirza and Muhammad Ali Mirza", *Middle Eastern Studies*, No.56:4, 2020, pp.549-569.

Sheikholeslami, A. Reza, "The Sale of Offices in Qajar Iran, 1858-1896", *Iranian Studies*, Vol.4, No.2/3, 1971, pp.104-118.

Shissler, A. Holly, *Between Two Empires*, I. B. Tauris, New York, 2002.

Simnani, Penahi, *Feth Ali Şah-ı Kacar*, İntişarat-ı Numune, Tahran, 1376.

Simnani, Penahi, *Nasırüddin Şah*, İntişarat-ı Numune, Tahran, 1377.

Soofizadeh, Abdolvahid, Özgür Türker, "Rusya-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya'nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi

- Aleksandr Griboyedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 ŞUBAT 1829)”, *BELLETEREN*, Cilt: LXXXII, Sayı:294, Ankara, 2018, s.569-586.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- Süleymani, Kerim, *Elkab-ı Rical-i Devre-i Kacariyye*, Neşr-i Ney, Tahran, 1379.
- Sümer, Faruk, “Kaçarlar”, *DİA*, XXIV, 2001, s.51-53.
- Sümer, Faruk, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
- Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.
- Şemim, Ali Asgar, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Behzad, Tahran, 1387.
- Taneri, Aydın, “Han”, *DİA*, XV, 1997, s.517-518.
- Tapper, Richard, “The Tribes in Eighteenth and Nineteenth Century Iran”, *The Cambridge History of Iran*, Vol.7, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 506-541.
- Tavakoli-Targhi, Mohamad, “Refashioning Iran: Language and Culture during the Constitutional Revolution”, *Iranian Studies*, Vol.23, No.1/4, 1990, pp.77-101.
- Teymuri, İbrahim, *Tahrim-i Tenbaku*, Şirket-i Sehami-i Kitapha-i Cibi, Tahran, 1358.
- Togan, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- Togan, İsenbike, “Uluğ Bey Zamanında Yasa ve Şeriat Tartışmaları”, *Tarih ve Kurgu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022, s.407-422.
- Tucker, Ernest S., *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, University Press of Florida, Florida, 2006.
- Turan, Muhittin, “Arapça-Türkçe Manzum Sözlüklerden Türk ü Tâzî ve Hakkında Yayınlanan Bir Makale Üzerine Bazı Teklif ve Tespitler”, *KÜLTÜR*, Sayı:4, 2021, s.131-186.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.
- Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.
- Türcan, Talip, “Ülü'l-emr”, *DİA*, XLII, 2012, s.295-297.
- Ürekli, Muzaffer, “Celâyirliiler”, *DİA*, VII, 1993, s.264-265.
- Vaziri, Mostafa, *Iran as Imagined Nation*, Gorgias Press, 2013.
- Verheram, Doktor Gulamrıza, *Nizam-ı Siyasi ve Sazmanha-i İçtima-i İran Der Asr-ı Kacar*, İntişarat-ı Muin, Tahran, 1385.
- Volodarsky, Mikhail, “Persia's Foreign Policy between the two Herat Crises, 1831-56”, *Middle Eastern Studies*, Vol.21, No.2, 1985, pp.111-151.
- Volodarsky, Mikhail, “Persia and the Great Powers, 1856-1869”, *Middle Eastern Studies*, Vol.19, No.1, 1983, pp.75-92.

Walcher, Heidi A., *In the Shadow of the King: Zill al-Sultan and Isfahan under the Qajars*, I.B. Tauris, London, 2008.

Woods, John E., *The Aqqyunlu*, The University of Utah Press, Utah, 1999.

Yezdi, Doktor Mahmud Afşar, *Siyaset-i Urupa Der İran*, Farsçaya Çev. Seyyid Ziyaeddin Dehşiri, Bünyad-ı Mevkufat-ı Doktor Mahmud Afşar Yezdi, Tahran, 1979.

Yıldırım, Nimet, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2020.

Yıldırım, Rıza, “The Rise of the Safavids as a political dynasty: the revolution of Shah Esmail, the founder of the Safavid state”, *The Safavid World*, ed. Rudi Mathee, Routledge, New York, 2022, s.56-76.

Yıldırım, Rıza, “The Safavid-Qizilbash Ecumene and the Formation of the Qizilbash-Alevi Community in the Ottoman Empire”, *Iranian Studies*, Vol.52, No.3-4, 2019, pp.449-483.

Zargarinejad, Gholamhossein, *Endişe ve Siyaset Der İran-ı Kacar I*, Nigaristan-ı Endişe, Tahran, 1397.

Zargarinejad, Gholamhossein, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, Merkez-i Tahkik ve Tovse'e-i Ulum-i İnsani, Tahran, 1395.

Zargarinejad, Gholamhossein, “Zendeği ve Zeman-e Feth Ali Han-ı Kacar”, *Pejuheşname-i Ulum-i İnsani*, Şomare 52, 1385, s.217-230.

Zargarinejad, Gholamhossein-Nergis Alipur, “Türkmenha ve Bordegi-i İraniyan Der Asr-ı Kacar”, *Faslname-i İlmi-Pejuheşi-i Ulum-i İnsani-i Daneşgah-ı Ezzehra*, Şomare-i 2 Peyapeyi-i 77, 1388, s.23-46.

Zarinebaf, Fariba, “From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran”, *Comparative Studies of South Asia Africa and the Middle East*, Vol.XXVIII, No.1, pp.154-169.

Zia-Ebrahimi, Reza “The Uses and Abuses of the "Aryan" Discourse in Iran”, *Iranian Studies*, Vol.44, No.4, 2011, pp.445-472.

6. ÖZ GEÇMİŞ

2010-2014 yılları arasında Yeditepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı. 2014-2017 yılları arasında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Programı'nda yüksek lisans eğitimini tamamladı. Doktora eğitimine 2017-2023 yılları arasında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Programı'nda devam etti. 2019 yılından itibaren Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

